

Схвалено для використання у загальноосвітніх навчальних закладах комісією
з української літератури Науково-методичної ради з питань освіти
Міністерства освіти і науки України

ХРЕСТОМАТІЯ

Українська література

Науковий редактор

Єременко Олена Володимирівна

*доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри української літератури,
компаративістики та соціальних комунікацій
Київського університету імені Бориса Грінченка*

8

Харків
ПЕТ
2018

УДК 821.161.2(082)

Ч-45

Схвалено для використання у загальноосвітніх навчальних закладах комісією з української літератури Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки України (лист від 03.07.2014 №14.1/12-Г-1060)

Черсунова Н. І.

Ч-45 Українська література. 8 клас : Хрестоматія / Авт.-упоряд. Н. І. Черсунова; науков. ред. О. В. Єременко — Харків : ПЕТ, 2018. — 360 с.

ISBN 978-617-7155-06-4

Хрестоматію створено відповідно до чинної навчальної програми з української літератури, що затверджена Міністерством освіти і науки України.

Видання містить біографічні довідки про письменників, необхідні матеріали з теорії літератури, а також рубрику «Підсумуйте прочитане!». Деякі літературні твори подано в скороченому вигляді, при цьому особливості авторського стилю, сюжетні лінії та ключові епізоди збережені. Після кожного твору подається тлумачення незрозумілих слів та пропонуються запитання й завдання, робота над якими допоможе кращому засвоєнню змісту та розвитку аналітичних навичок.

Хрестоматія розрахована на учнів 8 класів, але може бути корисною і для абітурієнтів, студентів, учителів загальноосвітніх навчальних закладів.

УДК 821.161.2(082)

ISBN 978-617-7155-06-4

© Н. І. Черсунова, 2014

© ТОВ «ПЕТ», 2018

Передмова

Вивчення літератури є важливою складовою гуманітарної освіти сучасних українських школярів, адже це не лише набуття набору знань, умінь і навичок, а перш за все засіб пізнання життя, джерело роздумів, духовного розвитку, що сприяє вихованню особистості, набуттю високих морально-етичних якостей, формуванню національної самосвідомості, спонукає до творчої діяльності. Але, як відомо, без опанування художнього тексту вивчати літературу неможливо. Допомогти в цьому покликана хрестоматія, що містить твори, текстуальне вивчення яких передбачене чинною програмою з української літератури для загальноосвітніх шкіл. Водночас цей посібник є самодостатнім виданням, що може використовуватися як із підручниками, так і окремо — як книжка для самостійного читання.

У хрестоматії представлені зразки вітчизняної класики від прадавньої літератури до сьогодення, зокрема твори відомих українських письменників. Деякі літературні твори подано в скороченому вигляді, при цьому особливості авторського стилю, сюжетні лінії та ключові епізоди збережені. Частина текстів переповідається для того, щоб не втрачалася цілісність їх сприйняття.

Окрім художніх текстів, до хрестоматії ввійшли біографічні довідки про письменників, необхідні матеріали з теорії літератури. А також до творів подано бланки для заповнення «Підсумуйте прочитане!», що спрямовані на розвиток у школярів навичок самостійного аналізу тексту, проникнення в його ідейну та художню своєрідність. Зразок заповнення такого бланка подано нижче. Після кожного твору подається тлумачення незрозумілих слів та пропонуються запитання й завдання, робота над якими допоможе кращому засвоєнню змісту та розвитку аналітичних навичок.

Зразок заповнення бланка «Підсумуйте прочитане!»

Ліричний твір

А. Малишко «Пісня про рушник»

Основні мотиви твору: монолог ліричного героя про свою неньку, про рідну землю; оспівування материнської любові, її щирих почуттів до своєї дитини, уславлення жінки-матері.

Вид лірики: інтимна.

Жанр: пісня.

Ліричний герой: син, який із великою теплотою згадує свою матір і знаходить найніжніші слова, аби подякувати їй за турботу та ласку.

Художні особливості: риторичне звертання («рідна мати моя»), епітети («далека дорога», «засмучені очі», «росяниста доріжка», «незрадлива ласкава усмішка», «тихий шелест трав», «вірна любов»), символ (рушник — символ життєвої дороги, рідного краю), метафора («цвіте доріжка»), уособлення («щебетання дїбров», «оживе... і дитинство, й розлука, і вірна любов»), порівняння («наче долю»), анафора (сполучник *і*), рефрени (повтори двох останніх рядків кожної строфи).

Тип римування: перехресне.

Віршовий розмір: анапест.

Враження від поезії: вірш щирий, задушевний, мелодійний. Недаремно, покладений на музику композитором П. Майбородою, він став дуже популярною в народі піснею, бо простота форми твору, тематика, мова близькі різним поколінням українців.

Епічний або драматичний твір

І. Франко «Захар Беркут»

Тема твору: героїчна боротьба давніх карпатських общин XIII ст. проти монголо-татарських завойовників.

Проблематика: любов до рідної землі, патріотизм; громадянський обов'язок; зрада; проблема виховання; стосунки батьків і дітей, кохання.

Основний конфлікт: між тухольською громадою та завойовниками.

Особливості сюжету та композиції: 7 розділів; 2 сюжетні лінії: історична — боротьба з ворогами і особиста — кохання Максима і Мирослави. *Експозиція* — опис старовинного села Тухля, знайомство із Тугаром Вовком, Мирославою, Захаром Беркутом. *Зав'язка* — громадський суд, сварка з боярином. *Розвиток дії* — зустріч Тугара Вовка з монгольськими воєначальниками; народна рада про способи оборони від нападників; приїзд Мирослави, розповідь про план Максима; потоплення монгольського війська. *Кульмінація* — пропозиція Тугара Вовка щодо урятування Максима та відмова Захара Беркута. *Розв'язка* — урятування Максима, останнє слово Захара Беркута.

Жанр: історична повість.

Система персонажів: Захар Беркут, його син Максим, бегадири Бурунда, Пета, Тугар Вовк, його донька Мирослава.

Основна думка твору: возвеличення мужності, патріотизму, єдності, вміння долати перешкоди; засудження зради.

Враження від твору: повість мені дуже сподобалася. Вона дає цікаву інформацію про життя наших предків, показує їхній патріотизм, одвічне бажання бути вільним і незалежним. Ми, їхні нащадки, також повинні до цього прагнути.

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

Назви творів	Особливості	Час виникнення
<i>Українські історичні пісні</i>		
«Зажурилась Україна», «Та, ой, як крикнув же козак Сірко», «Ой Морозе, Морозенку», «Максим козак Залізняка», «Чи не той то Хміль», «За Сибіром сонце сходить»	Епічні або ліро-епічні твори, у яких оспівуються важливі суспільні події та видатні особи, учасники цих подій	XV–XVI ст., учені пов'язують появу цього виду народної творчості з боротьбою українського народу проти турецьких і татарських загарбників
<i>Пісні Марусі Чурай</i>		
«Засвіт встали козацьки»	Суспільно-побутова козацька пісня	Приблизно друга половина XVII ст.
«Віють вітри, віють буйні»	Родинно-побутова пісня про кохання	
«Ой, не ходи Грицю...»	Балада	
<i>Українські народні думи</i>		
«Маруся Богуславка»	Оповідний твір про історичні або соціально-побутові події, який має своєрідну будову й виконується речитативом (читання співучим голосом під музичний супровід кобзи чи бандури)	XV–XVI ст. Від XVI ст. думи почали називати «русинськими», потім — «козацькими», «українськими» піснями

Українські історичні пісні

Запам'ятайте!

- ◇ **Історичні пісні** — ліро-епічні твори про важливі історичні події та відомих історичних осіб.
- ◇ **Ознаки історичних пісень:**
 - відображення певної історичної епохи, її духу;
 - національна спрямованість;

- невеликий обсяг;
- об'єктивна розповідь про події, але без чіткої їх фіксації;
- наявність символіки, гіпербол, емоційно-оцінних слів;
- уживання застарілих слів та виразів;
- строфічна побудова;
- усне поширення і зберігання;
- багатоваріантність.

Зажурилась Україна

Зажурилась Україна, Бо нічим прожити: Витоптала орда кіньми Маленькі діти, Котрі молодії — у полон забрато; Як заняли, то й погнали До пана, до хана. Годі тобі, пане-брате, Гринджоли малювати, Бери шаблю гостру, довгу Та йди воювати!	Ой ти станеш на воротях, А я в закаулку, Дамо тому стиха лиха Та вражому турку! Ой ти станеш з шабелькою, А я з кулаками, Ой щоб слава не пропала Проміж козаками. Ой козак, до ружини, Бурлака до дрюка: Оце ж тобі, вражий турчин, З душею розлука!
--	--

Бурла́ка — безхатченко, блукач, перекотиполе.

Гринджо́ли — сани.

Дрюк — палиця, ломака.

Ружі́на — рушниця.

Та, ой, як крикнув же козак Сірко

Та, ой, як крикнув же та козак Сірко.
Та, ой, на своїх же, гей, козаченьків:
«Та сідлайте ж ви коней, хлопці-молодці,
Та збирайтеся до хана у гості!»
Та туман поле покриває,
Гей, та Сірко з Січі виїжджає.
Гей, та ми думали, та ми ж думали,
Що то орли та із Січі вилітали, —

Аж то військо та славне запорізьке
Та на Кримський шлях¹ з Січі виїжджало.
Та ми ж думали, ой, та ми ж думали,
Та що сизий орел по степу літає, —
Аж то Сірко на конику виїжджає.
Гей, та ми ж думали, ой та ми ж думали,
Та що над степом та сонечко сяє. —
Аж то військо та славне запорізьке
Та на вороних конях у степу виграває.
Та ми думали, ой, та ми ж думали,
Що то місяць в степу, ой, зіходжає, —
Аж то козак Сірко, та козак же Сірко
На битому шляху на татар оступає.

Ой Морозе, Морозенку

Ой Морозе, Морозенку, Ти славний козаче, За тобою, Морозенку, Вся Україна плаче. Не так тая Україна, Як та стара мати, Заплакала Морозиха, Та стоячи біля хати. Ой з-за гори та з-за кручі Буйне військо виступає. Попереду Морозенку Сивим конем виграває. То не грім в степу грохоче, То не хмара світ закрила, — То татар велика сила Козаченьків обступила. Бились наші козаченьки	До ночі глухої, — Полягло наших чимало, А татар утрое. Не вернувся Морозенко, Голова завзята. Замучили молодого Татари прокляті. Вони його не стріляли І на часті не рубали, Тільки з нього, молодого, Живцем серце виривали. Поставили Морозенка На Савур-могилу ² : «Дивись тепер, Морозенку, На свою Україну!» Вся ти еси, Україно, Славою покрита,
--	---

¹ Дорога, яка вела до Перекопа — татарської фортеці, що вважалася воротами Криму. Кошовий отаман Іван Сірко здійснив із козаками декілька успішних воєнних походів на Перекоп.

² Курган заввишки 277,9 м над рівнем моря, за 12 км на південь від міста Сніжне. Розташований на кордоні трьох областей — Луганської, Донецької та Ростовської області Російської Федерації.

Тяжким горем, та сльозами, Та кров'ю полита! І поки над білим світом	Світить сонце буде, — Твої думи, твої пісні Не забудуть люди.
--	---

Максим козак Залізняк

Максим козак Залізняк, Козак з Запорозжя. Як поїхав на Україну, Як пишная рожка! Зібрав війська сорок тисяч В місті Жаботині. Обступили город Умань В обідній годині. Обступили город Умань, Покопали шанці Та вдарили з семи гармат У середу вранці.	Та вдарили з семи гармат У середу вранці, Накидали за годину Панів повні шанці... Отак Максим Залізняк Із панами бився, І за те він слави Гарной залучився. Лине гомін, лине гомін По степу німому, — Вертаються козаченьки Із бою додому.
--	---

Рóжа (ружа) — народна назва троянди.

Шáнець — окіп, рів, траншея.

Чи не той то Хміль

(Пісня про Богдана Хмельницького)

Чи не той то хміль,
Що коло тичин в'ється?
Ой той то Хмельницький,
Що з ляхами б'ється.
Чи не той то хміль,
Що по ниві грає?
Ой той то Хмельницький,
Що ляхів рубає.
Чи не той то хміль,
Що у пиві кисне?
Ой той то Хмельницький,

Що ляшеньків тисне.
Гей, поїхав Хмельницький
К Золотому Броду¹, —
Гей, не один лях лежить
Головою в воду.
«Не пий, Хмельницький, дуже
Золотої Води, — Іде ляхів сорок тисяч
Хорошої вроди».
«А я ляхів не боюся
І гадки не маю —
За собою великую
Потугу я знаю,
Іще й орду татарськую
За собою веду, —
А все тото, вражі ляхи,
На вашу біду».
Ой втікали вражі ляхи —
Погубили шуби...
Гей, не один лях лежить
Вищиривши зуби!
Становили собі ляхи
Дубовії хати, —
Ой прийдеться вже ляшенькам
В Польщу утікати.
Утікали вражі ляхи
Деякі полки, —
Їли ляхів собаки
І сірії вовки.
Гей, там поле,
А на полі цвіти —
Не по однім ляшку
Заплакали діти.
Гей, там річка,
Через річку глиця —
Не по однім ляшку
Зосталась вдовиця...

¹ У бою під Жовтими Водами в травні 1648 року українські війська під керівництвом гетьмана Богдана Хмельницького здобули першу велику перемогу в Народно-визвольній війні 1648–1654 рр., про що й ідеться в пісні. Золотий Брід, Золота Вода — поетичні назви урочища Жовті Води.

Гліця — тут: кладка, місток.

Ляхи — поляки.

Потуга — тут: сила, міць, могуття, могутність.

Тичіна — палиця, хворостина.

За Сибіром сонце сходить (Пісня про Устима Кармалюка)

За Сибіром сонце сходить... Хлопці, не зівайте: Ви на мене, Кармалюка, Всю надію майте! Повернувся я з Сибіру, Та не маю долі, Хоч, здається, не в кайданах, А все ж не на волі. Маю жінку, маю діти, Та я їх не бачу! Як згадаю про їх муку — Сам гірко заплачу. Зібрав собі славних хлопців, — Що ж кому до того? Засідаєм при дорозі Ждуть подорожнього. Чи хто їде, чи хто йде, Треба їх спитати, Як не має він грошей — Треба йому дати! Аж тут їде сам владика: «А здорові, хлопці!» «Ой довго ми вас чекали, Благослови, отче!» Ой вилічив сам владика Сорок тисяч грошей, Подивився кругом себе — Все хлопці хороші. Ой чи їде, чи хто йде,	Треба його ждати. Ой прийдеться Кармалюку Марне пропадати. <...> Ой прийдеться Кармалюку Марне пропадати, Бо немає пристанища, Ані свої хати. Асесори, ісправники За мною ганяють, Більше вони людей б'ють, Як я гріхів маю. Зовуть мене розбійником, Кажуть — розбиваю. Ще ж нікого я не вбив, Бо й сам душу маю. З багатого хоч я й візьму — Убогому даю. Отак гроші поділивши, Я гріхів не маю. Судять мене вдень і вночі, Повсяку годину, Ніде мені подітися, Я од журби гину. Чи хто їде, чи хто йде, Часто дурно ждати, Отак треба в лісі жити, Бо не маю хати. Пішов би я до дітей — Красу мою знають: Аби тільки показався,
---	---

То зараз ввіймають. А так треба стерегтися, Треба в лісі жити. Хоч, здається, світ великий, Ніде ся подіти! Прийшла туга до серденька, Як у світі жити? Світ великий і розкішний Та ніде ся діти!	У неділю дуже рано У всі дзвони дзвонять. А мене, Кармалюка, Як звірюку гонять. Нехай гонять, нехай ловлять, Нехай заганяють, Нехай мене, Кармалюка, В світі споминають!
---	--

Асесор — судова службова особа.

Владика — архієрей, митрополит.

Дурно — даремно, марно.

Ісправник — судовий виконавець.

- Які настрої переважають в історичних піснях? Із чим це пов'язане?
- Про який історичний період ідеться в кожній із прочитаних вами пісень? Що вам відомо про ті часи?
- Що змусило кожного з персонажів прочитаних вами творів узятися за зброю, очоливши загони вояків або повстанців?
- Як художні засоби допомагають розкрити головну думку поданих творів?
- Які спільні риси є в народних героїв, змальованих в історичних піснях?

Пісні Марусі Чурай

Маруся Чурай (1625 (за іншими версіями — 1628 (або 1629) — 1653) — легендарна українська народна співачка часів Хмельниччини. Їй приписують авторство низки відомих народних пісень: «Ой, не ходи, Грицю...», «Котилися вози з гори», «Засвіт встали козаченьки», «Віють вітри, віють буйні», «Грицю, Грицю, до роботи», «Летить галка через балку», «Чого ж вода каламутна» та ін.).

За переказами, Маруся Чурай народилася в сім'ї козацького сотника Гордія. Після смерті батька (1648), залишилася жити з матір'ю в Полтаві. Померла у віці 28–29 років, імовірно, від туберкульозу. За деякими версіями, Маруся залишилася жива, але стала черницею одного з українських монастирів.

Запам'ятайте!

- ◇ **Соціально-побутові (суспільно-побутові) пісні** — твори про умови життя різних верств населення, їхню історичну роль у становленні та розвитку українського суспільства. Існують такі різновиди соціально-побутових пісень: козацькі, рекрутські, гайдамацькі, солдатські, бурлацькі, заробітчанські, чумацькі, кріпацькі, наймитські, сирітські та ін.

Засвіт встали козаченьки

Засвіт встали козаченьки
В похід з полуночі,
Заплакала Марусенька
Свої ясні очі.
Не плач, не плач, Марусенько,

Не плач, не журися
Та за свого миленького
Богу помолися.
Стоїть місяць над горою,
Та сонця немає,
Мати сина в доріженьку
Сльозно проводить.
— Прощай, милий мій синочку,
Та не забувайся,
Через чотири неділеньки
Додому вертайся!
— Ой рад би я, матусенько,
Скоріше вернуться,
Та щось кінць мій вороненький
В воротах спіткнувся.
Ой Бог знає, коли вернусь,
У яку годину.
Прийми ж мою Марусеньку,
Як рідну дитину.
Прийми ж її, матусенько,
Бо все в Божій волі,
Бо хто знає, чи жив вернусь,
Чи ляжу у полі!
— Яка ж бо то, мій синочку,

Година настала,
Щоб чужая дитиночка
За рідную стала?

Засвіт встали козаченьки
В похід з полуночі,
Заплакала Марусенька
Свої ясні очі...

Віють вітри, віють буйні

Віють вітри, віють буйні, Аж дерева гнуться; О, як болить моє серце, А сльози не ллються. Трачу літа в лютім горі І кінця не бачу, Тільки тоді і полегша, Як нишком поплачу. Не поправлять	Єсть же люди, що і моїй Завидують долі; Чи щаслива ж та билинка, Що росте на полі? Що на полі, що на пісках, Без роси, на сонці? Тяжко жити без милого І в своїй сторонці. Де ти, милий, чорнобривий?
сльози щастя,	
Серцю легше буде, Хто щасливим був часочок, Про смерть не забуде.	Де ти? Озовися! Як я, бідна, тут горюю, Прийди подивися.

Ой не ходи, Грицю...

Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці,
Бо на вечорницях дівки — чарівниці.
Котра дівчина чари добре знала,
Вона ж того Гриця та й причарувала.
Інша дівчина чорнобривая,
Та чарівниченка справедлива
У неділю рано зіллячко копала,
А у понеділок переполоскала,
Як прийшов вівторок — зілля ізварила,
У середу рано Гриця отруїла.
Надвечір в четвер Гриценю помер,
А прийшла п'ятниця — поховали Гриця.

У суботу рано мати дочку била:
 — Нащо ж ти, доню, Гриця отруїла?
 — Ой мати, мати, жаль ваги не має:
 Нехай же Грицько двох не кохає!
 Нехай він не буде ні тій, ні мені,
 Нехай дістанеться сирій землі.
 Оце тобі, Грицю, я так ізробила,
 Що через тебе мене мати била!
 Оце тобі, Грицю, за тее заплата —
 З чотирьох дощок темная хата...

- Між ким відбувається діалог у пісні «За світ встали козаченьки»? Про що в ньому говориться?
- Які ознаки балади має твір «Ой не ходи, Грицю...»?
- Про що оповідає героїня пісні «Віють вітри, віють буйні»? Яка роль емоційно забарвленої лексики в цьому творі?
- Якими ви уявляєте ліричних героїнь творів Марусі Чурай?

Українські народні думи

Запам'ятайте!

- ◇ **Думи** — великі ліро-епічні твори переважно героїко-історичного змісту, що виконувалися речитативом у супроводі кобзи або бандури.
- ◇ **Особливості народних дум:**
 - зображення важливих суспільних подій, видатних історичних осіб;
 - докладність поетичної розповіді;
 - поетичність мови;
 - невелика кількість дійових осіб;
 - своєрідність побудови (зачин, основна частина, повтори, кінцівка);
 - віршова форма (нерівноскладовість рядків, довільне римування, монорими);
 - виконання речитативом під акомпанемент кобзи, бандури, ліри;
 - усне поширення і зберігання;
 - варіантність тексту;
 - великий обсяг.

Маруся Богуславка¹

Гей, що на Чорному морі,
 Та на тому білому камені,
 Там стояла темниця кам'яная,
 Гей, там стояла темниця кам'яная,
 А в тій темниці пробувало
 Сімсот бідних козаків,
 А в неволі пробували
 Та Божого світу
 І сонця праведного не забачали.
 Гей, то дівка-бранка,
 Маруся, попівна Богуславка²,
 А все добре дбає,
 До кам'яної темниці прибуває,
 Гей, до козаків словами промовляє:
 «Гей, козаки, ви, бідні невольники!
 Чи ви знаєте,
 Що в нашій землі
 Та й день тепера?»
 Гей, то козаки, бідні невольники,
 А все зачували
 Та й до дівки-бранки,
 Марусі, попівни Богуславки,
 Словами промовляли,
 Сльозами проливали,
 Дівку-бранку, Марусю, попівну
 Богуславку, називали:
 «Гей, ти, дівко-бранко,
 Марусю, попівно Богуславко,
 А все добре дбаєш,
 Хотя й ми тебе дівкою-бранкою називаєм,
 Почому ми знаєм,
 Що в нашій землі християнській
 Ой день тепера?»
 «Гей, козаки, ви, бідні невольники!

¹ Це збірний образ, який не має конкретного історичного прототипу, хоча відомо, що іноді вродливі українські дівчата-полонянки, потурчившись, посідали значні місця при дворах турецьких вельмож (наприклад, дружина султана Сулеймана I Роксолана).

² Від назви українського міста Богуслав, що розташоване в Київській області.

Ще й у нашій землі та тепера
 Великодня субота,
 А завтра дасть Бог святий день,
 Сороковий день, ой Великдень». .
 Гей, то козаки тее зачували,
 До дівки-бранки,
 Марусі, попівни Богуславки,
 Словами промовляли,
 Сльозами проливали,
 Гей, та дівку-бранку,
 Марусю, попівну Богуславку,
 Кляли-проклинали:
 «Бодай ти, дівко-бранко,
 Марусю, попівно Богуславо,
 Щастя-долі не мала,
 Як ти нам святий Великдень сказала!
 Як ми вже в неволі пробували,
 А ще в темній темниці проживали,
 Аж за тридцять три годи
 Світа Божого не забачали...»
 То дівка-бранка,
 Маруся, попівна Богуславка,
 А ще добре дбала,
 Козакам казала:
 «Ой козаки, ви, бідні невольники!
 Не лайте мене,
 Не закликайте мене!
 Гей, як діждемо святого Великодня,
 То буде наш пан турецький
 До мечеті од'їжджати,
 То буде мені, дівці-бранці,
 Марусі, попівни Богуславці,
 Ключі на руки віддавати, —
 Буду на руки приймати,
 До кам'яної темниці прибувати.
 Ой то буду до кам'яної темниці
 Прибувати, отвирати,
 Вас, бідних невольників,
 А з кам'яної темниці випускати.
 Гей, ви, козаки, ви, бідні невольники!
 А ще добре дбайте,

В города християнськії утікайте,
 Тільки города Богуслава не минайте!
 І города Богуслава не минайте,
 До батька до мого й матері прибувайте
 І батьку моему та матері
 То знать давайте:
 Нехай буде батько і мати
 Та ще добре дбати,
 То статків-маєтків не збувають,
 Великих скарбів не збирають,
 Моєї голови
 А з тяжкої неволі не визволяють,
 Бо вже я потурчилась,
 Побусурменилась
 Для розкоші турецької,
 Для лакомства нещасного». .
 То визволи нас, Боже,
 Із тяжкої неволі,
 На тихі води,
 На ясні зорі,
 У край веселий,
 У мир хрещений!
 Даруй, Боже, милості вашій,
 І всім військам запорозьким,
 І всім слухаючим головам,
 І всьому товариству і кривому, і сердечному
 Пошли, Боже, на многа літа
 І до кінця віка!

Крѣвний — тут: рідний, кровний.

Мечеть — храм у мусульман.

Побусурменилась — змінила віру, стала мусульманкою.

- Де і коли відбуваються події твору?
- Чому запорожці негативно сприйняли слова Марусі Богуславки?
- Із якою метою, на вашу думку, окремі рядки у творі повторюються?
- Що жінка попросила переказати батькам? Як вона пояснює своє небажання повертатися до України?

СВІТ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Лірика	Вид лірики	Приклад
(від назви музичного інструмента) Літературний рід, способом художнього зображення якого є передавання особистих переживань людини, її емоцій, настрою, роздумів, викликаних зазвичай об'єктивними, реальними подіями. Жанри: гімн, елегія, ідилія, сонет, пісня, романс, думка, медитація та ін.	Громадянська (розкриває суспільно-національні питання)	Т. Шевченко «Думи мої, думи мої...», «Мені однаково, чи буду...»; В. Сосюра «Любіть Україну»
	Інтимна (переживання героя, пов'язані з особистим життям)	В. Сосюра «Васильки»
	Пейзажна (роздуми і переживання ліричного героя, викликані явищами природи)	Леся Українка «Давня весна»; В. Сосюра «Осінь»
	Філософська (осмислення змісту людського життя, проблеми добра і зла)	І. Малкович «Із янголом на плечі»
<p>Ліро-епос — твори, у яких поєднуються зображально-виражальні засоби, притаманні ліриці та епосу. Жанри: поема, балада, роман у віршах, співомовка та ін. Приклад: Леся Українка «Давня казка».</p>		

Тарас Шевченко

(1814–1861)

Видатний письменник, художник, громадський та політичний діяч, фольклорист, етнограф. Основоположник нової української літератури та мови. Творчість Т. Шевченка піднесла нашу літературу до рівня всесвітньої, у ній найповніше розвинулися засади, що згодом стали провідними для найкращих вітчизняних творів: народність, зображення життя в усій його повноті та багатогранності.

Роки життя	9 березня 1814 р. (с. Моринці, Київщина (тепер Черкаська обл.)) — 10 березня 1861 р. (м. Петербург). Перепохований на Чернечій горі поблизу Канева
-------------------	---

Освіта	Петербурзька академія мистецтв
Діяльність	1840 р. — збірка «Кобзар» (8 творів). 1845 р. — співробітник Київської археографічної комісії. 1847–1857 рр. — засланий рядовим за участь у діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, а також за твори, спрямовані проти самодержавства. У той самий час як художник був учасником експедицій до Аральського моря (1848) та в гори Каратау (1851) 1860 р. — звання академіка Петербурзької академії мистецтв за роботи в галузі гравюри
Основні твори	Збірка «Кобзар»; поеми «Гайдамаки», «Катерина», «Сон», «Кавказ», «Єретик», «Наймичка», «Марія», «Неофіти», «Княжна»; послання «І мертвим, і живим, і ненарожденним...»; поема-містерія «Великий льох»; драма «Назар Стодоля»; цикл віршів «В казематі»; повісті «Художник», «Музикант»; «Щоденник»

Запам'ятайте!

- ◇ **Філософська лірика** — різновид ліричних творів, у яких осмислюються важливі проблеми буття: зміст людського життя, самоусвідомлення особистості, проблеми добра і зла та ін.

Думи мої, думи мої...

Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами!
Нащо стали на папері
Сумними рядами?..
Чом вас вітер не розвіяв
В степу, як пилину?
Чом вас лихо не приспало,
Як свою дитину?..

Бо вас лихо на світ на сміх породило,
Поливали сльози... чом не затопили,
Не винесли в море, не розмили в полі?..
Не питали б люде, що в мене болить,
Не питали б, за що проклинаю долю,
Чого нуджу світом? «Нічого робить», —
Не сказали б на сміх...

Квіти мої, діти!
 Нащо ж вас кохав я, нащо доглядав?
 Чи заплаче серце одно на всім світі,
 Як я з вами плакав?.. Може, і вгадав...

Може, найдеться дівоче
 Серце, карі очі,
 Що заплачуть на сі думи, —
 Я більше не хочу.
 Одну сльозу з очей карих —
 І пан над панами!
 Думи мої, думи мої,
 Лихо мені з вами!

За карії оченята,
 За чорнії брови
 Серце рвалося, сміялось,
 Виливало мову,
 Виливало, як уміло,
 За темнії ночі,
 За вишневий сад зелений,
 За ласки дівочі...
 За степи та за могили,
 Що на Україні,
 Серце мліло, не хотіло
 Співать на чужині...
 Не хотілось в снігу, в лісі,
 Козацьку громаду
 З булавами, з бунчугами
 Збирать на пораду.
 Нехай душі козацькії
 В Україні витають —
 Там широко, там весело
 Од краю до краю...
 Як та воля, що минулась,
 Дніпр широкий — море,
 Степ і степ, ревуть пороги,
 І могили — гори, —
 Там родилась, гарцювала
 Козацькая воля;
 Там шляхтою, татарами
 Засідала поле,
 Засівала трупом поле,
 Поки не остило...

Лягла спочить... А тим часом
 Виросла могила,
 А над нею орел чорний
 Сторожем літає,
 І про неї добрим людям
 Кобзарі співають,
 Все співають, як діялось,
 Сліпі небораки, —
 Бо дотепні... А я... а я
 Тільки вмію плакати,
 Тільки сльози за Україну...
 А слова — немає...
 А за лихо... Та цур йому!
 Хто його не знає!
 А надто той, що дивиться
 На людей душою, —
 Пекло йому на сім світі,
 А на тім...

Журбою

Не накличу собі долі,
 Коли так не маю.
 Нехай злидні живуть три дні
 Я їх заховаю,
 Заховаю змію люту
 Коло свого серця,
 Щоб вороги не бачили,
 Як лихо сміється...
 Нехай думка, як той ворон,
 Літає та криче,
 А серденько соловейком
 Щебече та плаче
 Нишком — люди не побачать,
 То й не засміються...
 Не втирайте ж мої сльози,
 Нехай собі ллються,
 Чуже поле поливають
 Щодня і щоночі,
 Поки, поки... не засиплють
 Чужим піском очі...
 Отаке-то... А що робить?
 Журба не pomoже.
 Хто ж сироті завидує —
 Карай того, Боже!

Думи мої, думи мої,
Квіти мої, діти!
Виростав вас, доглядав вас, —
Де ж мені вас діти?
В Україну ідіть, діти!
В нашу Україну,
Попідтинню, сиротами,
А я — тут загину.
Там знайдете щире серце
І слово ласкаве,
Там знайдете щиру правду,
А ще, може, й славу...

Привітай же, моя ненько,
Моя Україно,
Моїх діток нерозумних,
Як свою дитину.

Булава́ — *тут*: символ влади, який урочисто вручався найвищій посадовій особі в Україні — обраному або наказному гетьману — за часів гетьманату.

Бунчу́г (бунчук) — *тут*: булава з металевою кулькою на кінці та прикрасою-китицею з кінського волосу; у давні часи широко застосовувалася в Туреччині, Польщі, Росії (як ознака влади козацьких отаманів) та Україні (як ознака влади гетьманів).

Дотéпні — *тут*: талановиті, здібні.

Неборáк — людина, становище або вчинки, дії якої викликають співчуття.

Підсумуйте прочитане!

1. Основні мотиви твору: _____
2. Жанр: _____
3. Вид лірики: _____
4. Ліричний герой: _____
5. Художні особливості вірша: _____
6. Враження від твору: _____

Запам'ятайте!

- ◇ Вірш «Ой три шляхи широкії...» та «Мені однаково, чи буду...» були написані навесні 1847 року в казематі «Третього відділу» в Петербурзі, де Т. Шевченко перебував під час слідства над учасниками Кирило-Мефодіївського товариства, й увійшли до циклу «В казематі».
- ◇ Цикл складається з 13 віршів, головним мотивом яких є заклик поета бути вірним народові, Україні. Перебуваючи в казематі далеко від рідного краю, Шевченко згадує батьківщину, пісні, звичаї. У деяких віршах циклу звучать народнопісенні мотиви. У них ідеться про сирітство, кохання й розлуку, зло солдатчини, красу природи рідного краю.

* * *

Ой три шляхи широкії
Докупи зійшлися.
На чужину з України
Брати розійшлися.
Покинули стару матір.
Той жінку покинув,
А той — сестру.

А найменший —

Молоду дівчину.
Посадила стара мати
Три ясени в полі.
А невістка посадила
Високу тополю.
Три явори посадила
Сестра при долині...
А дівчина заручена —
Червону калину.

Не прийнялись три ясени,
Тополя всихала,
Повсихали три явори,
Калина зов'яла.
Не вертаються три брати.
Плаче стара мати,
Плаче жінка з діточками
В нетопленій хаті.
Сестра плаче, йде шукати
Братів на чужину...
А дівчину заручену
Кладуть в домовину.
Не вертаються три брати,
По світу блукають,
А три шляхи широкії
Терном заростають.

Підсумуйте прочитане!

1. Основні мотиви твору: _____
2. Жанр: _____
3. Вид лірики: _____
4. Ліричний герой: _____
5. Художні особливості вірша: _____
6. Враження від твору: _____

* * *

Мені однаково, чи буду
 Я жить в Україні, чи ні.
 Чи хто згадає, чи забуде
 Мене в снігу на чужині —
 Однаковісінько мені.
 В неволі виріс меж чужими,
 І, не оплаканий своїми,
 В неволі, плачучи, умру,
 І все з собою заберу, —
 Малого сліду не покину
 На нашій славній Україні,
 На нашій — не своїй землі.
 І не пом'яне батько з сином,
 Не скаже синові: «Молись,
 Молися, сину: за Вкраїну
 Його замучили колись».
 Мені однаково, чи буде
 Той син молитися, чи ні...
 Та не однаково мені,
 Як Україну злії люде
 Присплять, лукаві, і в огні
 Її, окраденую, збудять...
 Ох, не однаково мені.

Лукавий — лицемірний, фальшивий, брехливий.

Підсумуйте прочитане!

1. Основні мотиви твору: _____
2. Жанр: _____
3. Вид лірики: _____
4. Ліричний герой: _____
5. Художні особливості вірша: _____
6. Враження від твору: _____

- Кому адресовані твори поета? Чому він називає їх «думами» та «дітьми»?
- Як ви розумієте зміст твору «Ой три шляхи широкії...»?
- Які образи-символи є в цьому творі?
- У чому виявляється патріотизм ліричного героя вірша «Мені однаково, чи буду...»?
- Які філософські проблеми порушені в наведених творах?

Леся Українка

(Лариса Петрівна Косач)

(1871–1913)

Поетеса, драматург, прозаїк, літературний критик, публіцист, перекладач, фольклорист, громадський діяч.

Писала в найрізноманітніших жанрах лірики, драми, прози, публіцистики. Розвинула новий жанр — драматичну поему. Збагатила українську поезію новими темами, мотивами, образами.

Роки життя	25 лютого 1871 р. (м. Новоград-Волинський, Житомирська обл.) — 1 липня 1913 р. (м. Сурамі, Грузія)
Освіта	Домашнє навчання
Діяльність	1879 р. — перший вірш «Надія». 1884 р. — перші публікації у львівському журналі «Зоря». 1893 р. — перша збірка «На крилах пісень». Діяльність у гуртку київської літературної молоді «Плеяда». 1894–1895 рр. — перебування в Болгарії в дядька М. Драгоманова; удосконалення болгарської мови. 1897 р. — лікування в Криму. 1899 р. — друга збірка «Думи і мрії». 1901 р. — подорож на Буковину й Гуцульщину. 1902 р. — збірка «Відгуки». 1904 р. — збірка «На крилах пісень». 1905 р. — співробітництво в журналі «Шершень». 1901–1903 рр. — подорожі до Італії. 1908 р. — експедиція для запису українського героїчного епосу. 1909–1913 рр. — лікування в Єгипті
Основні твори	«На крилах пісень», «Думи і мрії», «Відгуки», «Давня казка», «Лісова пісня», «В катакомбах», «Бояриня», «Одержима», «Камінний господар»

Давня весна

Була весна весела, щедра, мила,
Промінням грала, сипала квітки,
Вона летіла хутко, мов стокрила,
За нею вслід співучії пташки!

Все ожило, усе загомоніло —
Зелений шум, веселая луна!
Співало все, сміялось і бриніло,
А я лежала хвора й самотна.

Я думала: «Весна для всіх настала,
Дарунки всім несе вона, ясна,
Для мене тільки дару не придбала,
Мене забула радісна весна».

Ні, не забула! У вікно до мене
Заглянули від яблуні гілки,
Замиготіло листячко зелене,
Посипались білесенькі квітки.

Прилинув вітер, і в тісній хатині
Він про весняну волю заспівав,
А з ним прилинули пісні пташині,
І любий гай свій відгук з ним прислав.

Моя душа ніколи не забуде
Того дарунку, що весна дала;
Весни такої не було й не буде,
Як та була, що за вікном цвіла.

Підсумуйте прочитане!

1. Основні мотиви твору: _____
2. Жанр: _____
3. Вид лірики: _____
4. Ліричний герой: _____

5. Художні особливості вірша: _____

6. Враження від твору: _____

* * *

Хотіла б я піснею стати	Упасти на хвилі прозорі,
У сюю хвилину ясну,	Буяти над морем хибким.
Щоб вільно по світі літати,	Лунали б тоді мої мрії
Щоб вітер розносив луну.	І щастя моє таємне,
Щоб геть аж під яснії зорі	Ясніші, ніж зорі яснії,
Полинати співом дзвінким,	Гучніші, ніж море гучне.

- Як у творі «Давня весна» розкрита тема гармонії між людиною і природою?
- Що, на вашу думку, лірична героїня вкладає в поняття «пісня»?
- Як слова, що означають звуки та кольори, впливають на загальний настрій віршів?
- Які автобіографічні мотиви є в прочитаних вами творах поетеси? Обґрунтуйте свою думку.

Підсумуйте прочитане!

1. Основні мотиви твору: _____
2. Жанр: _____
3. Вид лірики: _____
4. Ліричний герой: _____
5. Художні особливості вірша: _____
6. Враження від твору: _____

Давня казка

Може б, хто послухав казки?
Ось послухайте, панове!
Тільки вибачте ласкаво,
Що не все в ній буде нове.

Та чого там, люди добрі,
За новинками впадати?

Може, часом не завадить
І давніше пригадати.

Хто нам може розповісти
Щось таке цілком нове,
Щоб ніхто з нас не відмовив:
«Ет, вже ми чували сеє!»

Тож, коли хто з вас цікавий,
Сядь і слухай давню казку,
А мені коли не лаврів,
То хоч бубликів дай в'язку.

І

Десь, колись, в якійсь країні,
Де захочете, там буде,
Бо у казці, та ще в віршах,
Все можливо, добрі люде.

Десь, колись, в якійсь країні
Проживав поет нещасний,
Тільки мав талан до віршів,
Не позичений, а власний.

На обличчі у поета
Не цвіла урода гожа,
Хоч не був він теж поганий, —
От собі — людина божа!

Той співець — та що робити!
Видно, правди не сховати,
Що не був співцем поет наш,
Бо зовсім не вмів співати.

Та була у нього пісня
І дзвінкою, і гучною,
Бо розходилась по світу
Стоголосю луною.

І не був поет самотнім:
До його малої хати

Раз у раз ходила молодь
Пісні-слова вислухати.

Тее слово всім давало
То розвагу, то пораду;
Слухачі співцю за тее
Ділом скрізь давали раду.

Що могли, то те й давали,
Він зо всього був догодний.
Досить з нього, що не був він
Ні голодний, ні холодний.

Як навесні шум зелений
Оживляв сумну діброву,
То щодня поет приходив
До діброви на розмову.

Так одного разу ранком
Наш поет лежав у гаю,
Чи він слухав шум діброви,
Чи пісні складав, — не знаю!

Тільки чує — гомін, гуки,
Десь мисливські сурми грають,
Чутно разом, як собачі
Й людські крики десь лунають.

Тупотять прудкі коні,
Гомін ближче все лунає,
З-за куців юрба мисливська
На долинку вибігає.

Як на те ж, лежав поет наш
На самісінькій стежині.
«Гей! — кричить він, — обережно!
Віку збавите людині!»

Ще, на щастя, не за звіром
Гналася юрба, — спинилась,
А то б, може, на поета
Не конечне подивилась.

Попереду їхав лицар,
Та лихий такий, крий боже!
«Бачте, — крикнув, — що за птиця!
Чи не встав би ти, небоже?»

«Не біда, — поет відмовив, —
Як ти й сам з дороги звернеш,
Бо як рими повтікають,
Ти мені їх не завернеш!»

«Се ще так же полювання! —
Мовить лицар з гучним сміхом. —
Слухай, ти, втікай лиш краще.
Бо пізнаєшся ти з лихом!»

«Ей, я лиха не боюся,
З ним ночую, з ним і днюю;
Ти втікай, бо я, мосьпане,
На таких, як ти, полюю!

В мене рими — соколята,
Як злетять до мене з неба,
То вони мені вполюють,
Вже кого мені там треба!»

«Та який ти з біса мудрий! —
Мовить лицар. — Ще ні разу
Я таких, як ти, не бачив.
Я тепер не маю часу,

А то ми б ще подивились,
Хто кого скорій вполює.
Хлопці! геть його з дороги!
Хай так дуже не мудрує!»

«От спасибі за послугу! —
Мовить наш поет. — Несіте.
Та візьміть листки з піснями,
Он в траві лежать, візьміте».

«Він, напевне, божевільний! —
Крикнув лицар. — Ну, рушаймо!

Хай він знає нашу добрість —
Стороною обминаймо.

А ти тут зажди, небоже,
Хай-но їхатиму з гаю,
Я ще дам тобі гостинця,
А тепер часу не маю».

«Не на тебе ждять я буду, —
Так поет відповідає, —
Хто ж кому подасть гостинця,
Ще того ніхто не знає».

Лицар вже на те нічого
Не відмовив, геть подався;
Знову юрба загукала,
І луною гай озвався.

Розтеклись ловці по гаю,
Полювали цілу днину,
Та коли б же вполювали
Хоч на сміх яку звірину!

А як сонечко вже стало
На вечірньому упрузі,
Стихли сурми, гомін, крики,
Тихо стало скрізь у лузі.

Гурт мисливський зголоднілий
Весь підбився, утомився,
Дехто ще зоставсь у гаю,
Дехто вже й з дороги збився.

Геть одбившись від гурту,
Їде лицар в самотині.
Зирк! — поет лежить, як перше,
На самісінькій стежині.

«Ах, гостинця ти чекаєш! —
Мовив лицар і лапнувся
По кишнях. — Ой небоже,
Вдома гроші я забувся!»

Усміхнувся поет на тебе:
«Не турбуйсь за мене, пане,
Маю я багатства стільки,
Що його й на тебе стане!»

Спалахнув від гніву лицар,
Був він гордий та завзятий,
Але ж тільки на упертість
Та на гордощі багатий.

«Годі жартів! — крикнув згорда.
Бо задам тобі я гарту!»
А поет йому: «Та й сам я
Не люблю з панами жарту...

Бачиш ти — оця діброва,
Поле, небо, синє море —
То моє багатство-панство
І розкішне, і просторе.

При всьому сьому багатстві
Я щасливий завжди й вільний».
Тут покликнув лицар: «Боже!
Чоловік сей божевільний!»

«Може быть, — поет відмовив, —
Певне, всі ми в божій волі.
Та я справді маю щастя,
І з мене його доволі.

Так, я вільний, маю бистрі
Вільні думи-чарівниці,
Що для них нема на світі
Ні застави, ні границі.

Все, чого душа запрагне,
Я створю в одну хвилину,
В таємні світи надхмарні
Я на крилах думки лину.

Скрізь гуляю, скрізь буяю,
Мов той вітер дзвінкий в полі;

Сам я вільний і ніколи
Не зламав чужої волі».

Засміявся на тебе лицар:
«Давню байку правиш, друже!
Я ж тобі скажу на тебе:
Ти щасливий, та не дуже.

Я б віддав отой химерний
Твій таємний світ надхмарний
За наземне справжнє графство,
За підхмарний замок гарний.

Я б віддав твоє багатство
І непевні країни
За єдиний поцілунок
Від коханої дівчини...»

Щось поет хотів відмовить
На недбалу горду мову,
Та вже сонечко червоне
Заховалось за діброву.

Надійшла сільська молодь,
Що з роботи поверталась,
І побачила поета,
З ним приязно привіталась.

Тут поет взяв мандоліну,
І на відповідь гуртові
Він загравав, і до музики
Промовляв пісні чудові.

Всі навколо нерухомі,
Зачаровані стояли,
А найбільше у дівчаток
Очі втіхою палали.

Довго й лицар слухав пісню,
Далі мовив на відході:
«Що за дивна сила слова!
Ворожбит якийсь, та й годі!»

- Як авторка твору характеризує поета? Чому, живучи один, він не був самотнім?
- Через що виник конфлікт між поетом та лицарем?
- Як поведився кожен із головних героїв поеми під час першої зустрічі?
- Яке враження справила на лицаря пісня поета?

II

Літнім вечором пізенько
Сам поет сидів в хатині,
Так од ранку цілу днину
Він просидів в самотині.

Тож сидів поет в віконці,
Слухав співів, що лунали
Скрізь по полю і до нього
У хатину долітали.

Співи стихли, потім хутко
Налетіла літня нічка;
Дерева шуміли з вітром,
Гомоніла бистра річка.

І поет в своїй хатині
Прислухавсь до того шуму,
Погляд в темряву втопивши,
Він таємну думав думу.

Тільки чує — хтось під'їхав
На коні до його хати
І спинився, потім зброя
Почала чиясь бряжчати.

Що за диво! Під віконце
Хтось помалу підступає.
Тут поет не втерпів: «Хто там? —
Невідомого питає. —

Якщо злодій, то запевне
Помиливсь ти, любий друже!»
«Ні, се я, — озвався голос, —
Маю справу, пильну дуже...»

«Хто ж се „я“?» — поет питає.
«Я, Бертольдо, лицар з гаю».
Тут поет пізнав той голос:
«А, мисливий! Знаю, знаю!

Вибачай, прошу до хати,
Хоч у мене трошки темно,
Бо коли я сам у хаті,
Не палю вогню даремно;

Та для гостя запалю вже».
І добув вогню з кресала.
Перед ним лицарська постать
Владаря Бертольда стала.

«Добрий вечір!» — «Добрий вечір»
Став тут лицар і — ні слова.
Щось ніяк не починалась
Тая пильная розмова.

«Де ж твоя, мій гостю, справа?» —
Далі вже поет озвався.
Лицар стиха одмовляє:
«Я, мій друже, закохався...»

Тут поет йому говорить:
«Що ж на се тобі пораджу?
А проте доказуй далі,
Може, чим тебе розважу».

«Закохався я і гину, —
Каже лицар, — вдень і вночі
Бачу я перед собою
Ясні оченьки дівочі».

«Що ж? — поет на те говорить. —
То за ручку та й до шлюбу!»
«Ох! — зітхає лицар. — Візьме
Інший хтось дівчину люблю!

Під балкон моєї донни
Кожен вечір я приходжу,

І в журбі тяжкій, в зітханнях
Цілу нічку я проводжу.

На мою журбу й зітхання
Я відповіді не маю,
Чим я маю привернути
Серце милої, — не знаю!

Може б, краще їй припали
До сподоби серенади?..»
Тут поет на те: «Запевне,
Треба пташечці принади!»

«Голос маю, — каже лицар, —
Та не тямлю віршування...»
«Певна річ, — поет говорить, —
То не легке полювання,

А то б досі вже на лаври
Хто б схотів, то й був багатий,
Ні, — химерний, норовистий
Кінь поезії крилатий!»

«Правду кажеш, — мовив лицар, —
Але ж я тебе благаю,
Щоб поміг мені в сій справі.
Пам'ятаю, як у гаю

Ти своїм віршем чудовим
Чарував усю громаду, —
Тільки ти один тепера
Можеш дати мені раду!

За раду все, що хочеш,
Дам тобі я в надгороду».
«Ну, на се, — поет відмовив, —
Не надіюся я зроду.

Можу я знайти й без плати
Для приятеля раду.
Ось пожди лиш трохи, зараз
Будеш мати серенаду.

Та мені для сього треба
Ймення й вроду пани знати».
«Їй наймення Ізідора,
А вродлива!.. не сказати!..»

Більш поет вже не питався,
Сів, задумавсь на хвилину,
Записав щось на папері,
Зняв з кілочка мандолину,

Показав слова Бертольдугу,
Мандолину дав у руки
Та написанії вірші
І промовив для науки:

«Ти, співаючи, на струнах
Маєш так перебирати:
Ut-fa-la-sol, fa-mi-re-sol...
Далі можеш сам добрати».

«От спасибі!» — крикнув лицар.
Ще ж поет не відозвався,
А вже лицар був надворі.
На коня! і геть погнався.

І погнався лицар хутко
Через доли, через гори,
І спинився під віконцем
У своєї Ізідори.

Хутко в неї під віконцем
Мандоліна залунала,
Із потоку гуків чулих
Серенада виринала:

«Гордо, пишно, променисто
Золотії світять зорі,
Та не може дорівнятись
Ні одна з них Ізідорі!

Найчистіші діаманти
Сяють, ясні та прозорі,

Та не може дорівнятись
Ні один з них Ізідорі!

Дорогих перлин коштовних
Є багато в синім морі,
Та не може дорівнятись
Ні одна з них Ізідорі».

Отже, ледве серенада
Залунала у просторі,
Вийшла з хати Ізідора
Подивитися на зорі.

А як стихли під балконом
Любі гуки мандоліни,
До Бертольда полетіла
Квітка з рожі від дівчини.

В ту ж хвилину Ізідора
Зникла хутко, наче мрія,
Та зосталася в Бертольда
Квітка з рожі і — надія!

- Що змусило лицаря завітати до оселі поета?
- Як поставився митець до прохання Бертольда?
- Як лицар охарактеризував свою кохану?
- Чи справила серенада враження на примхливу красуню?

III

Боже, боже! що то може
Наробити серенада!..
Зникла в серденьку в Бертольда
Темна туга і досада.

Усміх донни Ізідори
Був дедалі все ясніше,
І щораз вона ставала
До Бертольда прихильніше.

Далі перстень Ізідорин
На руці у нього сяє,
Нареченою своєю
Він кохану називає.

Як же бучно, як же втішно
Всім гулялось на весіллі!
Танцювали, попивали
Від неділі до неділі.

Всіх приймали, всіх вітали,
Всім уміли догодити,
Тільки нашого поета
Пан забувся запросити.

Звісно, клопоту багато
Завжди пану молодому, —
Хто ж би міг ще пам'ятати
Про якогось там сірому?

Час летів, немов на крилах,
І, мов сон, життя минало.
Та незчувсь Бертольд, як лихо
Несподівано настало.

Забажалось королеві
Звоювать чужее царство,
Розіслав він скрізь герольдів
На війну скликать лицарство.

І якраз серед бенкету
В замку нашого Бертольда
Залунала гучна сурма
Королівського герольда.

Прощавай, дружина люба,
Всі розкоші, всі вигоди!
Все те треба проміняти
На далекії походи.

Залишить Бертольдо мусив
Молодую Ізідору,

У неділю вранці-рано
Вже він вирушив із двору.

Подалося геть за море
Все одважніше лицарство;
Там за морем десь лежало
Бусурменське господарство.

І пішло одважне військо
Через нетрі та пустині;
Не один вояк смутився
По своїй рідній країні.

Та коли вже надто тяжко
Туга серце обгортала,
То співці співали пісню,
Пісня тугу розважала:

«Не журись, коли недоля
В край чужий тебе закине!
Рідний край у тебе в серці,
Поки спогад ще не гине.

Не журись, не марно пройдуть
Сії сльози й тяжка мука:
Рідний край щиріш любити
Научає нас розлука».

Так вони співали, йдучи
Через дикі пустині,
Додавав той спів розваги
Не одній смутній людині.

Попереду всього війська
Три старші виступали:
Карлос, Гвідо і Бертольд;
За одвагу їх обрали.

Їдуть, їдуть, врешті бачать —
Три дороги розійшлися,
Розлучились три найстарші,
Кожний різно подалися...

Карлос вибрав шлях направо,
Гвідо вибрав шлях наліво,
А Бертольд подався просто.
«Дай же, боже, нам!» — «Щасливо!»

І Бертольдові спочатку
Справді щастя панувало,
Довелося звоювати
Городів чужих чимало.

От вже він на стольне місто
Погляда одважним оком,
Але тут-то саме щастя
Обернулось іншим боком.

Чи то врешті у Бертольда
Притомилося лицарство,
Чи то владар бусурменський
Міцно так тримавсь за царство, —

Тільки твердо так трималось
Місто гордеє, уперте,
Раз одбилось, потім вдруге,
Потім втретє, ще й вчетверте.

Тут прийшлось Бертольду з лихом:
Край чужий, ворожі люде,
Голод, злидні, військо гине...
Що то буде, що то буде?!

Місяць, другий вже ведеться
Тая прикрая облога.
Серед війська почалися
Нарікання і тривога.

Приступили до Бертольда
Вояки й гукають грізно:
«Гей, виводь ти нас ізвідси!
Геть веди, поки не пізно!

Нащо ти сюди на згубу
Підманив нас за собою?

Чи ти хочеш, щоб усі ми
Наложили головою?

Осоружне нам се місто!
Хай їй цур, такій облозі!
Хай їй цур, самій тій славі!
Хай їй цур, тій перемозі!..»

Хтів Бертольд розумним словом
Люте військо вгамувати,
Та воно дедалі гірше
Почало репетувати.

Далі кинулись до зброї...
Бог зна, чим би то скінчилось...
Але тут хтось крикнув: «Стійте!» —
Військо раптом зупинилось.

Вийшли тут наперед війська
Військові співці славутні,
Всі вони були при зброї,
А в руках тримали лютні.

З них один промовив: «Браття!
Часу маєте доволі,
Щоб Бертольда покарати,
Він же й так у вашій волі.

Ми б хотіли тут в сій справі
Скільки слів до вас сказати,
Та співцям співати личить,
Отже, ми почнем співати».

Тут один із них тихенько
Струни срібні торкає,
Усміхається лукаво
І такої починає:

«Був собі одважний лицар,
Нам його згадать до речі,
Він робив походи довгі —
Від порога та до печі.

Він своїм язиком довгим
Руйнував ворожі міста...
Чули ви його розповідь:
„Я один, а їх аж триста!“

Ну, та сей одважний лицар
Якось вибрався до бою.
І вернув живий, здоровий:
Талісман він мав з собою.

Я гадаю, талісман сей
Кожен з вас тут знає готовий,
Се буде речення мудре:
„Утікай, поки здоровий!“»

«Утікай, поки здоровий!» —
Всі співці тут заспівали;
Вояки стояли тихо,
Очі в землю попускали.

Раптом зброя заблищала,
І гукнуло військо хором:
«Ми готові йти до бою!
Краще смерть, ніж вічний сором!»

І метнулись у напад
Так запекло, так завзято,
Що не встигла й ніч настати,
Як було вже місто взято.

Місто взято, цар в полоні
Бусурменський. Перемога!
От тепер уже одкрита
Всім у рідний край дорога.

Тут на radoщах Бертольдо
Всіх співців казав зібрати
І, коли вони зібрались,
Привселюдно став казати:

«Ви, співці славутні наші,
Ви, красо всього народу!

Ви нам честь відрятували,
Вам ми винні надгороду!»

Та співці відповідали:
«Ні, не нам, ласкавий пане,
Той, хто сих пісень навчив нас,
Надгороду хай дістане».

«Де ж він, де? — гукнув Бертольдо. —
Що ж він криється між вами?» —
«Він не тут, — співці говорять, —
На війні не був він з нами.

Він зостався, щоб піснями
Звеселять рідну країну,
Там він має розважати
Не одну сумну родину».

«Знаю я сього поета
І його величну душу,
І тепер йому по-царськи
Я подякувати мушу.

Тільки б дав нам бог щасливо
Повернутися додому,
Срібла, золота насиплю
Я співцеві дорогому!..»

- Із якої причини лицар був змушений вирушати в похід?
- Чому у війську почалися нарікання та невдоволення?
- Як співці допомогли воякам?
- Яку винагороду пообіцяв Бертольдо поету?

IV

Кажуть, весь поміст у пеклі
З добрих замірів зложився!
Для пекельного помосту
І Бертольдо потрудився...

Вже давно Бертольд вернувся
Із далекої чужини,

Знов зажив життям веселим
Біля милої дружини.

Знов у нього в пишнім замку
Почалося вічне свято, —
О, тепер було у нього
Срібла, золота багато!

Окрім того, що набрав він
На війні всього без ліку,
Ще король йому в подяку
Нагороду дав велику.

Сила статків та маєтків!
Вже Бертольдо граф заможний!
Він живе в своєму графстві,
Наче сам король вельможний.

Та околиця, де жив він,
Вся була йому віддана,
Люд увесь в тім краю мусив
Узнавать його за пана.

Тож спочатку того щастя
Справді був Бертольдо гідний:
Правий суд чинив у панстві,
До підданих був лагідний.

Але то було не довго,
Він дедалі в смак ввіходив
І потроху в себе в графстві
Інші звичаї заводив.

Що ж, напитки, та наїдки,
Та убрання прехороші,
Та забави, та турніри,
А на все ж то треба гроші!

Та й по всіх далеких війнах
Граф привчився до грабунку,
А тепер в своїй країні
Він шукав у тім рятунку.

Почалися нескінченні
Мита, панщина, податки,
Граф поставив по дорогах
Скрізь застави та рогатки.

Трудно навіть розказати,
Що за лихо стало в краю, —
Люди мучились, як в пеклі,
Пан втішався, як у раю.

Пан гуляв у себе в замку, —
У ярмі стогнали люде,
І здавалось, що довіку
Все така неволя буде.

Розливався людський стогін
Всюди хвилиєю сумною,
І в серденьку у поета
Озивався він луною...

Ось одного разу чує
Граф лихі, тривожні вісті:
Донесла йому сторожа,
Що не все спокійно в місті;

Що співці по місті ходять
І піснями люд морочать,
Все про рівність і про волю
У піснях своїх торочать.

Вже й по тюрмах їх саджають,
Та ніщо не помагає, —
Їх пісні ідуть по людях,
Всяк пісні ті переймає.

«Ну, — гукнув Бертольд, — то байка!
Я візьму співців тих в руки!»
Раптом чує — десь близенько
Залунали пісні гуки:

«В мужика землянка вогка,
В пана хата на помості;

Що ж, недарма люди кажуть,
Що в панів біліші кості!

У мужички руки чорні,
В пані рученька тендітна;
Що ж, недарма люди кажуть,
Що в панів і кров блакитна!

Мужики цікаві стали,
Чи ті кості білі всюди,
Чи блакитна кров поллеться,
Як пробити пану груди?»

«Що се, що? — кричить Бертольдо.
Гей, ловіть співця, в'яжіте!
У тюрму його, в кайдани!
Та скоріш, скоріш біжіте!»

Коли се з-за мурів замку
Обізався голос долі:
«Гей, біжіте, панські слуги,
Та спіймайте вітра в полі!

Не турбуйся ти даремне,
Все одно, вельможний пане,
Вловиш нас сьогодні десять,
Завтра двадцять знов настане!

Нас таки чимале військо,
Маєм свого отамана,
Він у нас одважний лицар,
Врешті, він знайомий пана...»

Мов крізь землю провалився
Той співець, утік од лиха.
А Бертольд сидів і думав,
Далі так промовив стиха:

«Маєм свого отамана! —
Ось де корінь цілій справи!
Ну, та я тепера хутко
Положу кінець забаві!»

Тут він двох щонайвірніших
Слуг до себе прикликає
І до нашого поета
У хатину посилає:

«Ви скажіть йому від мене,
Що я досі пам'ятаю,
Як пісні його втішали
Нас колись в чужому краю.

Власне я тепер бажаю
Дать йому за них заплату:
Я поетові дарую
В себе в замку гарну хату.

Я його талан співацький
Так високо поважаю,
Що співцем своїм придворним
Я зробить його бажаю.

Ви скажіть, що він у мене
Буде жити в шані, в славі,
Тільки, звісно, хай забуде
Різні вигадки лукаві».

Слуги зараз подалися
До убогої оселі,
Принесли вони поету
Ті запросини веселі.

Усміхаючись, він слухав
Те запрошення знаднее,
А коли вони скінчили,
Так промовив їм на сее:

«Ви скажіть свому пану,
Що заплати не бажаю,
Бо коли я що дарую,
То назад не одбираю.

Хай він сам те пригадає,
Що то ж я йому дав злото,

Хоч тепер об тім жалкую,
Краще б кинув у болото!

Ви скажіть, що я не хочу
Слави з рук його приймати,
Бо лихую тільки славу
Тії руки можуть дати.

Золотих не хочу лаврів, —
З ними щастя не здобуду.
Як я ними увінчаюсь,
То поетом вже не буду.

Не поет, у кого думки
Не літають вільно в світі,
А заплутались навіки
В золотії тонкі сіті.

Не поет, хто забуває
Про страшні народні рани,
Щоб собі на вільні руки
Золоті надіть кайдани!

Тож підіте і скажіте,
Що поки я буду жити,
Не подумаю довіку
Зброї чесної зложити!»

З тим вернулись вірні слуги
До Бертольда і сказали:
«Так і так поет відмовив,
Ми даремне намовляли...»

Аж скипів Бертольд, почувши
Гордовиту відмову,
До поета посилає
Посланців тих самих знову:

«Ви скажіть сьому зухвальцю,
Що тепер настав день суду,
Що терпів його я довго,
Але більш терпіть не буду.

Коли він складання віршів
Бунтівничих не покине,
То в тюрму його закину,
Там він, клятий, і загине!»

Знову слуги подалися
До убогої хатини
І, підходячи, почули
Тихий бренькіт мандоліни.

У вікно зирнули слуги,
Бачать: зібрана громада,
Всі стоять навколо ліжка,
Мов якась таємна рада!

Утомивсь поет від праці,
Третій день лежить в недузї,
Слухачі навколо нього
Посхиляли чола в тузі.

А поет усе то грає,
То щось пише на папері
Й роздає писання людям, —
Тут вступили слуги в двері.

Всі метнулись хутко з хати,
І поет один зостався,
Подививсь на слуг спокійно,
Гордовито привітався.

Всі Бертольдові погрози
Слухав мовчки, усміхався.
А коли скінчили слуги,
Так до них він обізвався:

«Ви скажіть своїому пану,
Що готовий я в дорогу,
Тільки хай велить прислати
Слуг ще двох вам на підмогу.

На запросини ласкаві
Я не можу встать з постелі,

Вам нести мене прийдеться
Аж до нової оселі.

Та й в темниці буду вільний, —
Маю думи-чарівниці,
Що для них нема на світі
Ні застави, ні границі.

І мого прудкого слова
Не затримає темниця,
Полетить воно по світі,
Наче тая вільна птиця.

З словом зіллються в темниці
Гіркий жаль і тяжка туга,
І тоді потрійна стане
І страшна його потуга.

І поет від свого люду
Не почує слів догани
В день сумний, коли на нього
Накладатимуть кайдани!»

Так довіку у темниці
Довелось поету жити,
За тюремний спів він мусив
Головою наложити.

Та zostалися на світі
Молоді його нащадки,
Що взяли собі у спадок
Всі пісні його, всі гадки.

Здійнялось повстання в краю,
І Бертольда вбили люде,
Та й гадали, що в країні
Більш неволі вже не буде.

Та зостався по Бертольду
Молодий його нащадок,
І пиху його, й маєтки
Він забрав собі у спадок.

І тепер нащадки графські
Тюрми міцніі будують,
А поетові нащадки
Слово гострее гартують.

Проти діла соромного
Виступає слово праве —
Ох, страшне оте змагання,
Хоч воно і не криваве!

А коли війна скінчиться
Того діла й того слова,
То скінчиться давня казка,
А настане правда нова.

Герольд — у країнах Західної Європи за Середніх віків оповісник при дворах королів і великих феодалів, розпорядник на святах, лицарських турнірах.

Догідний — задоволений.

Донна — шанобливе звернення до жінок в Італії.

Застава — перешкода, пастка.

Конечне — обов'язково.

Кресало — кремій для висікання вогню.

Мандоліна — струнний щипковий музичний інструмент з овальним корпусом і чотирма парами струн.

Мосьяне — звертання «Милостивий пане!».

Лютня — старовинний струнний щипковий музичний інструмент східного походження.

Серенада — тут: вечірня пісня на честь коханої, яку виконували під її вікном у супроводі гітари або мандоліни.

- Як змінилося життя в країні?
- Чому Бертольд вважав поета небезпечним для себе?
- Як митець пояснив своє життєве призначення?
- Як склалася доля поета та лицаря? Яка боротьба триває між їхніми нащадками?
- Чи мають спільні риси образ митця з поеми та Леся Українка?
- Чому поетеса назвала свою поему «казкою»? Чи є у творі щось незвичайне?

Підсумуйте прочитане!

1. Основні мотиви твору _____
2. Жанр _____
3. Вид лірики _____
4. Ліричний герой _____
5. Художні особливості поеми _____
6. Враження від твору _____

Володимир Сосюра

(1898–1965)

Поет-лірик, автор близько 50 книг.

Писав переважно інтимну, любовну лірику. За словами літературознавця М. Жулинського, В. Сосюра — «поет-романтик, у творах якого органічно поєдналися інтимне й громадянське, особисте й суспільне, поет-самородок, щедро обдарований природою, <...> поет-пісняр».

Роки життя	6 січня 1898 р. (с. Дебальцеве, Донецька обл.) — 8 січня 1965 р. (м. Київ)
Освіта	Міністерське двокласне училище в с. Третя Рота (нині м. Верхне). Кам'янська сільськогосподарська школа, Комуністичний університет (Харків), Харківський інститут народної освіти
Діяльність	1917–1920 рр. — участь у громадянській війні, спочатку в армії УНР, пізніше в Червоній армії. 1921 р. — перша збірка «Поезії». 1922 р. — поема «Червона зима», яка принесла йому популярність. 1942 р. — воєнний кореспондент. 1948 р. — нагороджений державною премією
Основні твори	«Третя Рота», «Червона зима», «Солов'їні далі», «Любіть Україну», «Так ніхто не кохав», «Два Володьки», «Марія», «Мазепа», «Розстріляне безсмертя»

Запам'ятайте!

- ◇ **Анафора** (від грец. — *сходження*) — єдинопочаток, повторення на початку віршових рядків, строф або речень однакових чи співзвучних слів, синтаксичних конструкцій.

Любіть Україну!¹

Любіть Україну, як сонце, любіть,
як вітер, і трави, і води...
В годину щасливу і в радості мить,
любіть у годину негоди.

Любіть Україну у сні й наяву,
вишневу свою Україну,
красу її, вічно живу і нову,
і мову її солов'їну.

Без неї ніщо ми, як порох і дим,
Розвіяний в полі вітрами...
Любіть Україну всім серцем своїм
і всіми своїми ділами.

Для нас вона в світі єдина, одна
Як очі її ніжно-карі...
Вона у зірках, і у вербах вона,
і в кожному серця ударі,

у квітці, в пташині, в кривеньких тинах,
у пісні у кожній, у думі,
в дитячий усмішці, в дівочих очах
і в стягів багряному шумі...

Як та купина², що горить — не згора,
живе у стежках, у дібровах,
у зойках гудків, і у хвилях Дніпра,
і в хмарах отих пурпурових,

в огні канонад, що на Захід женуть
чужинців в зелених мундирах,
в багнетах, що в темі пробивають нам путь
до весен і світлих, і щирих.

Юначе! Хай буде для неї твій сміх,
і сльози, і все до загину...
Не можна любити народів других,
коли ти не любиш Вкраїну!..

Дівчино! Як небо її голубе,
люби її кожен хвилину...
Коханий любить не захоче тебе,
коли ти не любиш Вкраїну.

Любіть у труді, у коханні, в бою,
як пісню, що лине зорею...
Всім серцем любіть Україну свою —
і вічні ми будемо з нею!

Підсумуйте прочитане!

1. Основні мотиви твору: _____
2. Жанр: _____
3. Вид лірики: _____
4. Ліричний герой: _____
5. Художні особливості вірша: _____
6. Враження від твору: _____

Осінь

Облітають квіти, обриває вітер
пелюстки печальні в синій тишині.
По садах пустинних їде гордовито
осінь жовтокоса на баскім коні.

¹ Патріотичний вірш «Любіть Україну!» (1944) у 1951 року став причиною звинувачень поета в націоналізмі. Твори В. Сосюри перестали друкувати; поетові загрожував арешт, імовірність якого зникла тільки зі смертю Й. Сталіна 1953 року

² Від виразу «неопалима купина» з Біблії — кущ, що горів, але не згоряв.

В далечінь холодну без жалю за літом
синьою осінь їде навмання.
В'яне все навколо, де пройдуть копита,
золоті копита чорного коня.

Облітають квіти, обриває вітер
пелюстки печальні й розкида кругом.
Скрізь якась покора в тишині розлита,
і берізка гола мерзне за вікном.

Підсумуйте прочитане!

1. Основні мотиви твору: _____
2. Жанр: _____
3. Вид лірики: _____
4. Ліричний герой: _____
5. Художні особливості вірша: _____
6. Враження від твору: _____

Васильки

Васильки у полі, васильки у полі,
і у тебе, мила, васильки з-під вій,
і гаї синіють ген на видноколі,
і синіє щастя у душі моїй.

Одсіють роки, мов хмарки над нами,
і ось так же в полі будуть двоє йти,
але нас не буде. Може, ми квітками,
може, васильками станем — я і ти.

Так же буде поле, як тепер, синіти,
і хмарки летіти в невідомий час,
і другий, далекий, сповнений привіту,
з рідними очима порівняє нас.

- У яких образах постає батьківщина в уяві ліричного героя твору «Любіть Україну!»?
- Які рядки вказують на те, що вірш був написаний під час Другої світової війни?
- Яка роль анафори у творі «Любіть Україну!»?
- Яким настроєм пройнятий вірш «Осінь»? Які художні засоби допомагають його відтворити?
- Чому, на вашу думку, поет обирає образ польових квітів, щоб передати почуття закоханих (за твором «Васильки»)? Який філософський мотив є в цьому вірші?

Підсумуйте прочитане!

1. Основні мотиви твору: _____
2. Жанр: _____
3. Вид лірики: _____
4. Ліричний герой: _____
5. Художні особливості вірша: _____
6. Враження від поезії: _____

Василь Голобородько

(нар. 1945)

Василя Голобородька називають одним із найталановитіших українських митців ХХ ст. Він автор багатьох поетичних збірок, лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка, премій імені В. Симоненка та М. Трублаїні. Твори В. Голобородька перекладено багатьма мовами світу.

Світ поезій Василя Голобородька змушує нас звернутись до себе, до своєї історії, вимагає бути уважними до того, що відбувається навколо, що чекає на нас завтра. Читаючи вірші поета, можна помітити небуденність його художнього слова. Сам поет про творчість говорить: «...Процес народження вірша схований для мене, я не знаю, чому зупиняюся душою саме на цих виразах. Моє слово не вогнисте, в моїй поезії — метелики, бджоли. Але я засвідчую перед світом, Богом і людьми: тут Україна, і ви українці».

Роки життя	7 квітня 1945 р. (с. Адріанопіль, Луганська обл.)
Освіта	Київський державний університет імені Т. Шевченка (філологічний факультет), Донецький університет, Луганський національний педагогічний університет імені Т. Шевченка
Діяльність	1965 р. — перші публікації в республіканській пресі. 1968–1970 рр. — військова служба в будівельних загонах Далекого Сходу. У видавництві «Смолоскип» (Париж-Балтимор) вийшла друком книжка віршів «Летюче віконце», яку склали чотири окремі збірки. 1988 р. — перша збірка поета, що побачила світ в Україні, — «Зелен день». За неї він був відзначений літературною премією імені В. Симоненка. Став членом Національної спілки письменників України. 1994 р. — відзначений Національною премією імені Тараса Шевченка
Основні твори	Збірки «Ікар на метеликових крилах», «Калина об Різдві», «Слова у вишиваних сорочках», «Віршів повна рукавичка»; книга «Українські птахи в українському краєвиді

Запам'ятайте!

- ◇ **Вільний вірш** — поезія з неримованими рядками.

З дитинства: дощ

Я уплетений весь до нитки
у зелене волосся дощу,
уплетена дорога, що веде до батьківської хати,
уплетена хата, що видніється на горі, як зелений птах,
уплетене дерево, що притихле стоїть над дорогою,
уплетена річка, наче блакитна стрічка в дівочу косу,
уплетена череда корів, що спочивають на тирлі.
А хмара плете і плете
зелене волосся дощу, холодне волосся дощу.
Але усім тепло,
усі знають: дощ перестане,
і хто напасеться, хто набігається,
хто нахитається,

хто насидиться на горі,
хто належиться,
а хто прийде додому
у хату, наповнену теплом, як гніздо.

Підсумуйте прочитане!

1. Основні мотиви твору: _____
2. Жанр: _____
3. Вид лірики: _____
4. Ліричний герой: _____
5. Художні особливості вірша: _____
6. Враження від твору: _____

Наша мова

кожне слово	кожне слово
нашої мови	нашої мови
проспіване у Пісні	записане у Літописі
тож пісненими словами	тож хай знають вороги
з побратимами	якими словами
у товаристві розмовляємо	на самоті мовчимо

Теплі слова

Співаймо пісні про кохання,
щоб не вмерло слово «Дунай»,
гуляймо весілля своїм дітям,
щоб не вмерло слово «коровай»,
розповідаймо казки своїм онукам,
щоб не вмерло слово «Змій», —
наповнюймо
цей холодний всесвіт
теплими словами нашої мови,
які народжуються разом із диханням.

- Чому «волосся дощу» зелене?
- Як ви розумієте значення слова «уплетений» у творі «З дитинства: дощ»?
- Які рядки найбільше вказують на любов автора до рідного краю, отчого дому, батьків?
- Які асоціації виникають після прочитання вірша «Наша мова»?
- Що незвичного в будові твору «Теплі слова»?

Тірло — місце для відпочинку худоби, найчастіше біля водою.

Підсумуйте прочитане!

1. Основні мотиви твору: _____
2. Жанр: _____
3. Вид лірики: _____
4. Ліричний герой: _____
5. Художні особливості вірша: _____
6. Враження від твору: _____

Володимир Підпалый

(1936–1973)

Український поет, прозаїк, перекладач. Любов до рідної землі, краса праці, роздуми над сутністю життя, осмислення відносин людини з природою — основні теми його творчої спадщини. Вірші Володимира Підпалого лаконічні, сповнені символічності.

Роки життя	9 травня 1936 р. (с. Лазірки, Полтавська обл.) — 24 листопада 1973 р. (м. Київ)
Освіта	Київський університет (філологічний факультет)

Діяльність	1958 р. — перші публікації в газетах «Молодь України» та «Зміна». 1963 р. — старший редактор відділу поезії у видавництві «Радянський письменник»; перша збірка «Зелена гілка». 1967 р. — прийнятий до Спілки письменників України
Основні твори	«Повесіння» «Тридцять літо», «В дорогу — за ластівками», «Вишневий світ», «Сині троянди», «Поезії»

...Бачиш: між трав зелених...

...Бачиш: між трав зелених,
як грудочки, пташата...
Станьмо ось тут

навшпиньки

спокій їх берегти.
Може, не зможу батьком —
стану їм старшим братом;
будь їм, маленьким, сірим,
просто сестрою ти...

Кажеш, що не зумієш,
не маєм любові й хисту...
Що ти?! А руки?! Серце?!
Куди заховати їх?!
Яструб-розбійник свисне

раптом над беззахисними,
ляже на нашу совість
за нашу байдужість гріх...

Треба в житті любити
гаряче і багато:
сонце, дощі зернисті,
дороги в пилу,
траву!

...Бачиш: в гнізді малому,
як грудочки, пташенята,
немічні ще, невміло
ворушаться
і живуть!..

Підсумуйте прочитане!

1. Основні мотиви твору: _____
2. Жанр: _____
3. Вид лірики: _____
4. Ліричний герой: _____
5. Художні особливості вірша: _____
6. Враження від твору: _____

Зимовий етюд

Трішки туману і трішки інею,
неба льодинку холодну —
на шлях...
Вечір, мов казка, над Україною
казка, як вечір,
аж синьо в очах...

Там, за тополями,
за огорожами,
де місто тікає на ніч в степи —
все запорошене,
все насторожене,
вся Україна заслухалась —
і не спить...

Підсумуйте прочитане!

1. Основні мотиви твору: _____
2. Жанр: _____
3. Вид лірики: _____
4. Ліричний герой: _____
5. Художні особливості вірша: _____
6. Враження від твору: _____

- До якого виду лірики належить вірш «...Бачиш: між трав зелених...»?
- Що, на думку ліричного героя твору «...Бачиш: між трав зелених...», є найбільшим гріхом?
- Який художній засіб є провідним у вірші «Зимовий етюд»?
- Чого навчають вірші В. Підпалого?

**ІЗ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ
(КІНЦЯ ХХ — ПОЧАТКУ ХХІ СТ.)****Василь Герасим'юк**

(нар. 1956)

Сучасний український поет. Лауреат декількох літературних премій, зокрема Національної премії України імені Тараса Шевченка. Член Національної спілки письменників України. Ліричний герой поезії В. Герасим'юка — громадянин, національно свідомою особистістю, яка виступає проти нищення духовності українців.

Роки життя	18 серпня 1956 р., (м. Караганда, Казахстан)
Освіта	Київський державний університет імені Т. Шевченка (філологічний факультет)
Діяльність	1978–1992 рр. — редактор у видавництвах «Молодь» та «Дніпро». Із 1992 р. — ведучий програм редакції літератури Національної радіокомпанії України. Із 1993 р. — голова журі Міжнародного конкурсу молодих літераторів «Гранослов». Із 2011 р. — ведучий програми «Діалог» на телеканалі «Культура»
Основні твори	Збірки «Смереки», «Потоки», «Космацький узір», «Серпень за старим стилем»

Чоловічий танець

Ти мусиш танцювати аркан.
Хоч раз.
Хоч раз ти повинен відчути,
як тяжко рветься на цій землі
древнє чоловіче коло,
як тяжко зчеплені чоловічі руки,
як тяжко почати і зупинити

цей танець.
 Хоч раз
 ти стань у це найтісніше коло,
 обхопивши руками плечі двох побратимів,
 мертво стиснувши долоні інших,
 і тоді в заповітному колі
 ти протанцюєш під безоднею неба
 із криком по-звіриному протяжним.
 Щоб не випасти із цього грішного світу,
 хоч раз
 змішай із ближніми
 піт і кров.
 Сину людський,
 ти стаєш у чоловіче коло,
 ти готовий до цього древнього танцю
 тільки тепер.
 З хрестом за плечима.
 З двома розбійниками.
 Тільки раз.

- У чому полягає особливість аркана? Що уособлює цей танець?
- Про яких двох розбійників ідеться наприкінці твору «Чоловічий танець»?
- Чи можна назвати поетичні образи вірша алегоричними? Чому?

Підсумуйте прочитане!

1. Основні мотиви твору: _____
2. Жанр: _____
3. Вид лірики: _____
4. Ліричний герой: _____
5. Художні особливості вірша: _____
6. Враження від твору: _____

Аркан — тут: чоловічий танець, символ того, що юнак став дорослим і готовий до дорослих вчинків.

Іван Малкович

(нар. 1961)

Сучасний український поет, видавець, редактор, упорядник та перекладач кількох десятків книжок для дітей. Поезіям І. Малковича властиво тепло і щирість, віра в одвічні цінності й оригінальний авторський художній світ. Твори письменника перекладені багатьма мовами світу.

Роки життя	10 травня 1961 р. (с. Березів Нижній, Івано-Франківська обл.)
Освіта	Івано-Франківське музичне училище імені Д. Січинського (скрипкове відділення), Київський державний університет імені Т. Шевченка (філологічний факультет)
Діяльність	1981 р. — перша публікація в газеті «Літературна Україна» зі вступним словом Д. Павличка. 1981 р. — на всеукраїнському літературному семінарі обрано «Найкращим молодим українським поетом». 1984 р. — перша поетична збірка «Білий камінь». 1985 р. — учитель української мови та літератури. 1986 р. — редактор дошкільної літератури у видавництві «Веселка»; член Спілки письменників України. 1987 р. — редактор відділу поезії у видавництві «Молодь». 1991 р. — працює в редакції дитячого журналу «Соняшник». 1992 р. — головний редактор дитячих програм «Укртелефільму»; створює видавництво, власником якого є й досі
Основні твори	«Білий камінь», «Ключ», «Вірші», «Із янголом на плечі», «Вірші на зиму»

Із янголом на плечі

Старосвітська балада

Краєм світу, уночі, При Господній при свічі Хтось бреде собі самотньо Із янголом на плечі. Йде в ніде, в невроття,	Йде лелійно, як дитя, І жене його у спину Сірий маятник життя, — Щоб не вештав уночі При Господній при свічі,
--	---

Щоб по світі не тинявся Із янголом на плечі. Віє вітер вировий, Виє Ірод ¹ моровий, Маятник все дужче бухка,	Стогне янгол ледь живий... А він йде і йде, хоча Вже й не дихає свіча, Лиш вуста дрижать гарячі: Янголе, не впадь з плеча.
---	--

Вировий — із поривами вітру.

Лелійно — чисто, щиро.

Підсумуйте прочитане!

1. Основні мотиви твору: _____
2. Жанр: _____
3. Вид лірики: _____
4. Ліричний герой: _____
5. Художні особливості вірша: _____
6. Враження від твору: _____

З нічних молитов

Господи, літа стебельце
всели до самотніх душ,
дай кожному звити кубельце,
і не поруш.

Хай кожен в цім світі спасеться,
хай світить з-за темних круч
довкола кожного серця
віри твоєї обруч.

Підсумуйте прочитане!

1. Основні мотиви твору: _____
2. Жанр: _____

¹ Біблійний образ царя Ірода, який наказав знищити сорок тисяч немовлят-хлопчиків. Утілення зла.

3. Вид лірики: _____
4. Ліричний герой: _____
5. Художні особливості вірша: _____
6. Враження від твору: _____

- Що символізують образи свічі, янгола, ночі у творі «Із янголом на плечі»?
- Як у вірші відтворений мотив життєвого призначення людини?
- Що просить у Бога ліричний герой твору «З нічних молитов»?
- Чого навчають вірші І. Малковича?

Анатолій Мойсієнко

(нар. 1948)

Поет, учений-мовознавець, перекладач. Лауреат багатьох літературних премій.

Роки життя	9 липня 1948 р. (с. Бурівка, Чернігівська обл.)
Освіта	Ніжинський державний педагогічний інститут (філологічний факультет); доктор філологічних наук, професор
Діяльність	Із 1988 р. — член Національної спілки письменників України. 1991 р. — один із засновників гурту поетів-паліндромістів «Геракліт». Завідувач кафедри сучасної української мови Інституту філології Київського національного університету імені Т. Шевченка
Основні твори	«Приємлю», «Сонети і верлібри», «Шахопоезія», «Сім струн», «Віче мечів», «Нові поезії», «Спалені камені», «Вибране», «З чернігівських садів: нові сонети і верлібри»

* * *

Жовтень жовті жолуді
На базар несе,
Пише осінь охрою

Золоте есе.
Листопадом, бабиним літом
Набиває вітер

золотий кiset,
злотом люльку креше,
золоті пожежі
попасом пасе.
Сонце — обережне —

Золотими клешнями —
В золоту Родоц
Золотим пожежником
Походжає дощ.

Підсумуйте прочитане!

1. Основні мотиви твору: _____
2. Жанр: _____
3. Вид лірики: _____
4. Ліричний герой: _____
5. Художні особливості вірша: _____
6. Враження від твору: _____

Ігор Павлюк (нар. 1967)

Сучасний український письменник, перекладач, науковець. Автор понад 500 публікацій у періодиці, наукових збірниках та 33 окремих книг.

Роки життя	1 січня 1967 р. (с. Ужова, Рожищенський район, Волинська обл.)
Освіта	Львівський державний університет імені І. Франка (факультет журналістики); доктор наук із соціальних комунікацій
Діяльність	1986–1987 рр. — кореспондент Ківерцівської районної газети на Волині. Із 1992 р. — працював у пресі, робив передачі на радіо. 1993–2004 рр. — науковий співробітник Науково-дослідного центру періодики Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника; викладач Львівського національного університету ім. Івана Франка; старший науковий працівник Інституту франкознавства; керівник літературної студії «Франкова кузня»; викладач курсу «Літературна майстерність» Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

	1996 р. — захистив кандидатську дисертацію. 2009 р. — захистив докторську дисертацію. Нині старший науковий працівник відділу української літератури ХХ ст. інституту літератури імені Т. Шевченка, професор кафедри української преси Львівського національного університету ім. Івана Франка, член редколегій літературно-мистецьких та наукових часописів, збірників: «Терен», «Золота пектораль», «Дзвін», «Українська літературна газета», «Вісник Львівського університету». Лауреат Народної Шевченківської премії (Залізний Мамай), всеукраїнських літературних премій імені В. Симоненка, імені М. Шашкевича, імені Г. Сковороди, міжнародної літературної премії імені М. Гоголя «Триумф» та ін. Член Асоціації європейських письменників
Основні твори	«Острови юності», «Нетутешний вітер», «Алергія на вічність», «Україна в диму», «Політ над Чорним морем», «Поza зоною»

Дівчинка

Плаче дівчинка боса
На бабусин поріг.
Розчарована осінь
Клигає по дворі.

На душі прохолода.
Навіть півень затих...
— А кого тобі шкода?
Каже дівчинка:
— Всіх...

Підсумуйте прочитане!

1. Основні мотиви твору: _____
2. Жанр: _____
3. Вид лірики: _____
4. Ліричний герой: _____
5. Художні особливості вірша: _____
6. Враження від твору: _____

Асоціації

Ангел, який сміється, —
Це уже трохи біс.
Маски — колишні лиця.
Трави — маленький ліс.

Мудрість — це перша старість.
Ніжність — це юний ніж.
Кобза — бабця гітари.
«Так» — це вчорашнє «ні».

Сонце — поганська свічка.
Цукор — весела сіль.
Постріл — це тиша вічна.
Бог — то забутий біль...

Підсумуйте прочитане!

1. Основні мотиви твору: _____
2. Жанр: _____
3. Вид лірики: _____
4. Ліричний герой: _____
5. Художні особливості вірша: _____
6. Враження від твору: _____

Вертатись пізно

Вертатись пізно.
Вже гра — як битва...
На зміну пісні
Прийшла молитва.

Сніги заснули
Під гру на лютні.
Уже минуле
Стає майбутнім.

Душевне серце
Зробилось дзвоном.
Є сто інерцій.
Одна корона,
Одне кохання,
Одне безгрішшя.
І мить остання
За міт¹ миліша.
За мед світліша,
За біль чесніша —
Найбільша тиша,
Остання тиша.

Там вітер вічний,
А зірка смертна.
Сорочка свічки
Об світ подерта.

Вертатись пізно,
Бо гра — як битва...
На зміну пісні
Прийшла молитва.

Підсумуйте прочитане!

1. Основні мотиви твору: _____
2. Жанр: _____
3. Вид лірики: _____
4. Ліричний герой: _____
5. Художні особливості вірша: _____
6. Враження від твору: _____

- Які кольори переважають у поезії «Жовтень жовті жолуді...»? Чим це зумовлене?
- Які засоби допомагають зробити твір «Жовтень жовті жолуді...» музичним?

¹ Міф.

- У чому відмінність зображення осені у творах «Дівчинка» та «Жовть жовті жолуді...»?
- Висловіть припущення, чому дівчинці з однойменного вірша всім шкода.
- Які асоціації однойменної поезії І. Павлюка видалися вам незвичними, чудернацькими? Які асоціації викликають у вас згадані у творі поняття?
- Який настрій переданий у вірші «Вертатись пізно»? Які проблеми в ньому порушені?

Галина Кирпа

(нар. 1950 р.)

Українська поетеса, прозаїк, літературний редактор, перекладач із данської, німецької, норвезької та шведської мов. Автор-упорядник низки дитячих читанок та хрестоматій для учнів молодшої школи.

Роки життя	1 січня 1950 р. (с. Любарці, Бориспільський район, Київська обл.)
Освіта	Київський державний університет імені Т. Шевченка (філологічний факультет; 1976)
Діяльність	1969–1978 рр. — видавнича діяльність. 1978–1989 рр. — журналістська робота. 1986 р. — член Національної спілки письменників України. 1996 р. — премія імені І. Огієнка. 2005 р. — премія «Світлослов». 2007 р. — премія імені М. Рильського. 2011 р. — премія «Кришталевий птах»
Основні твори	«День народження грому», «Гостини», «Цвіт королевий», «Ковток тиші», «Слон мандрує до мами», «Профіль вечора», збірки «Катруся з роду Чимчиків», «Будинок старий, як світ», «Чарівний вузлик»

Мій ангел такий маленький...

Мій ангел такий маленький,
ну просто крихітка —

я навіть не бачу,
чи він сидить
на моєму плечі.

Мій ангел такий легенький,
ну просто пушинка —
я навіть не чую,
як він сидить
на моєму плечі.

Мій ангел такий тихенький,
ну просто тихіший трави —
я навіть не знаю,
коли він спить,
а коли прокидається
на моєму плечі.

Підсумуйте прочитане!

1. Основні мотиви твору: _____
2. Жанр: _____
3. Вид лірики: _____
4. Ліричний герой: _____
5. Художні особливості вірша: _____
6. Враження від твору: _____

* * *

Коли до вас темної ночі
прийде Лев,
ви не кажіть йому нічого
про зоопарк.
Нехай він не знає,
що на світі є зоопарки.
Нехай хоч один Лев
цього не знає.
А потім цього не знатимуть
його діти.

А потім — його онуки.
Потім правнуки.
І колись буде
ціла Лев'яча Держава,
де жоден Лев
не знатиме про зоопарк.
Коли б тільки вижив
той Лев,
що прийде до вас темної ночі.

- Із якою метою у вірші «Мій ангел такий маленький...» використано слова зі зменшено-пестливими суфіксами?
- Яким настроєм проіннятий цей твір?
- Як ви зрозуміли сенс поезії «Коли до вас темної ночі...»?
- Що уособлює Лев у цьому творі?

Підсумуйте прочитане!

1. Основні мотиви твору: _____
2. Жанр: _____
3. Вид лірики: _____
4. Ліричний герой: _____
5. Художні особливості вірша: _____
6. Враження від твору: _____

НАЦІОНАЛЬНА ДРАМА

Драма	Жанри	Представники і твори
Драма (від грец. — дія) — один із основних родів художньої літератури, що зображує дійсність безпосередньо через висловлювання та дії самих персонажів, здебільшого призначений для сценічного втілення	Комедія (від грец. — <i>весела процесія, пісня</i>) — драматичний твір, у якому дійові особи потрапляють у смішні ситуації	Г. Квітка-Основ'яненко «Сватання на Гончарівці»; М. Старицький «За двома зайцями»; І. Карпенко-Карий «Сто тисяч»; М. Куліш «Мина Мазайло»
	Трагедія (від грец. — <i>пісня цана</i>) — драматичний твір, де зображують нерозв'язні моральні проблеми, що призводять героя (героїв) до загибелі	І. Карпенко-Карий «Сава Чалий»; М. Старицький «Оборона Бущі»; М. Куліш «97»
	Драма (від грец. — <i>дія</i>) — п'єса, що зображує людину в напружений момент життя, розкриває характер через дії, вчинки, душевні переживання	Т. Шевченко «Назар Стодоля»; М. Старицький «Не судилось»; І. Франко «Украдене щастя»

Іван Карпенко-Карий

(Іван Карпович Тобілевич)
(1845–1907)

Український драматург, актор, режисер, один із засновників професійного національного театру. У своїх творах письменник порушив нові, актуальні на той час проблеми, збагатив літературу новими образами та сюжетами.

Роки життя	17 вересня 1845 р. (с. Арсенівка, Бобринецький повіт, Херсонська губернія (тепер Кіровоградська обл.) — 2 вересня 1907 р. (м. Берлін, Німеччина). Похований на хуторі Надія в Єлисаветградському повіті
Освіта	Бобринецьке повітове училище

Діяльність	1859 р. — писарчук станового приставу в м. Мала Виска, канцелярист міської управи. 1864 р. — служба в повітовому суді. 1865 р. — столоначальник повітового поліцейського управління в м. Єлисаветград. Бере участь в аматорських театральних виставах. 1883 р. — перша публікація в альманасі «Рада» (оповідання «Новобранець»). Вступ до театральної трупи М. Старицького. 1884 р. — робота ковалем у Новочеркаську, відкрив палітурну майстерню. Почав писати драматичні твори (п'єса «Бурлака»). 1888 р. — актор театральної трупи М. Садовського. 1890 р. — вступ до товариства українських артистів. 1900–1904 рр. — створив власну театральну трупу
Основні твори	«Бурлака», «Безталанна», «Бондарівна», «Розумний і дурень», «Наймичка», «Мартин Боруля», «Сто тисяч», «Сава Чалий», «Хазяїн», «Суета», «Житейське море»

Запам'ятайте!

- ◇ Твір І. Карпенка-Карого «Сто тисяч» за жанром — **трагікомедія**. Це різновид драматичного твору, який має ознаки комедії та трагедії. Трагікомедія водночас трагічно і комічно вияскравлює одні й ті самі явища, при цьому трагічне і комічне взаємно посилюються, а співчуття автора до одного персонажа суперечить співчуттю до іншого.

Сто тисяч

*Комедія в 4-х діях
(Скорочено)*

ДІЄВІ ЛЮДЕ

Герасим Никодимович Калитка — багатий крест'янин.
 Параска — жінка його.
 Роман — син їх.
 Савка — кум Герасима, крест'янин.
 Банавентура — копач.
 Невідомий — єврей.
 Гершко — фактор.
 Мотря — наймичка.
 Клим — робітник.

ДІЯ ПЕРША

ЯВА I

В хаті яку хвилину нема нікого; входе Невідомий.

Невідомий. Нікого нема... Охо-хо-х! Трудно теперечки жить на світі. А через чево і трудно? Через того, що багато розумних понаставало... Усі торгують, а покупателі тільки глазами купують, і торгівлі нема — один убиток. Так я сібе видумал новую комерцію: хорошій будет гендель, ежелі удасться... Попробуем!..

ЯВА II

Роман і Невідомий.

Невідомий. Здрастуйте вам.

Роман. Здоров.

Невідомий. Це хата Герасима Никодимовича Калитки?

Роман. Це.

Невідомий. А де ж сам хазяїн?

Роман. Вони в город поїхали, сьогодні повинні бути назад.

Невідомий. Я з ним відался, і он сказав, щоб я приїхав.

Роман. Може, й вони через годину будуть.

ЯВА III

Тіж і Копач.

Копач. Ура! Тепер суд гласний, накриває жидків часний! Хе-хе-хе!

Невідомий. А ви разлі часний? Не похоже.

Копач. Не та рожка? Ха-ха-ха!

Невідомий. Прощайте! Я навідаюся опісля, бо у мене є діло до Смоквинова. *(Пішов.)*

ЯВА IV

Копач і Роман.

Копач. Ха-ха-ха! Заметь — це пройдисвіт! Я їх багато бачив, у мене опит і практика. Я на них насмотрелся... Командовал

зводом, так пров'янт і фураж часто получав, знаю їх, да і вони мене знають! Тепер літ трідцять в одставке, по світу вольно я хожу і в очі сміливо усім гляжу... Стихи... Ха-ха-ха! А батько купчу й досі ще не совершив?

Роман. Ще в городі.

Копач. Хотів поздравити його з придбанням земельки... А Прасковья Івановна?..

Роман. У попа.

Копач. Так! Торічелієва¹ пустота... Хе-хе-хе! Ти цього не знаєш — це з фізики. В такому разі — адіо! К обіду я прийду. *(Пішов.)*

ЯВА V

Роман, потім Мотря.

Роман. Наче і розумний, а дурний. Тридцять літ шукає кладів і голий став як бубон, бо все на кладах, кажуть, прокопав... І все він зна — тільки нічого не робе. *(Іде до дверей і гука.)* Мотре, та йди-бо сюди!

Мотря *(за дверима)*. Чого там? Нема мені часу.

Роман. Та нам, мабуть, не буде часу і вмерти. Іди-бо! Зашиєш мені сорочку, геть розпанахав рукав, а мати десь пішла. Хочеться мені з Мотрею побалакати, то нема за чим у хату йти, так я нарешне розірвав рукав.

Входить Мотря.

Заший. *(Показує.)*

Мотря. Де це ти так розпанахав?

Роман. Зачепився за вила.

Мотря зашива, Роман її цілує.

Мотря *(б'є його кулаком)*. А це що? А тпруськи!

Роман. Хіба не можна? Ми ж восени поженимось, чула? Що батько казав?

Мотря. То тоді і цілуватись будемо, а тепер зась! Може, ще батько шуткував, а ти вже й губи розпустив.

Роман. Ні, це не шутки. І мати казала, і батько казав, що кращої невістки не треба.

Мотря. Уже зашила. Іди собі, я не маю часу теревені правити, та он вже батько приїхали.

Роман. Батько? Справді.

Мотря вибіга.

ЯВА VI

Герасим і Роман.

Герасим. А ви чого тут збіглись, роботи нема, чи що?

Роман. Та я розірвав рукав... Мотря зашила.

Герасим. А мати ж де?

Роман. Пішли до попа...

Герасим. Знайшла празник. Іди ж до роботи, бо там роти роззявляють та й стоятимуть. Нехай коней розпряжуть, а зброю зараз однеси в комору, щоб якої реміняки не порізали на батоги.

Роман. Добре. Тут жид якийсь питав вас і Копач. *(Вийшов.)*

Герасим *(один)*. Жид — то діло, а Копач — морока. Ху! Слава богу, справився з ділами: совершив купчу, і земельки прибавилось. І бумага зелена, мов земля, укритая рястом!.. Ох земелько, свята земелько, божа ти дочечко! Як радісно тебе загрибати до купи, в одні руки... Приобрітав би тебе без ліку. Легко по своїй власній землі ходити. Глянеш оком навколо — усе твоє: там череда пасеться, там орють на пар, а тут зазеленіла вже пшениця і колосується жито; і все то гроші, гроші, гроші... Кусочками, шматочками купував, а вже і у мене набралось: тепер маю двісті десятин — шматочок кругленький! Але що ж це за шматочок! Он у Жолудя шматочок — так-так, — однієї шпанки ходить дванадцять тисяч, чотири чи п'ять гуртів випасається скоту. Та що? Свиной одних, мабуть, з тисяча, бо то ж зимою тільки біля свиной шість чоловіка день при дні працює!.. І яким побитом Жолудь достав таку силу грошей — не зрозумію... Я сам пам'ятаю, як Жолудь купував баранців, сам їх різав, торгував м'ясом у різницях, а тепер — багатир. Де ж воно набралось? Не інакше, як нечистим путем! Тут недоїдаєш, недопиваєш, день при дні працюєш, жінка з діжі рук не виймає — і тільки ж всього-на-всього двісті десятин, а то ж, мабуть, і в десять тисяч не вбереш. Не спиться мені, не їсться мені... Під боком живе панок Смоквинов, мотається і туди й сюди, заложив і перезаложив, — видно, що замотався: от-от продасть або й продадуть землю... Ай, кусочок же, двісті

¹ Італійський фізик і математик Торрічеллі Еванджеліста (1608–1647) довів існування атмосферного тиску та можливість утворювати вакуум. Тут: у переносному значенні — абсолютна відсутність будь-чого.

п'ятдесят десятин, земля не перепажана, ставок рибний, і поруч з моєю, межа з межею. Що ж, копиталу не хватає... Маю п'ять тисяч, а ще треба не багато, не мало — п'ятнадцять тисяч! Де ти їх візьмеш? Прямо, як іржа, точить мене ця думка! Де їх взяти?.. Де?.. Хіба послухать жидка, піти на одчай, купити за п'ять тисяч сто тисяч фальшивих і розпускати їх помаленьку: то робітникам, то воли купувати на ярмарках... Мужик не дуже-то шурупає в грошах, йому як розмальована бумажка, то й гроші. Страшно тільки, щоб не влопатись... Обіщав жид сьогодні привезти напоказ. Може, це він уже й заходив. Цікаво дуже бачити фальшиві гроші.

ЯВА VII

Савка і Герасим.

Савка. Здрастуйте, куме! Добре, що я вас дома застав.

Герасим. А навіщо ж то я вам так пильно потрібен?

Савка. Відгадайте! Шкода, не відгадаєте... Грошей позичте, куме! Карбованців з сотню, до Семена.

Герасим. Я ж кажу, що так!.. Виходить: недовго думавши — давай! Хіба у мене банк, чи що?

Савка. Та до кого ж ти і вдарився? Жид злупе такого проценту, що ніяк не викрутишся потім.

Герасим. Хто ж тепер, куме, не лупить? Лупи та дай.

Савка. То вже лупить краще ви, куме, та дайте.

Герасим. Нема! Хоч носа відкрути, то й десятки зайвої не витрусиш — всі віддав за землю.

Савка. Де ж ті гроші, куме?

Герасим. Та господь їх знає. Я сам не раз, не два над цим думав.

Савка. Чув я, що Жолудь нечисті гроші має, від самого, не при хаті згадуючи, сатани, то, може, й другі так саме достали... Тільки де ж вони з ним познайомились і як? От що цікаво! Вже ж і я не полохливого десятка, пішов би до нього в гості у саме пекло: надокучило отак раз у раз позичати, нехай би дав, іродів син! Чи душу йому, лудипірові, треба, то нехай би брав, бо без душі, мабуть, легше, як без грошей. Я вам, куме, признаюсь, що сам ходив під Івана Купайла, як мені казано, на роздоріжжя... Повірите, звав, нехай бог простить, Гната безп'ятого! Так що ж — не вийшов, тільки налякав.

Герасим. Цікаво! Розкажіть, будь ласка...

Савка. Знаєте, за третім разом, як я гукнув: вийди до мене, безп'ятий, я тобі в ніжки уклонюся, до смерті слугою твоїм буду!.. А він — і тепер моторошно — зайцем мимо мене — тільки фа! аж свиснув, та хо-хо-хо! То я тікав з того місця, мало дух з мене не виперло... Прости господи! Дві неділі слабів: бувало, тільки що шерхне, так увесь і затремтю, і волосся на голові підніметься. На превелику силу одшептала Гавриліха.

Герасим. Не надіявся, куме, щоб ви такі сміливі були...

Савка. Ну, а що ж його робить, коли грошей треба день у день! От і тепер: післязавтрього строк платить Жолудю за землю, держу там у нього шматочок, а тут не вистача. Договір же такий: як грошей в строк не віддам — хліб зостанеться за Жолудьом без суда. Та що там балакати! От, ей правду вам кажу, куме: якби знав, що за цим разом дасть, — знову пішов би кликати, так грошей треба.

Герасим. Сміливі, сміливі ви, куме, з вами і не такі діла можна робить.

Савка. Ха! Чого там бояться? Страшно тільки без грошей, а з грішми, сказано ж, і чорт не брат.

Герасим (набік). Треба це на ус закрутить.

Савка. Куме! Та, може ж, таки найшлася б у вас там яка сотняга? Позичте! Батьком буду величати.

Герасим. Що його робить? Хіба от що: я, знаєте, сам позичив оце у Хаскеля для домашнього обіходу; тільки платю п'ять процентів у місяць. Коли дасте п'ять процентів, то я поділюся з вами, так уже, для кума.

Савка. П'ять?.. Та що маєш робить... І за це велике спасибі, давайте.

Герасим. Принесіть же мені запродажню запись на воли.

Савка. Як? Хіба ж я вам воли продав?

Герасим. Вийде так, ніби продали... Ніби! Розумієте? А я ті самі воли віддам вам до Семена, а на Семена ви віддасте мені сто карбованців і запродажню я розірву, а як не віддасте, то я візьму воли... Так коротча справа.

Савка. Це добра справа!.. То й воли до вас вести, чи як?

Герасим. Ні. Ви підіть у волость, то писар знає і напише таку запродажню як слід, а ви запродажню принесете мені, то я вам гроші дам.

Савка. Та візьміть, куме, векселя, навіщо вам ця плутанина?

Герасим. Ні, куме, я переконався, що запродажня надешніще векселя...

Савка. Так... Ну, добре. То вже ж, мабуть, завтра принесу. А ви дома будете завтра?

Герасим. Дома.

Савка. Так... Прощайте. *(Набік.)* Е, куме, мабуть, і в тебе нечисті гроші, і в тебе душа вже не своя. *(Зітхає, виходить.)*

Герасим *(сам)*. Одважний чоловік! До чорта ходив і на все піде за гроші, а я візьму з нього вексель. Найшов дурня! Продай воли — бери гроші... не віддаси грошей — давай воли, бо то ж мої, я вже їх купив, я вже не буду править грошей, а воли давай. Так надійніше.

ЯВА VIII

Герасим і Невідомий.

Невідомий. Здрастуйте вам!

Герасим. Здрастуй. *(Набік.)* Той самий жид... аж мороз поза шкурою пішов. Ну що?

Невідомий *(озирається)*. А нічого...

Герасим. Приніс?

Невідомий. Є.

Герасим *(зітхнув)*. Показуй.

Невідомий *(оглядається кругом, заглядає у вікно, потім виймає гроші, все нові, несе до столу, розкладає на столі)*. Теперечки пізнавайте, поштенний, де тут фальшиві, а де настоящі?

Герасим *(довго розглядає, придивляється на світ)*. От так штука! От так штука! Не вгадаю! *(Розглядає.)* Не вгадаю!

Невідомий *(знову зазирає у вікно)*. І ніхто не вгадає. Я присягну на Біблію, що всякий прийме! Ето робота первий сорт. Ми не робимо такой дрянні, як другі... їх роблять у англичан, і англичанин їх возить, а я у нього агентом.

Герасим. Ну й зроблені, ну й зроблені — прямо настоящі, і не кажи... Як дві каплі води, всі однакові... руб — руб, три — три — однаковісінькі! Покажи ж, будь ласка, котра фальшива?

Невідомий. Оце одна — руб, а це друга — три.

Герасим. Оці-о? Оці? Та ти давай мені таких грошей хоч лантух — прийму. Як же ти їх розбираєш?

Невідомий. Ми?.. Ето секрет. Нащо вам усе знать? Товар нравиться — візьміть, не нравиться — не беріть. Ми не нуждаємося в покупателях; ми їх розпустили і розпускаємо, може, мільон, і всі благодарять... Ви знаєте, теперечки

етіх денег скрізь доволі, може, і у вас у кишені єть такі самі.

Герасим. Ну, так! Звідкіля вони у мене візьмуться? Хіба дав хто, справді? Ану, глянь. *(Показує свої гроші.)*

Невідомий *(розглядає)*. Как нема, коли є!.. От одна трьохрубльовая, от друга... Хе-хе-хе! Ето усе нашей фабрики.

Герасим. Свят, свят, свят! Та ти брешеш?

Невідомий. Побей меня бог.

Герасим. Диво! От так штука! Оце, кажеш, фальшиві? Це я взяв від Жолудьова приказчика. Виходить, їх і у Жолудя доволі є... Он як люде багатіють. Я їх помію: надірву краї... От тільки одно мені дивно: чом же ти сам не торгуєш на ці гроші, а тільки другим наділяєш?

Невідомий. Ви все любопитнічаєте. Ну, а отчего ви не продайте фальшивих денег? Відіте, у всякого своя комерція. У нас фабрика на весь свет, другой такой фабрики нема; ми продаюм тисячу за п'ятдесят рублей... Разлі ето не торговля, по-вашему? Ми заробляємо мільони, а люде в двадцять раз больше... Ну, а якби ми самі на еті деньгі товари купували? Хто б тоді так дешево робив гроші?

Герасим. І то правда. *(Розглядає гроші.)* Не надивуюсь! Настоящі, натуральні! Помію й ці. *(Надриває краї.)*

Невідомий. У нас порядок; фірма поштенная, товар з Лондона прямо ідьот в кожаних мішках; ежелі возьмете, то скажіть, скільки вам нужно, — я буду телеграму пускати у Адессу, і англичанин сам вивезет їх на нашу станцію.

Герасим. Розпалилась до них моя душа... Сто тисяч візьму!

Невідомий. Нехай вам бог допомагає! А коли вивезти?

Герасим. Сьогодні у нас субота... У понеділок можна?

Невідомий. Можна, зачем не можна — усе можна!

Герасим. А ці дві бумажки ти дай мені, — може, я пробу зроблю: куплю на них що-небудь.

Невідомий. Навіщо, коли у вас свої є... А между прочім, візьміть. Так у понедельнік увечері ви будете на вокзалі у тому місці, де для мужчин і для дам, — розумієте?

Герасим. Розумію.

Невідомий. Прощайте. *(Іде.)* Дай вам бог з моєї легкої руки зробиться мільонером!

Герасим. Спасибі!..

Невідомий виходить.

(Сам).

Тепер коли б розмінять фальшиві гроші в казначействі... Самому страшно, щоб не влопаться... Хіба кума взять у компаньйони? Що ж, коли він чорта не боявся, то не побоїться казначея, щоб розмінять гроші. Кращого компаньйона, як кум, не знайти!

Входє К о п а ч.

ЯВА ІХ

Г е р а с и м і К о п а ч.

Г е р а с и м. От чортяка принесла цього бродягу! Півобіда сам злопає і на перешкоді ділові стане, треба його як-небудь вирядить.

К о п а ч. Здоровенькі були! Як поживаєте, що поробляєте, кого виглядаєте? Хе-хе-хе!

Г е р а с и м. Хоч голий, так веселий! Здрастуйте.

К о п а ч. Поздравляю з придобуттям земельки, дай бог еще столько прикупить... Безподобная у вас вода, зараз пив, і містечко у леваді біля верби гарне. Отам би каші наварить з таранькою та попоїсти по-чумацьки... Хе-хе-хе!

Г е р а с и м. Мабуть, голодний, бо змаху про кашу забалакав.

К о п а ч. Хе! Я зразу все обняв оком! У вас новий забор і добре зроблений, — тільки б ще треба по одній дошці дати, а то скотина буде закладати під лату голову, то позриває. Опит... Хе-хе-хе! Тільки гляну, зараз бачу.

Г е р а с и м. Я й сам бачу, та грошей нема.

К о п а ч. Так-так. Хе-хе-хе! Грошей нема, а земелька росте й росте! Люблю за підприємчивість! Так, так, Никодимович! Скупуйте помаленьку, скупуйте! Єй-богу! Чого ви? Думаєте — шуткою? Які тут шутки? Хазяйственный мужик — велике діло! Ворухіться, ворухіться! Крутіть головою: купили у Борща, купуйте у Смоквинова, а там у Щербини. Пани горять, а мужички з пожару таскають... Це не пустяк! Ви як помагаєте? Вони привикли омари там, шампанське — от грошики й ухнули, а там і іменія ахнули! А ви — галушечки, картопельку, кулешик, чухоньку, та й то не щодня, а воно жирок і наростає... Гляньте навколо: Жолудь — десять тисяч десятин. Чобіт — п'ять тисяч десятин, Пузир — три тисячі; а тут і ви помаленьку та помаленьку прикупуйте та прикупуйте.

Г е р а с и м. Що там я купив, і балакати не варт.

К о п а ч. Одразу ж не можна! Ви візьміть примір з свині: от вона ходить на подвір'ї худа, обдрипана, а закинули ви її в саж, стали харчі кращі давати — то вона помалу й отягнеться, а там і сало наростає, — так і ви... Опит — велике діло!

Г е р а с и м. Спасибі! То це ви мене з свинею рівняєте?

К о п а ч. Не в тім річ! Ви не обіжайтесь — це примір. Ви не взирайте! Помалу, помалу і у вас сала набереться доволі, тоді порівняється з Чоботом, а може, і з Жолудьом... На все свій час, своє врем'я. Не можна ж зразу, в тім і примір. Практика, опитність — велике дело. Вас вже не обманеш, ви всякого обманете, а це велике дело, коли не тебе за чуба держать, а ти других за чуба держиш. А ви як помагаєте? Хе-хе-хе! Ви глянули кобилі в зуби і наскрізь її бачите, — опит! Від того у вас лошата он які. Ви не купите чорт батька зна чого? А воно і виходить, що скрізь іде на користь. А то повідумували: ячмінь-голак, а він родить не так; озимий — ріпак, а сівач — дурак; пшениця — кримка, а в штанях дїрка; жито шампанське — баловство панське... Хе-хе-хе!

Г е р а с и м. Ох, Банавентура Бовтурович, все то добре, що ви кажете, тільки речі ваші не гроші, за них земельки не купиш, а тут грошей, грошей, грошей треба. Ось під боком лежить земелька, а я слину ковтаю. Та яка земля? Неперепахана, ставок рибний, і з моєю межа з межею.

К о п а ч. Потрошку, потрошку — пам'ятайте мій примір. От ви б самі ставочок тут унизу викопали, рибу завели: лини, карасі... Нема краще, як м'ясо свинина, а риба линина. Хе-хе-хе!

Г е р а с и м. Викопаем. Може, ви вже грошей знайшли, то позичили б на хазяйство?

К о п а ч. І це діло таке, що одразу не можна, — ще не наскочив! Я вам по секрету скажу: тут єсть один предмет... Ні, не буду говорити — я вас повезу, самі побачите. Це не пустяк, діло важне; примети такі, що не можна сумніватися, — верте!

Г е р а с и м. Ет! Ви тільки хвалитесь... Тридцять літ шукаєте грошей, а нічого сенько не знайшли.

К о п а ч. Як не знайшов! А дерево окам'яніле ви не бачили? От поїдемо, я вам покажу, стоїть подивитися: пудів п'ять важить, всі листочки, всі віти, так як напечатано! А ступку мідну, червоної міді, тільки товкач перебитий... А сковороду — отака сковорода... Запорозька, видно, жидків на ній припікали! Випитували, де гроші, а може, ковбаси піджарювали... Предмети інтересні для науки; я їх одіслав одному професорові, забув, як фамілія, він кургани розкопує...

Герасим. Чортзна-що, аж нудно слухать!.. Ви грошей давайте!..

Копач. Я чувствую, що аж тут моя судьба розрішиться... Всякому своє — вірте, що провіденіє недурно указало мені цей путь — будуть і гроші. Отоді зашумить Банавентура-копач!

Герасим. Що ж би ви зробили, якби гроші викопали?

Копач. Зараз би поїхав в Париж.

Герасим. Чого? Щуп оцей показувать... Та ви ж і балакать по-їхньому не вмієте.

Копач. О, я їм скажу... Та все одно ви не зрозумієте!

Герасим. Е, бачите, ви не вмієте, та вже й круть-верть.

Копач. Не вмію? Вів ля Буланже, вів ля Ельзас, аб-а Ельман! Оле куту ля фуршет!.. Оле кашон, ля помдетер, вів ля патрі!.. А що?

Герасим. Та хто його знає що! Чую тільки, що не по-нашому лопочете.

Копач. В тім сила! Ви собі думаєте, що це дурак який ходить?

Герасим. Та хто його знає.

Копач. То-то бо й є! А я мовчу і таки свого доб'юсь... а тоді і будете руками об поли бить... Хе-хе-хе! Наука, Никодимович, наука! Можна пожаліть, що ви сина не вчили, а я б коло нього був позанявся, і він би знав французького язика не хуже мене, для того є самоучитель. Марго й другі книги.

Герасим. Що там наука? Забавка дитяча! На біса йому здалося отак лопотать язиком, як ви оце лопочете, хіба гиндиків дражнить? Я придивився: як тільки вчений, так і голодрабець: ні землі, ні грошей, і таки дурень дурнем — застав його коняку запрягать, то й не запряже, він зараз полізе по книжках, по тих ріхметиках шукать, як це робиться.

Копач. Практики нема. А от я запряжу вам в яку хочете збрую: хоч в затяжний хомут, хоч у шори... Хе-хе-хе! А от втиори ви і не запряжете!

Герасим. Що ні, то ні. Я їх і не бачив, які вони.

Копач. Хе-хе-хе! От бачите... і тут наука... Ні, ви протів науки не ідіть! Без науки, без струменту, без опиту, куди не повернися, нічого не зробиш. От і в службі: я був первин в цілій дивізії! Хто найкращий їздок? Копач! Хто хрунтовик? Копач! Хто службу зна, як своїх п'ять пальців? Копач! Хе-хе-хе! Мамінькіни синки в картишки грають, на тройках роз'їжджають, а копач в караулі, за уставом сидить, всяку службу за них справляє; від того не то що, а й сама норовиста коняка, коли на

неї сідав копач, чула — в шенкелях чула — опит і науку і, як дитина, покірно ходила перед фрунтом!.. Ні, ви, Никодимович, проти науки не йдіть.

Герасим. Вчений поки бога змалює, то чорта з'їсть. Та це все чортзна-що ми балакаєм; краще ви скажіть мені, чи не знаєте багатой дівчини для мого Романа! Ви по світу ходите, то повинні знать, де є багаті дівчата.

Копач. Знаю. Як не знать — знаю... От хоч би й у старшого Пузиря — дві дочки на возрасті. Я у них як дома.

Герасим. А скільки Пузир дасть приданого за дочкою, грішми? Як думаєте?

Копач. Не скажу. А тим часом спрос не біда. А знаєте що? А ви кажіть: що? А от що! Поїдемо ми завтра з Романом до Пузирів... Так, ніби поросят купувати, — у них завод добрий. Там кабани, прямо хоч лягай на спині. Круп отакий... ребра круті, ніжки коротенькі, як добре угодуеш, пудів вісім сала! Вам таки треба парочку поросят таких купить. Свині — ґрунт у хазяйстві: і сало, і ковбаси, і окороки — та й продать можна. Пузир продав двадцять годованих кабанів і згріб тисячу карбованців.

Герасим. Тисячу? Оце ґрунт, що гроші можна заґрібать, а окороки — то німецька вигадка.

Копач. Ой, не кажіть! Якби оце окорок, та горчиця, та горілки чарку — як би ви смакували!

Герасим. Ви таки, мабуть, любите по-панськи: хоч не їсти, то побалакать про смачну їжу.

Копач. Не в тім річ! Заговорили за дівчат, а звели на свиней. Що ви скажете на моє предложеніє їхать до Пузиря на оглядини?

Герасим. А що ж, з богом! Хіба коней наймать, чи що?

Копач. Жаль тільки, що Роман французького язика не знає, а то ми б там з ним жуків пускали — жеркотали б по-французькому. Хе-хе-хе! Це важний предмет.

Герасим. Та це чортзна-що! Ви ударяйте на гроші — гроші всьому голова.

Входе Роман.

ЯВА X

Ті ж і Роман.

Роман. Здрастуйте вам ще раз.

Копач. Здоров, здоров, ле-козак.

Роман. Ідіть, тату, обідать, ми вже пообідали.

Копач. Ходім, ходім, а то я нагадав окороки та так розтри-
вожив апетита, що аж слина котиться.

Герасим. Ну, ходім, замість окорока — борщу та каші по-
поїмо, а ти, сину, сходи до Московчука, нехай він тебе підстриже
під польку.

Роман. Для чого?

Герасим. Тут таке діло, сину: завтра неділя, то зберешся ра-
ненько, поїдеш з паном копачем до Пузирів. Запряжеш пару сірих
жеребців у нового хвургона і сам одягнешся по-празниковому.

Роман. А чого ж я, тату, туди поїду?

Герасим. А ось чого: там є дівчата, а вони люде багаті, то
ми зашлем до них старостів, так попереду треба, щоб Пузирі по-
бачили тебе, а ти щоб побачив дівчат. А щоб було тобі зручніше
поводиться, то ти удаси, ніби приїхав на завод купувать свинку
і кнурця...

Роман. Та ви ж самі хотіли, щоб я женився на Мотрі.

Герасим. Тьфу на твої речі, дурноверхий! То я жартував,
щоб вона старалась у роботі.

Роман. Гарні жарти: ви жартували, а ми з Мотрею покоха-
лись.

Герасим. Чортзна-що балакаєш! Хазяйський син повинен
шукать хазяйську дочку з приданим, а не наймичку.

Роман. Мотря така дівка...

Герасим. Мотря не Пузирівна, а Пузирівна не Мотря.

Роман. Та нехай вона вам сказиться, та Пузирівна, я її не
знаю.

Герасим. Ой гляди! Може, чого накоїв з Мотрею? Тільки
прийдеться платити, то я тебе живого облуплю. Тепер такий світ:
сама в'язне, а потім плати.

Роман. Нічого я не зробив худого. І Мотря не з таких — вона
дівчина чесна.

Герасим. А грошей у неї багато є?

Роман. Де ж вони у неї візьмуться? Вона і без грошей до
душі мені.

Герасим. До душі, та не до кишені.

Роман. А ви думаєте, що у Пузирів поживитесь грішми? Як-
раз! Так візьмемо, як наш зять взяв у нас: обіщали п'ять тисяч,
а після весілля дали дві пари волів, десяток овець, пару коней,
фургона і дві корови.

Герасим. Обіцянка — цяцянка, а дурневі радість.

Роман. Та ще на придачу всі гуртом попобили зятя та й ви-
рядили.

Герасим. А нас хіба не били? Били й нас.

Копач. Цікаво. І зятя били? Я децю чув, але мало чого люде
не набрешуть. Ану, розкажи, будь ласка.

Герасим. Та що його слухать!

ЯВА XI

Ті ж і Клим.

Клим. А йдіть, хазяїн, дайте коням оброку.

Герасим. Зараз. Іди лиш вимаж зброю гарненько, то краще
буде. *(Виходе, за ним Клим.)*

Копач. Поспієш ще зброю вимазать, я тобі поможу, а ти роз-
кажи тим часом, як тут було діло на весіллі.

Роман. А як було? Так було: зараз сват Іван зчепився з батьком,
щоб давали обіщане придане, а батько одмовили своєю поговоркою:
обіцянка — цяцянка... Сват назвав батька мошеником, батько свата за
бороду, а він батька; я кинувся оборонять батька, а сват Панас вчепився
мені в чуба — саме отут на виску, я почав викручуватись, отак шкура
з волоссям витягнулась, а я крутюсь, та до того крутився, поки добрий
жмут чуба не зостався у свата Панаса в руках, а таки викрутився.

Копач. Викрутився?

Роман. Викрутився.

Копач. Молодець запорожець! Ну, і що ж потім?

Роман. Тим часом у другім кутку наші мати зчепилися з сва-
хою Горпиною і розчипчилися; тут підступив зять наш, щоб розбо-
ронить, виходить, матір і тещу, а дядько Олекса, не розбираючи
діла, по уху його, а він дядька... Ну, й пішло, й пішло...

Входе Герасим.

Ява XII

Ті ж і Герасим.

Герасим. Чортзна-що слухаєте, хіба ви не бачили, як б'ються?

Копач. Та не в тім сила. Тут опит получається. От я не знав,
як викручуватись, коли тебе схоплять за висок, а тепер знаю...
Вік живи, вік учись... Ну... ну?

Роман. Вмішались всі родичі і півдня бились; оце наче й вгамуються, дивись: слово по слову — знов зчепились. Отаке-то придане; нарешті, батькові два зуби вибили...

Герасим. Та брешеш-бо, одного; а другий випав сам на третій день.

Копач. То це прямо страженіє було!

Роман. Атож. Волосся літало по хаті, як павутина восени. Доволі того сказати, що як роз'їхалися свати, то в хаті назмітали волосся на землі цілу куделю.

Копач. З такої вовни добрі б були рукавиці.

Роман. Щоб дурно не пропало, то я зробив з того волосся аж два квачі.

Копач. І це по-хазяйськи.

Роман. І досі ними вози підмазуємо.

Копач. А хто ж битву виграв?

Герасим. Виграв я, бо п'ять тисяч зосталось у калитці — не дав-таки зятьові.

Роман. Отакого й нам Пузирі дадуть приданого, як ми дали за сестрою.

Герасим. Ну, то ще побачимо! Я не такий дурень, щоб мене обманили... Я обманю хоч кого, а мене чорта лисого обманить хто.

Копач. Ніякого обману не треба, я на ці діла майстер... Опит — велике дело! Висватаєм і денежний договір, вінову запись зробимо! Оле куто, пом-де тер-ля табль, ля фуршет, вів ля Буланже! Так, Никодимович.

Герасим. Та годі вам гиндиків дражнить, ходім обідать.

Копач (*бере щупа*). Хе-хе-хе! Досадно, що самі не вмієте.

Герасим. На чорта воно мені здалося.

Копач. Еге, та не забалакаєте!.. Альом!

Герасим. Тьфу! Самі ви Альона!

Копач. Ха-ха-ха! Какая Альона? Же гран апетит. Альом супе! Ха-ха-ха!

Виходять.

Завіса.

- Як пояснює Герасим причини швидкого збагачення деяких господарів?
- Як характеризує головного героя його монолог про землю?

- Чому Калитка захотів скористатися послугою Невідомого? Фальшиві чи справжні гроші, на вашу думку, показав той Герасимові?
- Що розповів Бонавентурі Роман про весілля своєї сестри? Як ця оповідь характеризує родину Калиток?

ДІЯ ДРУГА

ЯВА I

Перед світом, в хаті. Копач ходить по хаті, то сіда на лаві.

Копач. Боковенька... Боковенька... Боковенька... Не дає мені спокою цей предмет... Боковенька, копили, кам'яна фігура... Там гроші, іменно там. Там моя судьба... Копили, оскардами висічені... сьогодні цілу ніч снилась кам'яна фігура. Ох Боковенька, Боковенька.

ЯВА II

Герасим (*за коном*). Вставайте ж, вставайте! Не мніться. Чепіга зайшла, пора скотину порать.

Копач. Еге! Герасим вже по хазяйству гасає — невсипущий. Входе Герасим.

Герасим. О, і ви вже встали? Чого так рано? Полежали б ще.

Копач. Не спиться. Почув, що ви встали, та й я піднявся. А знаєте, що я придумав?

Герасим. А що?

Копач. Ви б зробили калакольчик у ту хату... Тут вірówka над ліжком. От прокинулись, пора вставать — зараз: дзінь, дзінь, дзінь, сам ще лежиш, а там встають.

Герасим. Та це чортзна-що! Я буду лежать, то всі будуть лежать. (*Загляда у двері*.) Чи не поснули знову, щось тихо у тій хаті? От вам і дзвінок, і вигідає ж, скажи на милість. Ану, ану!

Копач. Оце саме добра пора копать, не душно, холодком можна бог знає скільки викопать. Воно ще рано, тільки на світ благословиться.

Герасим. Та де воно вам рано? Вони надолужать: то вмиваннячком, то взуваннячком, або як почнуть богу молитися, то й сонце зійде. Хоч би ж молилось, а то стоїть, чухається та шепче собі губами, аби простоять більше без роботи. Вже ж я їм і отченаша даю, як затоплю, то зараз і на землі. (*Одчиня двері навстяж і стоїть на дверях*.)

Кажете — рано, вже світ білий, кури піднімаються. Так і хазяйство проспипш! Стара, а стара! Параско, пора до коров, чого ви там мнетесь? Ану, ану! Хлопці, гайда з хати! Тільки коти в таку пору сидять у хаті на печі, а робітники та собаки надворі повинні бути. Це хто вийшов? Клим? Ти що ото несеш під пахвою? А йди сюди, я полапаю.

Входе К л и м.

ЯВА III

Ті ж і К л и м.

К л и м. Що? Хліба взяв окраєць, — поки до обіда, то їсти захочеться.

Г е р а с и м. І тобі не гріх? Неділя свята, а ти ні світ ні зоря вже й жереш! Не пропадеш, як до обіда попустиш хоч раз у тиждень. Однеси хліб назад. Стара, Параско!

ЯВА IV

Ті ж і П а р а с к а.

П а р а с к а (на *дверях, з дійницею в руках*). Чого ти гвалтуєш?

Г е р а с и м. Що це в тебе за порядки? Диви! Хто хоче, той і бере без спросу, мабуть, ти хліба не запираєш?

П а р а с к а. Оце вигадав! Де ж таки, щоб хліб був незапертий, нехай бог милує, все заперто.

Г е р а с и м. Один візьме, другий візьме — так і хліба не настачиш! Де ти взяв хліб?

К л и м. Та я ще вчора за вечерею заховав окраєць.

Г е р а с и м. Чуєш, Параско? Хліб крадуть у тебе з-під носа, гарна хазяйка! Чого ж Мотря глядить?

П а р а с к а. Ну, а що ж я зроблю, коли хватають, як на зарванській вулиці? Чи чуєш, Мотре, вже хліб крадуть, скоро самим нічого буде їсти... (*Пішла.*)

Г е р а с и м. Це так, це так! Однеси зараз назад — гріх у неділю снідять.

К л и м. Якби я спав у неділю, то й не снідав би, а то з цієї пори до обіда на ногах — не ївши охлянеш.

Г е р а с и м. Бійся бога! Хіба ти з'їси до обіда півхліба?

К л и м. Атож! Бога треба боятися, щоб не з'їсти до обіда півхліба.

Г е р а с и м. Одріж собі скибку, подавись ти нею, а то однеси назад.

К л и м. Поживишся скибкою, як собака мухою. (*Пішов.*)

Г е р а с и м (*до Копача*). Така з'їжа, така з'їжа, що й сказати не можна! Повірите: з млина привезуть пуд тридцять борошна, не вспієш оглянутися — вже з'їли. Настане день, то роботи не бачиш, а тільки чуєш, як губами плямкають.

К о п а ч. Сарана.

Г е р а с и м. Гірш! Повірите, що у них тільки й думка — як би до сніданку; а після сніданку все погляда на сонце — коли б скоріше обідать. Чи воно таке ненажерливе, чи господь його знає! По обіді: сюди тень, туди тень — давай полуднувать, та ще коли б хоч їли скоріще, а то жує та й жує, прямо душу з тебе вимотує: хліб з'їдає і час гаїть! Він собі чавкає, а сонце не стоїть, котиться наниз; йому ж того тільки й треба аби мерщій до вечері.

К о п а ч. Хе-хе-хе! Ви опит великий в цім ділі маєте.

Г е р а с и м. Та ні, ви те візьміть: ти мізкуєш, ти крутиш головою, де того взять, де того, як обернуться, щоб земельки прикупить, та за думками і не їється тобі, і не спиться тобі... Мене вже ці думки зовсім ізсушили... До того додумаєшся, що іноді здається, наче хто вхопив тебе за ноги і крутить кругом себе! А вони до того байдужі, тільки й думають: їсти і спати — і жеруть, і жеруть, як з немочі, а сплять як мертві.

К о п а ч (*зітхнувши*). Щасливі люде... Я й сам від думок не сплю.

Г е р а с и м. То ви хоч їсте добре, — вчора я придивився.

К о п а ч. Та ще до якого часу їм, а спати не можу. Засіли мені в голову два предмети: один на Боковеньці, другий...

Г е р а с и м. Ха! На Боковеньці? Чув, чув...

К о п а ч. Невже? Від кого? Що чули?

Г е р а с и м. Та чув, як ви сьогодні уночі бормотали: Боковенька, скала якась, копили і ще щось — не розібрав.

К о п а ч. Та ну? Невже голосно отак балакав?

Г е р а с и м. Голосно! А потім як залопочете тим язиком, що ото вчора лопотали...

К о п а ч. А, а! Пермете, коман — вів ля патрі? Хе-хе-хе! То мені снилося, що я вже викопав гроші і приїхав у Париж.

Г е р а с и м. Вам і сниться чортзна-що.

К о п а ч (*зітхає*). Не дає мені спокою цей предмет. Тільки задрімаю, так зараз і ввижається скала на Боковеньці... Ви не

вірите, я знаю! А вникніть: опит і практика... Гляну на примети, і чує моя душа, чує, наче хто шепче: тут є гроші, тут знайдеш!.. Якби знав, що удержите язика, то открив би вам секрет.

Герасим. Та я й сам знаю.

Копач. Та ну? Що ж ви знаєте?

Герасим. Що це чортзна-що.

Копач. А, боже мій! Ви думаете, що я дурак?

Герасим. Та хто його зна.

Копач. То-то! У мене опит... ви тільки візьміть пример, які предмети: скала гостра, верх зрізаний, як у чумацькій шапці... балка так і балка так, клином сходяться до скали... Тридцять літ опита дарма не пройшло! Біля скали лежить, так, на пригорку, два копили, робота чудова — оскардами висічені... Один копил так... на восток показує, другий на запад... Як углядив перший раз — мало серце не вискочило... пустив біля них щупа, а тут — цок! Наткнувся на камінь. Став копати і не більше як на пів-аршина під землею одкрив кам'яну фігуру чоловіка, взяв і закрити його землею. Бачите, чоловік, висічений теж оскардами, що ви скажете?

Герасим. Та хто його зна, що вам сказать... Це наче щось і справді похоче на діло.

Копач. Е! В тім сила. От тільки гроші потрібні, щоб начать копати.

Герасим. Ну, а де ж саме треба копати?

Копач. Це задача: чи на восток, чи на запад, — ще не знаю.

Герасим. От тобі й маєш!

Копач. А, боже мій! Треба вникнуть, обслідувать. Тут опит — я, кажеється, не дурак.

Герасим. А хто його зна... Почнете копати і викопаете сквороду або ступку.

Копач. А як гроші? Вірте мені, що це не дурниця — скала, балка так і балка так, два копили показують, і фігура... Це моя судьба, само провіденіє указує путь.

Входе Романа.

ЯВА V

Ті ж і Роман.

Роман. Поїдемо, чи як? Я дав коням оброку.

Герасим. Налагодились їхать, то їдьте.

Копач. Я тобі покажу окам'яніле дерево, — нам небагато вбик прийдеться звернуть.

Герасим. Та не видумуйте чортзна-чого.

Копач. От чоловік, от чоловік! Та ви ж зроду такого дерева не бачили.

Герасим. А на біса воно мені здалося, що то, грошей у мене прибавиться, як я його побачу, чи що? Завтра робота, то йому треба сьогодні вернутися, нічого гаяться.

Копач. З вами каші не навариш! Піду краще до криниці умиюсь. (Вийшов.)

Роман. Ну та й не хочеться мені їхать до тих Пузирів, коли б ви знали, та ще з Банавентурою.

Герасим. Не вигадуй, не вигадуй.

Роман. Та, ей-богу, хоч би щупа цього не брав, покинув би його тут, бо хто побаче мене з ним, то засміють.

Герасим. З посміху люде бувають, от як викопает гроші, тоді нехай сміються, так-то. Іди, нехай при тобі підмазують фургона, запрягають, та й з богом!

Роман пішов.

Що це кума і досі нема за грішми? Цілу ніч не спав, все міркував і таки став на одній думці: побалакать з кумом і, коли згодиться, послать його в город розмінять гроші. (Запирає двері, виймає гроші і розглядає.) Прямо як настоящі, і не пізнав би, коли б не понадривав сам краї, а все-таки береженого бог береже — треба розмінять у казначействі.

Стук.

Чи не кум?

За дверима голос Параски: «Та відчини-бо!»

Жінка. І чого її чортяка несе? (Одмикає двері.)

ЯВА VI

Герасим і Параска.

Параска. Що ти затіваєш, скажи на милість божу?

Герасим (злякано). А ти почім знаєш?.. А тобі яке діло?

Параска. Хоч би ж сказав, пораявся...

Герасим. Звідкіля вона довідалась?! Знай свою діжу, а у мої діла носа не тикай!.. Іди собі, іди, не заважай мені думать.

П а р а с к а. Та ти на старість щодня дурніщий робишся.

Г е р а с и м. Ей, Параско!

П а р а с к а. Чого там Параско?

Г е р а с и м. Не чіпляйся! У мене в шапці більше розуму, ніж у тебе в голові.

П а р а с к а. Та з великого розуму в дурний заходиш! Що це ти затіяв — женить Романа на Пузирівні?

Г е р а с и м. А-а! То ти про це? *(Набік.)* Думав, що довідалась за гроші, аж всередині похолонуло. Ну, так що ж? Тобі яке діло?

П а р а с к а. Не хочу я нікого за невістку, oprіч Мотрі. Сам казав, що будеш її сватать; діти полюбилися, я до неї привикла, вона — до мене; дівка красива, здорова, зна всі порядки: коло птиці, коло свиней, коло корів — одно слово, хазяйка біля всього; в хаті, як у кімнаті; я вже нездужаю, а против неї, скільки їх у нас не було, ніхто хліба не спече, ніхто борщу не наваре, хоч і без олії іноді, а всі їдять, не нахваляться.

Г е р а с и м. Не треба мені ні доброго хліба, ні доброго борщу, бо чим краще спече, а смачніше зваре, тим більше робітники з'їдять... Мені треба невістку з приданим, з грішми.

П а р а с к а. Візьмеш в обидві жмені.

Г е р а с и м. Іди собі, не заважай мені думать.

П а р а с к а. Нехай же тільки Роман жениться на Пузирівні — не буде їй пресвітлої години, я її заїм.

Г е р а с и м. Про мене, хоч цілком з начинням ковтни її, мені аби гроші. Іди собі, Параско, від мене. Тут думок, як піску в морі, а ти з чортзна-чим причепилась.

П а р а с к а. Які там думки, чом же ти не порадешся зо мною?

Г е р а с и м. Не з твоєю головою мене вчить... Іди собі.

П а р а с к а. Тьфу! На твою дурну голову.

Г е р а с и м. Я тебе як плюну!.. *(Заміряється її вдарить.)*

Входє С а в к а.

ЯВА VII

Ті ж і С а в к а.

С а в к а. Здрастуйте, з недільною будьте здорові.

Г е р а с и м. Спасибі, будьте і ви здорові.

С а в к а. А ви з старою, як сизі голуби, і досі буркочете?

Г е р а с и м. Еге!.. Нема нікого, то ми собі удвох...

С а в к а. Нагадали молодощі і буркотали?

Г е р а с и м. Іди, Парасю, по своєму ділу, а у нас своє.

П а р а с к а. Бодай ти пропав! *(Вийшла.)*

С а в к а. Бач — «Парасю». Любо й слухать, то все достатки роблять. А ми з старою тільки лаємось і все через гроші: того нема, другого нема — і раз у раз гир-гир-гир, гар-гар-гар! Оце й зараз посварились: виряджав її до церкви, а вона й напосіла: у других, каже, фургони любо глянуть, а я на возі, який ти хазяїн, каже. Така мене злість взяла, що мало-мало не потяг віжками, — а все гроші...

Г е р а с и м. Я, слава богу, і фургони маю, та моя стара не хоче їздить. Каже, потрудюсь пішечком для божого храму, а скотинка нехай одпочине.

С а в к а. От через те вам і бог дає! Охо-хи-х! Приніс же я за-продажню... А Роман куди збирається їхать?

Г е р а с и м *(лічить гроші)*. Хочу свинку і кнурця купити у Пузиря, — хвалять завод... *(Перелічивши, ліче другий раз.)* Що то гроші, куме! Свині завідські, коні завідські, вівці завідські... *(Дає гроші.)*

С а в к а. І де вони набрали таку силу грошви? Вже, куме, хоч ви мені що хочете кажіть, а я знаю, що більше нігде було достать грошей, тільки од нечистого. Їх дід, кажуть, знався з нечистим, він як умирав, то доти не вмер, поки стелю не розібрали. *(Хова гроші.)*

Г е р а с и м. То було колись. А тепер, куме, такі люде понаставали, що чорт, не при хаті згадуючи, боїться і носа показати меж них. Так, хіба зведе дурну дівку з чужим чоловіком, поскоромить яку непутящу молодичку з недолітком, посварить батька з сином, зведе на бійку приятелів, а щоб він узяв у розумного чоловіка душу і за це дав йому грошей? Шкода: і душі не візьме, і грошей не дасть, бо чоловік його обмане... Тільки вдариться до доброго аблаката, то той таку машину підведе, що у чорта очі на роги повилазять. Ні, куме, тепер не ті часи... *(Таїнствено.)* Люде самі уміють робити гроші краще від чорта.

С а в к а. Тобто фальшиві?

Г е р а с и м *(озирається, запирає двері)*. Еге. Та ще й які гроші. В вік вічний не розбереш, чи вони фальшиві, чи вони настоящі.

С а в к а. Не віряться мені, щоб такі гроші були. Я пам'ятаю, як один панок наробив фальшивих грошей, аж з Варшави привозив майстрів, а тільки випустив, зараз і піймався.

Г е р а с и м. Ну, а якби були такі гроші, що всяке прийме, то ви б згодились достать таких грошей?

Савка. Я? З охотою. Коли люде багатіють, то чом же нам не попробувать щастя... Надокучили прокляті злидні!.. Тільки горе моє — грошей нема; а без грошей же не достанеш і фальшивих бумажок. Та й де вони є отакі, як це ви кажете?

Герасим. Є... є... куме... Та ви зараз від мене прийняли на десять рублів фальшивих бумажок.

Савка (*втяга гроші з кишені*). Що це ви, куме... Господь з вами! Мені так страшно стало, як тоді, коли ходив викликать безп'ятого... (*Розгляда.*) Де ж вони тут? Це ви на глум мене піднімаєте?.. Гроші всі натуральні, як є!

Герасим. Отже, побий мене бог, меж ними є фальшиві, і таких грошей можна купити скільки хочеш... Пристанете у компанію? Купимо сто тисяч.

Савка. Стривайте, куме, помовчіть, нехай я опам'ятаюсь, бо з мене мало дух не випре... Сто тисяч! (*Тре голову, потім тяжко зітхає*). Ні... Куме, може, ви жартуєте зо мною?

Герасим. Не до жартів мені, куме, самому. Бодай я завтра сонця не побачив, коли жартую.

Савка. Покажіть же мені, котра настояща, а котрі фальшиві.

Герасим. Угадайте самі.

Савка (*розглядає*). Не вгадаю.

Герасим. Оце вони! Ну як таких грошей не купить? (*Вийма з пачки три бумажки по три і одну рубльову.*)

Савка. Ніколи в світі б не подумав, що це фальшиві.

Герасим. Отже, неважаючи на те, що гроші зроблені дуже добре, все-таки перше, ніж купити таку суму, їдьте ви, куме, хоч зараз в казначейство і розмінійте ці гроші; як казначей прийме, то всяке прийме...

Савка. А як казначей не прийме та протокола зроблять, га?

Герасим. Е, куме, ви чорта не боялись, а протокола боїтесь.

Савка. То-то бо й є, що чорт не такий страшний, як його малюють, а протокол...

Герасим. Дурниця! Скажете, що ви продали незнакомому чоловікові воли і між іншими грішми взяли й ці, а я посвідчу, що іменно так, то й край.

Савка. Добре, їду! Тільки договір краще грошей! Скільки ви мені дасте, як купите?

Герасим. А скільки хочете?

Савка. Скільки? Від кожної тисячі, що купите, мені сто карбованців.

Герасим. Багато буде. Я ж таки буду гроші свої кривні терять, а ви тільки поміч мені дасте. Візьміть п'ятдесят від тисячі.

Савка. Ні, куме! Коли вже труситься, то хоч знать за віщо.

Герасим. А, нехай буде по-вашому. Отоді, куме, заживем, га?

Савка. Заживем! Об землю злидні, а, розторгувавшись, ще прикупимо... А тим часом гаяться нічого: давайте мені цих безбілетних окрімно, а замість їх дайте настоящих десять.

Обмінюють гроші.

Може, й це такі? Хе-хе-хе!

Герасим. Ні, більше десятки нема.

Савка. Прощайте, зараз їду до Жолудя, а звідтіля у город. (*Пішов.*)

Герасим. Нехай вам бог помагає і щастить на добрее діло... Якась полегкість на серці, і наче душа моя почуває удачу. Коли б господь поміг, тоді земелька Смоквинова наша!

ЯВА VIII

Герасим і Роман.

Роман. Запрягають.

Герасим. На ж тобі двадцять п'ять карбованців на свиней, та хоч і їхать. Тільки ти давай за поросят Пузиреві так, щоб він не продав, — дешево давай, на біса терять гроші: женишся на Пузирівні — сам наплодиш завідських свиней. (*Виходить.*)

Роман (*сам*). Не хочеться мені суперечить батькові, бо він тоді ще гірше візьметься за це сватання; а тут ще з Мотрею біда; здається, підслухала чи догадується, що я їду на оглядини, сопе й сопе, звечора й не вийшла. Вже я їй разів три підморгнув, а вона і не дивиться.

Входе Мотря, перекида одержу, шукає.

ЯВА IX

Роман і Мотря.

Роман. От і добре, тепер нікого нема, — побалакаю. Чого ти шукаєш, Мотре?

Мотря. Іди під три чорти.
 Роман. Гедзь напав?
 Мотря (*взяла рядно, іде*). Гедзь.
 Роман (*стоїть на дверях*). Скажи-бо мені, на кого ти сердися — на мене чи на себе?
 Мотря. На себе... Пусти.
 Роман. На себе! За віщо?
 Мотря. За те, що дурна.
 Роман. Ха-ха-ха! Я бачу, що дурна, тільки від чого ж ти здуріла?
 Мотря. Тікай з дверей, бо як стусону, то й ноги задереш.
 Роман. Та ти божевільна.
 Мотря. Сам ти божевільний! Що ти мені очі замазуєш? Я не сліпа і не глуха, чула, що їдеш на оглядини, бач, як виврядився.
 Роман. Тю! Та я їду свиней купувати, ну, а як за одним заходом подивлюся на свиней і на Пузиревих дівчат...
 Мотря (*крізь сльози*). Дивись, дивись, хоч нехай тобі і повилазить... (*Штовха його од дверей і виходить*.)
 Роман (*сам*). Оце дівка! І я ж, здається, не з послідніх, а мало не впав. Оце робітниця, оце жінка — сама за косарем зв'яже! Та хоч би батько цапа скавав, а я таки женюсь на Мотрі.

Входять Копач і Калитка.

ЯВА Х

Роман, Копач і Герасим.

Копач. А садочок би отут у вас гарний був. Низинка, так і проситься, щоб засадить. Грушовку, слив'янку і вишнівку свою б мали. Ви достаньте дерева, а я вам пришлю садовника, — він пустяк візьме... Побачите, який садок буде годів через три-чотири...

Герасим. Я ж кажу, що так. У вас на все порада готова.

Копач. А як же? Опит — велике діло! Садок улітку, як кожух зимою. Як ви полагаете: в саму спеку під яблуньою полежать, хе-хе-хе! А пасіка, бджоли гудуть, медом пахне... І господар старий тут походжає... Опит, опит! Зараз бачу, чого де треба.

Герасим. Ви все на витребеньках! На біса нам той садок? Нам земля потрібна, нам немає часу по садку ходити на проходку... А це що у вас?

Копач. Запас! Без запасу в дорозі не можна. Оце взяв у Івановни шматок сала і хліба в дорогу.

Герасим. Це вже й ви, як Клим! Сьогодні ж неділя, де ж таки снідять.

Копач. Опит говоре: запас біди не чинить.

Герасим. Ви ж поспієте на ранній обід, то невже ж таки Пузирі не дадуть вам попоїсти?

Копач. А як, буває, не застанеш дома?

Герасим. То навіщо ж так багато взяли?

Копач. Не журіться, я маю опит: це порція якраз.

Герасим. Отакого робітника візьми, за рік і вуха об'їсть.

Копач. А тепер, ле-козак, пур ашеве, сон е дюкасьен, альом.

Вийшли.

Герасим (*сам*). От і вчений на язика, а дурний! Таки що не кажи, а у нього є зайці в голові! Поїхали. Слава богу. Не так мені ті оглядини, як те, що здихався. Тут такі діла, що треба думати та ще думати, а він слідком ходе за мною, і що не ступінь, то й порада...

ЯВА ХІ

Герасим і Параска.

Параска. Звели і нам коней запрягти.

Герасим. Навіщо?

Параска. У церкву поїду з Мотрею.

Герасим. Ще що вигадай! До церкви можна й пішки піти, тут недалеко — три верстви.

Параска. Туди три та назад три, то вже шість.

Герасим. Люде в Київ ходять за чотириста верстов, а ти не хочеш потрудитися для божого дому й шість верстов, — ай-ай-ай, а ще й богомольна! Важко вже тобі пішки піти до божого дому шість верстов... Худобу ганять в празник гріх. Блажен чоловік, іже скоти милує.

Параска. Що ж, тобі більше коней жаль, ніж жінки?

Герасим. Скотина гроші коштує, вона цілий тиждень робить на нас, а в неділю, що мала б відпочити, — гони в церкву. Це не по-божому і не по-хазайськи.

П а р а с к а. Та й я ж цілісінський тиждень на ногах і роблю не покладаючи рук.

Г е р а с и м. То ти, а то коняка... Ти собі робиш, а коняка тобі. Та й знову — робота до роботи не приходиться. Хіба ти борону або плуга тягаєш? От якби ви вдвох з Мотрею крумера попотягали, то інча річ... Не дам коней. Пожальй скотину раз, вона тобі послуже десять раз... Іди пішки, господь прийме твої труди і дасть тобі здоров'я.

П а р а с к а. Та чи ти ж з розумом? Всяке знає, що ми хазяїни неабиякі, а я буду тьопатися стільки світу пішки до церкви.

Г е р а с и м. Ото-то бо й є, що хазяїни, і кожний скаже, що це по-хазяїськи: скотинка одпочива, а хазяйка пішки. Іди, іди, Параско, пішки. Бог прийме твої труди... а коні одпочинуть — завтра робота...

П а р а с к а. Сором людям в очі дивиться!! Та ми ж пішки поспіємо на шапкобрання. Так буде, як у ту неділю: люде з церкви, а ми в церкву.

Г е р а с и м. Не мніться, то поспієте і на херувими... а коней гріх ганять у неділю.

П а р а с к а. А бодай ти пропав з своїми кіньми разом.

Г е р а с и м. Параско! Не лайся, щоб я часом ради неділі не дав тобі по потилиці.

П а р а с к а. Бий, бодай тобі руки посохли! І змолоду з синяків не виходила, бий і на старість! У! Харциз — коняку жаліє, а жінку бити збирається. Тьфу!

Г е р а с и м. От же вдарю!

П а р а с к а. Бий, бий, я не тікаю!

Г е р а с и м. Ах ти ж, відьма чортова, то ти оце мене дратувать заходилась, та я... *(Кидається на Параску, хватає за очіпок.)*

Входє К о п а ч. К а л и т к а цілує П а р а с к у.

ЯВА XII

К о п а ч, К а л и т к а і П а р а с к а.

К о п а ч *(заміча поцілунок)*. Старики — емпе-амуре! Ха-ха-ха! За щупом я сюда вернувся. *(Бере щуп.)* І на амури здесь наткнувся! Собственный экспромт! Адье! Оставляю вас в пріятном тет-а-тет. Ха-ха-ха!

Завіса.

- За що Герасим критикував своїх робітників? У чому виявлялася його неповага до дружини?
- Чому Калитка і Параска мають різні думки щодо того, якою повинна бути їхня майбутня невістка?
- Чому Савка погоджується допомагати Герасиму в ризикованій аванюрі з грішми?
- Чи є щось спільне в образах Савки, Герасима Калитки та Копача?

ДІЯ ТРЕТЯ

Декорація та ж.

ЯВА I

Г е р а с и м одягнутий лежить на лаві, спить; а потім Р о м а н.

Г е р а с и м *(сонний, бормоче)*. Став рибний! Риба все линина... лини, карасі... *(Стогне.)*

Входить Р о м а н.

Р о м а н. Ого, батько сплять і досі. Що за знак? Чи не випили, буває, вчора? Тільки вони не охочі гулять, хіба хто могорича поставив, а на свої не будуть пить. Від своєї, кажуть, у грудях пухне. Навідаюсь потім, вчора приїхав пізно і не бачився ще з батьком. *(Виходе.)*

Г е р а с и м *(сонний, бормоче, так бува в кошмарі)*. Ва-ва-ва! О-о-о-ші! Го-ом, го-ом! *(Балака ясніше.)* Кругом, кругом все моє. *(Спить тихо, потім знову так саме.)* Е-е-а-ам, а-а-ам. *(Говоре хутко.)* Не дам, не дам, не дам! *(Стогне.)* У-у-у! *(Схоплюється.)* Господи помилуй! *(Оглядається кругом.)* Спав... Тьфу, снилось що кум гроші однімав. *(Витира ніт.)* Аж упрів, так боровся, не давав. А робітники, мабуть, сплять. *(Біжить до дверей, одчиняє і кричить.)* Хлопці, вставайте, Чепіга зайшла.

ЯВА II

Входє Р о м а н.

Р о м а н. Де там Чепіга, вже сонце зійшло, давно всі на роботі. Г е р а с и м. Ото диви, як заснув! Побудив усіх, а сам тільки прикурнув — і до цієї пори проспав. А ти ж чого це дома?

Р о м а н. Підстовба зламалась, та я заніс до коваля, а поки зварить — зайшов додому.

Герасим. Чорт на вас настачить, — катюги, залізо ламають! Чого ти так запізнівся, мабуть, упівночі приїхав від Пузирів?

Роман. Та задержали.

Герасим. Ну, ну, розкажуй: як приймали, чим частували? Чи уподобались дівчата? Га?

Роман. У них були гості: пани якісь, офіцери.

Герасим. Хе-хе-хе! І ти рядом з панами, з офіцерами? Он куди Калитка заліз, що то гроші!

Роман. Та мене, тату, у горниці і не кликали, я на кухні й обідав.

Герасим. Оце гарно... А сто чортів їх матері — хазяйського сина і в хату не закликали! Ну, а Банавентура ж що?

Роман. Бодай той Банавентура сказився! Тільки під'їхав під крильце, а він зараз зскочив з фургона і почав кумедію приставлять: вірші читає, по-турецькому, чи що, балака. Люде аж за животи беруться та регочуть, а він рад, що на посміх здався, та ще гірше! Тут вийшов і Пузир. Тож регоче і закликає його у хату. Банавентура, показуючи на мене, каже: кличте ж і його, це Калитчин син — хазяїн гарний... А Пузир одказує: голяк масті, чирва¹ світить! Нехай, каже, розпряга коні та йде у застольну, там і пообідає, у мене гості не такі, щоб рядом його посадить.

Герасим. Ах ти ж погань! Мужва репана! Давно лизала панам руки, за верству шапку скидала, а тепер розжилася, кумпанію з панами водить і зараз морду пиндючити перед своїм братом! Ах ти ж Пузир з горохом! Та я як позичав князеві гроші, то рядом сидів... Чого ж ти там zostався? Було б круть — і додому,

Роман. Ждав Банавентури, думав свиней купити... Свині завідські, остроухі, гарні свині, я бачив.

Герасим. Та нехай їм чорт з їх завідськими свиньми, коли вони самі гірш свиней.

Роман. Бачив я й дочок Пузиревих — ходили з охвицерами на проходку. Одягнені по-панячи й ходять з вихилясами — настоящі панночки.

Герасим. Чортзна-що, покручі! Роботи з неї ніякої, знаю я: все подай, все приймай, від дзеркала віршовкою не відтягнеш, надвір — не то зимою, а й літом — виходе тільки на шпацір! На біса нам білоручки, дармоїди... Стривай лишень, хтось, либонь, під'їхав. (*Біжить до вікна.*) Чи не кум Савка вернувся? І ноги затрусилась. Іди по своєму ділу.

Роман вийшов.

Ой, Пузирі! Глядіть, щоб ви не полопались, а замість вас Калитку розіпре грошвою... Отоді я вам покажу, як хазяйнують! Я не буду панувати, ні! Як їв борщ та кашу, так і їстиму, як мазав чоботи дьохтьом, так і мазатиму, а зате всю землю навкруги скуплю. Їдеш день — чия земля? Калитчина; їдеш два — чия земля? Калитчина; їдеш три — чия земля? Калитчина... Диханіє спирає... А скотини, а овець розведу — земля під товаром буде стогнати, отоді і я скажу про Пузиря: голяк масті, чирва світить!

Входить Гершко, одягнений чисто, по-городському.

ЯВА III

Гершко і Герасим.

Гершко. Здрастуйте, Герасим Никодимович.

Герасим. Знову жид!.. А ти звідкіля знаєш, що мене звать Герасим та ще й Никодимович?

Гершко. Хто ж не знає такого хазяїна... Всі знають.

Герасим. Невже всі? (*Набік.*) От тобі й чирва світить. (*До Гершка.*) А вас як звать?

Гершко. Грігорій Мойсеевіч.

Герасим. Ага! Сідайте, Грігорій Мойсеевіч. Виходить, ви вихрест?

Гершко. Боже мене сохрани, настоящій єврей...

Герасим. Грігорій Мойсеевіч, а жид!

Гершко. Ето мода теперички... Разлі ви меня не узналі? Я тут недалечке от вас... Ми з папашею у Кукліновського землю держимо... то есть нам теперички нельзя держати, то ми гендлі робимо: формально Суписов держить, а ми з папашею хазяїнуємо — роздаем землю мужикам. Ви ще у папаші пару лошадей купили на середопостя.

Герасим. А-а! То це ти, Гершку? Диви, я одразу й не пізнав: ти тоді на ярмарку був замурзаний, а тепер Пузирем виглядаєш.

Гершко. Замурзаний? Зачем замурзаний? Разві можна так говорить? Звесно, на ярмарку біля скотини модного плаття не надінеш.

Герасим. А чого ж ти приїхав до мене?

Гершко. Єсть гендель — хотіте купити землю?

¹ Тобто голодренець, не козирна карта.

Герасим. Оце спитав! Та чи єсть же на світі такий чоловік, щоб не хотів землі купити? Тут під боком межа з межею Смоквинова земля: не перепажана, ставок рибний — а! Та все лини та карасі — можна грошики лупити у гóроді.

Гершко. Ну, і ви хочете покупати цю землю?

Герасим. Ох, хочу, голубчику, хочу! І вдень, і вночі тільки про це й думаю... Одна біда — грошей не вистачає.

Гершко. Я можу вам помагати покупати землю Смоквинова.

Герасим. Як? Грошей даси?

Гершко. Зачім гроші? Ми грошей не маємо, ми із розумом живемо.

Герасим. Як грошей нема, то й розуму біг дасть.

Гершко. Помиляєтесь, Герасим Никодимович, не так: як розум є — будуть гроші! Хе-хе-хе!

Герасим. А може, так. Ну, показуй же твій розум.

Гершко. Извольте, з нашим удовольством: Смоквинов позичає на удлучшеніє хазяйства п'ять тисяч! Хе-хе-хе! Яке там удлучшеніє? Пхі! Между прочево, мне досконально звесно, що він уже п'ять іменієв проїв. Ну, добре, нехай собі їсть!.. Він любе смачно їсти, а ви любите землю... Давайте ему п'ять тисячов під закладну, візьміть добрі проценти — і земля буде ваша.

Герасим. Яким побитом?

Гершко. А скудова він візьме заплатити долг, га? Скудова, я вас питаю? Земля заложена і перезаложена ув банк, прийде строк платити — її будуть продавати з аукціону, тоді ви приймете на себе банк — і земля ваша.

Герасим. Це виходить, я йому не позичу, а дам завдаток на землю і ще й процент візьму?

Гершко. Зараз видко комерчеську голову, з вами легко діло мати.

Герасим (*про себе*). Що ж його робить? Два діла збіглось до купи... Кума ще нема... Голова тріщить! (*До Гершка*.) Треба подумати.

Гершко. Ви довго не думайте, бо до Смоквинова уже приїздив фактор купувати землю... Ну я його прогнав, бо без мене тут ні один єврей не має права гендлювати. Я фактор на цей куток, і Смоквинов до мене належить, а якби тот господин поворотілся до мене, я б ему купив з одного слова, а теперички на злість тому господину желаю вам устроїть діло.

Герасим. Добре робиш, спасибі тобі! А від кого ж то фактор приїздив до Смоквинова?

Гершко. Від денежного чоловіка, від Жолудя.

Герасим. Від Жолудя?! Грігорій Мойсеевич, будь ласка, не допустіть Жолудя. Ідіть зараз до Смоквинова, обнадежите його, що я дам грошей під закладну і процент візьму невеликий... Тільки треба день-другий підождати, поки я обернуся з своїми ділами.

Гершко. Можна. А скільки ви мені дасте факторського?

Герасим. А скільки ж ви хочете, Грігорій Мойсеевич?

Гершко. Дасте п'ятдесят карбованців тепер, а як поладнається діло, то ще п'ятдесят.

Герасим. Помилуйте... Господь з вами. Бога бійтеся! Де ж таки сто карбованців за такий пустяк? Візьміть тепер... десять карбованців, а як діло скінчиться, тоді ще двадцять п'ять...

Гершко. Міне ето даже странно, как чесний человек! За кого ви меня принімаєте? Разлі я какой пархач, я человек рускій, у мене душа на распашку.

Герасим. Невже ж мало? За віщо ж більше?

Гершко. За такое дело тридцять п'ять рублів! Та я тільки слово скажу Жолудю, то он дасть мені сто п'ятдесят рублей, бо його земля підходить тож до Смоквинова, ему до зарізу ета земля нужна. На його землі вода далеко — аж у головах, а тут став, можна купати овець, можна... мало чого не можна! Жолудь аж труситься за тою землею.

Герасим. Ви хочете мене живцем облупити. І не гріх вам, Грігорій Мойсеевич. Я з вашим батьком давній приятель, і коней у нього купив.

Гершко. Наш заробіток у год раз, треба пользоваться. (*Встає*.) Не дасте ви, дасть Жолудь. Разлі міне не всьо равно, аби гроші.

Герасим. Аби гроші... Правда. Візьміть же тепер двадцять п'ять, а решту — як діло скінчиться, бо, ей, нема при собі! Хоч гарячим залізом печіть, не можу зараз більше дати.

Гершко. Ну, край. Давайте гроші, зараз поїду.

Герасим (*шука*). Отак! Тільки двадцять і знайшов... Зділайте милость, візьміть двадцять, а решту потім, за мною не пропаде.

Гершко. Ну, що робить?.. Нічого з вами робить, давайте. (*Бере гроші*.) Теперички поїду прямо до Смоквинова. Ну, прощайте. Так через день-два?

Герасим. Найбільше, як через три.

Жид вийшов.

ЯВА IV

Герасим (*сам*). От збіглися діла докупи... Упустить землю Смоквинова, та ще у такі лапи, як у Жолудя, — гріх смертельний, все одно, що посиротить свою землю на віки вічні, бо від Жолудя вже не поживишся. А тут знову, як його упустить случай: дать п'ять, а взять сто тисяч! Серце перестає битися, як подумаю: за п'ять — сто тисяч! Господи! Коли б тільки кум благополучно розміняв, а тоді я й Гершка обманю, на біса мені його факторство здалося? Сам куплю у Смоквинова землю. Аби тільки гроші. А кума нема. А господи, чого він бариться? Ну що, як кума арештували? От тобі й сто тисяч.

Входє Савка.

Кум! Слава богу, дїждався, думав — умру. Що?..

ЯВА V

Савка і Герасим.

Савка (*трохи випивши*). Стривайте! (*Виймає з-за пазухи пляшку з горілкою, другу з ромом, булку, рибу і кладе на стіл*.) Ідїть сюди, куме!

Герасим підходить. Савка обнімає його і цілує, а поцілувавши, держить за шию і дивиться йому в вічі.

Герасим. Не мучте, куме! Кажіть...

Савка. Годяться, куме. (*Випускає шию Герасимову з рук*.)

Герасим. Годяться. (*Обніма Савку так само, як його обнімав Савка, і, держачи за шию, балакає крізь сльози*.) Куме, соколе мій... Куме, вашими устами бог говоре... (*Цілує його*.) Я кращого слова від роду не чув; як пташка защебетала перший раз весною, так радісно зробилось на серці від цього слова. Скажіть ще раз це слово, скажіть, куме.

Савка. Годяться!

Герасим (*цілує його, говоре крізь сльози*). Годяться?

Савка. Чого ж ви не радієте, та плачете?..

Герасим. Це я так радію... Як же, як, розкажіть? Я мало не заслаб, ждучи вас.

Савка. Пустіть, сїдайте. <...> Ви думаєте, я мало трусився в городі? Танцював так, що і зуб на зуб не попадав. Вчора хотів спробувать, чи приймуть у лавках, бо казначейство було заперте. Оце підїду до лавки та й думаю: а що, як пізнають, що фальшиві? Та й

назад. Заспокоюсь трохи, знов їду і знов вертаюсь. Нема смілости. <...> Мерщїй до Лошкаря, купив пачку канату, даю знову бумажку; глянув на неї прикащик, прищурило око, у мене в душі захолонуло, а далі поклав у ящик, а мені дав здачу. Тоді я у казначейство, купив гербову марку у присяжного, приняв і присяжний, і дав здачі.

Герасим (*радісно*). Дав?!

<...>

Савка. На другий день біжу у казначейство. Рано. Сидів довго і знов почав тривожиться. Кругом люде, щось балакають, не розберу... Пропасниця мене б'є... Аж прийшов казначей. Я увесь затрусився. Іти чи не йти? Зціпив зуби, підїшов до віконця... Казать чи не казать, думаю, а тут казначей. «Тобі чого?» — питає... А воно — не знаю як — само зірвалось з язика: «Розміняйте гроші!» — «Давай, — каже, — чого стоїш?» Я дав, а в самого думка: «Тікать чи ждять?» І стою, як окам'янів. Коли це мене штовхають: «Чи ти, земляк, заснув, чи що? Тобі казначей дають гроші, а ти мов не бачиш і не чуєш?» Тоді я очумався, дивлюсь: срібні гроші дає мені в пачці. Я взяв і як одїшов від того вікна — як п'яний, хитаюсь. Помалу, помалу виліз надвір, аж тут разом наче проснувся і все зрозумів, тут радість мене напосїла така, що й сказать не можу. Іду та всім усміхаюсь... А якийсь пан питає: «Чого смієшся? Раденький, що дурненький?» А я кажу: «Ходім, пане, вип'ємо, я вас почастую». — «Пішов вон, — каже, — дурак!» Кажу: «Може, й так, та гроші є!» Зайшов у трахтир, випив трохи, купив пляшку рому і пляшку горілки та й додому, їхав прудко — всіх попереджав. <...>

Герасим (*цілує*). Сьогодні увечері у нас буде сто тисяч!

Савка. А у мене тільки десять!

Герасим. Куме! Я подарую вам ті сто рублів! (*Виймає запродажню і рве*.) От вам запродажня! Погуляймо ж трохи, а увечері, куме, як смеркне, — на вокзал... А знаєте, треба щось видумать, яку-небудь причину нашій гульні — щоб не догадались, бува. Я ніколи не гуляю, щоб не було підозріння. А от що: засватаю я Романа на Мотрі — от і буде причина нашій гульні.

<...>

Завіса.

- Як приймали Романа в Пузиря? Яку думку висловив із цього приводу Герасим?
- У який спосіб Калитка хоче заволодіти землею Смоквинова?

- Чи вдалося Савці обміняти фальшиві гроші? Чому він погодився на цей злочин?
- Чи щирою була згода Герасима на те, щоб Роман одружився з Мотрею?

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Декорація та ж.

ЯВА I

Роман (*один*). Батько кудись поїхали з кумом, мати пішли до сусіди, а я оце випровадив робітників пасти воли і забіг на часинку, щоб на самоті пожартувати з Мотрею, а її нема, певно, на огороді або з матір'ю пішла... Ну, вже це хазяйство допіка, нема тобі пресвітлої години, раз у раз як у горшку кипить. От любимося з Мотрею, а через хазяйство нема часу і побалакати, поспівати любенько вкупці. Тепер ми вже й заручені, а волі нема. Де ж вона? Дать би їй звістку, що я тут, а то мати надійдуть, то так замір і пропаде, не поженихаємося і сьогодні! (*Співає.*)

Поламалась поличка у плузі,
Та чогось моє та серденько в тузі.

Співаючи, виходить в сіни і співає дужче.

А чи мені поличку латати,
А чи до дівчини на всю ніч чухрати.

Вертається хутко в хату і присіда за дверима.

Іде! В хаті темно, схвату, обніму і поцілую, що вона скаже.

Входить Гершко. Роман кидається на нього, обнімає і цілує.

ЯВА II

Гершко і Роман.

Гершко. Гвулт! Рятуйте! Розбійник!..

Роман (*випускає Гершка*). Тю! Бий його сила божа! Жиди поцілував замість Мотрі...Гершко (*одмахується шапкою*). Не підходи, уб'ю! Гвулт! Рятуйте!

Роман. Та цитьте, ради бога, який тут розбійник? Це я, хазяйський син!

Гершко. Не підходи! У мене рівільвер... вот, слішиш, звьол курок (*Щовкає язиком.*), буду стрілять.

Входить Мотря з свічкою.

ЯВА III

Ті ж і Мотря.

Мотря. Що тут за гвалт?

Гершко. Хотів мене задавить... у мене п'ятсот рублей чужіх денег, протестуюсь...

Роман. Та чи ви не сказались, господин єврей, чи з переляку не знаєте, що язик плеще! Я... я... чорт його знає, що йому сказати... Я пошуткував, я тутешній, я син Герасимів.

Гершко. Ви син?

Роман. Єй-богу, син!

Мотря. Авжеж, син! Чого ви репетували не своїм голосом?

Роман (*тихо*). Та я думав, що ти увійшла, кинувся на нього і обняв.

Мотря, посварившись на нього пальцем, вийшла.

Гершко. Ой боже мій! Як ви мене перелякали, дайте води напиться.

Роман (*дає кружку*). Вибачайте, я думав, що то Клим, наш робітник, увійшов, я не хотів вас лякати...Гершко (*напившись води*). Дай господи, щоб ето минулось благополучно, а еслі ви мені растроїлі нерви, то будіте меня возіть на свой счот на лімане.

Роман. Оце лихо! Якби ж я вас ударив, а то поцілував.

Гершко. Я думав, що ви мене кусаете і хотіте мене перекусивать горло... Ох! Где отец?

Роман. Поїхали кудись.

Гершко. Це погане діло.

Роман. А що там трапилось? Скажіть мені.

Гершко. Мені нужно бачиться з батьком... Одначе не забудьте сказати йому, що бил Гершко Маюфес, нащот землі, пусть завтра батько будет у Смоквинова з грішми, в обідню пору, і я там буду, — бо ми потеряем землю. Жолудь з рук вирве.

Роман. Добре, скажу. <...>

ЯВА VII

Входить тихо Герасим, а за ним Савка, несе на плечах здоровий мішок з кожі.

Герасим. Ідьте же ви, куме, розпряжіть коней і поставте їх біля фургона.

Савка. Ходім удвох.

Герасим. От тобі й маєш!.. А хто ж буде біля грошей?

Савка. Хіба ж їх хто візьме тут?

Герасим. Е, куме, на гріх майстера нема! Краще я тут посидю — береженого і бог береже.

Савка. І одходить од грошей не хочеться, так би й держався за мішок. *(Вийшов.)*

ЯВА VIII

Герасим сам. Світить свічку, засвітив, поставив, глянув на мішок, поцілував його.

Герасим. Отепер Пузир нехай скаже: голяк масті, чирва світить! Ще поміряємось — хто голяк. Він думає, що дуже розумний. Ні, братіку, — потягайся ще зо мною. Хе-хе-хе! Я не то що, я й жида сьогодні обманив; поки мішок розшили — дзвінок, він вийняв пачку, глянув я на неї — гроші... всередині колотиться, а сам думаю, як би його обманить; другий дзвінок — жид зашамотався, бере мішок, не дає... «Давай гроші», — каже. Слово за слово, а тут — третій; я тоді йому тиць замість п'ятьох та тільки три тисячі. Ха-ха-ха! Отак ушквар! А він, не лічивши, прямо в вагон.

Входить Параска.

ЯВА IX

Герасим і Параска.

Параска *(тихо)*. Старий!

Герасим. Ой! *(Кидає свиту на мішок і заступає мішок спиною.)* Ти чого, навіжена, сновигаєш? Хіба не я тобі велів, щоб тут і ляльки не було? Геть пішла!

Параска. Та не гвалтуй, божевільний! Я зараз піду. Тут діло дуже важне, таке, що треба тобі зараз сказати, бо щоб після гірше не вийшло.

Герасим. Яке там діло?

Параска. Жид прибігав до тебе...

Герасим. Який? Коли? Чи не скочив з поїзда?

Параска. Та з якого поїзда? Опам'ятайся, чого ти такий збентежений? Жид Гершко, що за землю Смоквинова з тобою балакав.

Герасим. Тьфу!! Ну?

Параска. Казав, щоб ти був в обідню пору у Смоквинова з грішми, бо Жолудь землю перекупує.

Герасим *(ненароком глянув на мішок)*. Ха-ха! Чорта лисого перекупе.

Параска. Що там ти привіз, чого ховаєшся від жінки? Покажи!

Герасим *(несамовито підступив до неї)*. Я тебе попитаю! Я тобі покажу... я... я... тебе уб'ю... Я тебе задавлю, коли будеш лізти у вічі! Геть пішла!

Параска одступає за двері.

Параска. Тю, тю! Одсахнись... Єй-богу, з ним якась причина, — треба бути насторожі. *(Вийшла.)*

ЯВА X

Герасим, а потім Савка.

Герасим. От цікаве бісове насіння, так і загляда, а жидом перелякала на смерть... Жолудь землю перекупує!.. Ха-ха-ха! Завтра чуть світ отнесу йому гроші, переплатю по десять рублів на десятині, а не попусту, щоб Жолудь купив.

Входить Савка.

Савка. Ну, куме, нігде нічирк! Давайте мені моє, та, поки глуха північ, я собі піду.

Герасим. Куме, де ви дінете таку силу грошей? Нехай у мене будуть на схові.

Савка. Ні, так не буде, я знайду, де своє сховати, а ви ховайте своє.

Герасим. Візьміть собі яку тисячу, бо зараз попадемося, а решту через год.

Савка. Куме!.. Давайте моє мені... З мене печінка мало не витрусилась, поки це діло скінчилось, та щоб я не мав в руках свого заробітку, а заглядав вам у вічі, як цуцик? Вам цього

хочеться, я знаю вас добре, бачу, куди ви гнете, але гляньте сюди. (*Вийма ніж з-за халяви.*) Бачите? Не розпалюйте ж мене, бо тут вам і амінь, коли почнете крутити.

Г е р а с и м (*вийма з-за халяви ніж*). А ви думаєте, що я без запасу? Ха-ха-ха! Тільки, знаєте, це все чортзна-що! (*Хова ножа.*) Це я для дороги мав... здіймайте лиш свиту, закривайте вікно, та будемо ділитися...

Закривають вікна свитами.

Я хотів як краще, бо у вас ніколи грошей не було, то зараз що-небудь і виявиться... а коли ви так боїтесь, то беріть собі, бог з вами.

С а в к а. Не журіться, я зумію заховати, аби було що. (*Підходить до мішка.*)

Г е р а с и м. То вам п'ять тисяч?

С а в к а. Десять... десять... кажу вам, десять... не розпалюйте мене!

Г е р а с и м. Та не кричіть-бо! Беріть, беріть десять... (*Набік.*) Щоб тебе за печінку взяло. (*Вийма з мішка пачки по тисячі, навхрест оперезані бумагою, а кум розгляда.*) Оце одна, а це друга, а це третя...

С а в к а. Стривайте... куме, гляньте...

Г е р а с и м. А що?

С а в к а. Та це не гроші, це чистісенька бумага.

Г е р а с и м. Як?!

С а в к а. Чиста бумага! От так машину підвела жидівська голова, тільки на трьох пачках спереду і ззаду наклеєні гроші, а то все чиста бумага.

Г е р а с и м (*хвата пачки одну за другою, перегляда*). Бумага!.. Обманив!.. Куме, він же гроші давав, я сам бачив! (*Хвата знов бумажки, розрива і кида.*) Сама бумага... чистісенька бумага!.. (*Несамовито.*) Ха-ха-ха!.. Сто тисяч!! Ха-ха-ха!

С а в к а. Отже збожеволіє! Куме, заспокойтесь; що з воза впало, те пропало.

Г е р а с и м озирається, хватає пояс на лаві і біжить з хати.

Куме, куме! Куди ви? Господь з вами! Схаменіться, що з воза впало, те пропало.

Входє П а р а с к а.

ЯВА ХІ

С а в к а і П а р а с к а.

П а р а с к а. Що тут таке? Боже мій милостивий, кажіть, куме, куди він побіг, чого він так галаснув?

С а в к а. Сором признатися. Гляньте: оце добро ми купили за п'ять тисяч.

П а р а с к а. Як?

С а в к а. Так. Обманив жид: дав чистих бумажок замість грошей. А може, то й не жид був, може, нечиста сила перекинулася в жида і отуманила нас так, що ми не роздивились і прийняли бумагу чисту за гроші.

П а р а с к а. А господи, господи! Бач, яке нещастя скоїлось; чула моя душа, що з ним щось недобре діється. Та чого ж він побіг?

С а в к а. Я й сам до пам'яті ніяк не прийду, всередині все колотиться.

Голос К о п а ч а: «Поможіть, рятуйте!»

Чуєте? Хтось кричить!..

П а р а с к а. Ох куме, голубчику, у мене й руки, і ноги тремтять, — ходім.

Ява ХІІ

Т і ж. К о п а ч і Г е р а с и м.

К о п а ч (*несе Герасима на плечах*). Та допоможіть-бо!

Помагають і кладуть Г е р а с и м а на ліжко.

П а р а с к а. Що з ним, що з ним, скажіть на милість божу?

К о п а ч. Це, я вам скажу, реприманд! Качайте його, отак, отак! (*Качає Герасима.*) Ну, реприманд!

П а р а с к а. Та що воно? Що? Ради бога, скажіть, що то за болість така?

К о п а ч. Та яка там болість! Стривайте, я розкажу, а ви тим часом тріть груди, добре тріть. Так, так... Ви мене слухайте... стоп! (*Прислухається до серця.*) Тріть, тріть, тріть... Опит — велике діло... Серце наче ворушиться... А-а. Та й перелякав же ти мене, Никодимович, мало не вмер від страху, ну, й йому б не жити на світі, якби не мій опит.

С а в к а. Кажіть, що трапилось?

К о п а ч. Все по порядку — коло одного центра. Ножа!

Дають ножа.

Івановна, лийте йому води ложкою в рот.

Наливають води.

Ковтнув, ей-богу, ковтнув. Не журіться! Щастя маєте, що я ліг в клуні спать... Ліг, знаєте, я в клуні спать, і так мене один предмет заняв, що я й задрімав з думкою про нього; коли це сниться мені, що Роман позабирав копили кам'яні, — пам'ятаєте? Я вам розказував? Що на Боковеньці? Позабирав ті копили та й повисив надо мною їх. Тільки що оце сниться, аж щось мене по носі чирк, чирк... я рукою лапнув вгору, піймав за ногу, нога гойднулась, задрігала і вирвалася, та як захарчить. Я схопився мов несамовитий, але зараз опам'ятався, запалив сірничок, дивлюся — і в очах потемніло! На перекладині висить Никодимович.

П а р а с к а. Боже мій, боже, яке тяжке нещастя!

К о п а ч. Но! Опит — велике діло! Я зараз вийняв перочинний ніж і перерізав пояса... і Никодимович упав на землю. Гляньте — дише.

Г е р а с и м поворушився і спазматичне в себе потягнув воздух.

Підводьте, підводьте. Ніби позіхає, дрижить

Підводять Г е р а с и м а, він ще потягнув у себе воздух і витирає піт.

П а р а с к а (плаче). Старий, старий!

Г е р а с и м. Де я? (Спазми.)

К о п а ч. Пийте воду. (Подає.)

Г е р а с и м п'є.

Що з вами? Що це ви вигадали?

С а в к а. Та годі, куме! Буде здоров'я — будуть і гроші, а я навіки від них одрікаюсь, ніколи в світі не буду хотіть більше, ніж бог дає. Такої пригоди ніколи не ждав.

К о п а ч. Які гроші?

С а в к а. Он гляньте, як нас обманили.

К о п а ч. А-а! Зразу догадався! Опит — велике діло! На тім тижні в городі була така сама оказія! І багато видурили?

С а в к а. П'ять тисяч...

Г е р а с и м (закльовується воздухом). Ой... ой!..

К о п а ч. Бризкайте водою.

Бризкають. Г е р а с и м піднімається.

Та годі вам, Никодимович, убивайся. Заспокойтесь нащот грошей! От поїдемо на Боковеньку, там є гроші, там є сила грошей, вірте, що достанем. Мені само провіденіє указує цей путь... Примети які: скала, копил так і копил так, а посередині кам'яна фігура... не я буду...

Г е р а с и м. Обікрали... ограбили... Пропала земля Смоквинова! Нащо ви мене зняли з вірówki? Краще смерть, ніж така потеря! (Ридає.)

Завіса.

Адъё (фр.) — бувайте; прощайте.

Бѣксель — борговий документ, який зобов'язує сплатити позичені гроші в зазначений термін.

Гѣндель — прибуток від торгівлі.

Гиндик — індик.

Гнат безп'ятий — чорт, сатана.

Дати обрѣку — нагодувати коней дрібно посіченою соломкою з вівсом.

Завѣд — *тут*: порода.

Запрѣдажня — документ, який засвідчує акт купівлі-продажу.

Застѣльня — приміщення, де обідають слуги.

Казначѣйство — *тут*: банк.

Калітка — гаманець.

Квач — помазок для дьогтю.

Копил — *тут*: зразок, взірець.

Кѣпча — договір про купівлю землі.

Лантух — мішок.

Лавка — *тут*: невеликий магазин.

Луціпер — сатана.

Оскард — кирка (загострений з одного боку молоток).

Підстовба — залізний пристрій у плузі.

Прибѣри — *тут*: приготування.

Пров'янт — продукти харчування.

Реприманд (фр.) — *тут*: несподіванка.

Розчіпитися — залишитися простоволосою, без очіпка, що вважалося великою ганьбою для заміжньої жінки.

Слабів — хворів, слабував.
Фактор — посередник.
Фураж — корм для худоби й птиці.
Харціз — розбійник, злодій.
Чепіга — дерев'яна ручка плуга.
Шенкель — внутрішня, звернена до коня частина ноги вершника від коліна до щиколотки.
Шори — <i>тут</i> : збруя, запряжка.
Шпанка — <i>тут</i> : порода овець.
Шпацір (нім.) — прогулянка.
Щуп — різновид пошукової техніки, металевий стрижень із насадками.

- Як Калитка обдував Невідомого?
- До чого призвів розподіл «грошей» між Савкою та Герасимом?
- Як Калитка відреагував на те, що отримав пачки паперу замість грошей? А якого висновку дійшов Савка?
- Які засоби сатири застосував автор у п'єсі «Сто тисяч»?

Підсумуйте прочитане!

1. Тема твору: _____
2. Проблематика: _____
3. Основний конфлікт: _____
4. Особливості сюжету та композиції: _____
5. Жанр: _____
6. Персонажі: _____
7. Головна думка: _____
8. Враження від твору: _____

3 УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ

Епос	Вид епосу	Приклад	Жанр
(від грец. — слово, оповідання) — літературний рід, що об'єднує твори, у яких автор чи то безпосередньо від себе (форма розповіді), чи від імені вигаданої особи (оповідь) показує життя, його події та явища у розвитку	Оповідання — невеликий за обсягом епічний твір, де йдеться, зазвичай, про кілька подій у житті одного персонажа, характер якого здебільшого вже сформований	В. Дрозд «Білий кінь Шептало»; О. Довженко «Ніч перед боєм»	Алегоричне оповідання, оповідання на воєнну тематику
	Повість — епічний твір, у якому висвітлюється доля кількох персонажів. Здебільшого, для цього виду епосу характерний однолінійний сюжет	М. Коцюбинський «Дорогою ціною» Н. Бічуга «Шпага Славка Беркути» Ю. Винничук «Місце для дракона»	Пригодницька романтично-психологічна повість Соціально-психологічна повість про школу та підлітків Повість-казка

Михайло Коцюбинський

(1864–1913)

Визначний прозаїк-модерніст кінця XIX — початку XX ст., майстер соціально-психологічної новели; громадський діяч.

Творча спадщина письменника представлена здебільшого малою прозою, для якої характерні жанрові та стильові пошуки, сконденсований виклад, психологізм, образність мови, увага до деталей, відмова від фольклорних елементів. Уся творчість М. Коцюбинського наснажена оптимізмом, вірою у високе призначення людини на землі.

Роки життя	17 вересня 1864 р. (м. Вінниця) — 25 квітня 1913 р. (м. Чернігів)
-------------------	---

Освіта	Шаргородське духовне училище, Вінницьке реальне училище
Діяльність	1891 р. — склав іспит на звання народного вчителя. 1892–1897 рр. — член філоксерної урядової комісії. 1897–1898 рр. — завідувач відділом «Хроніка» в газеті Волинь. 1898 р. — діловод відділу оцінки нерухомого майна при Чернігівській земській управі. 1901 р. — статист оціночно-статистичного бюро при Чернігівській земській управі
Основні твори	«Хвала життю», «Для загального добра», «Дорогою ціною», «Fata morgana», новели «На камені», «Цвіт яблуні», «Під мінаретами», «Сміх», «Intermezzo», «Подарунок на іменини», «Коні не винні», «Тіні забутих предків»

Запам'ятайте!

- ◇ **Пролог** (від грец. — *перед і слово, вчення*) — елемент композиції — початкова частина епічного, ліро-епічного або драматичного твору, у якій стисло викладаються розгорнуті далі події, розкриваються першопричини подальших колізій або повідомляється про ідейно-тематичний задум автора, мету твору.
- ◇ **Епілог** (від грец. — *післяслово, підсумок*), або **Постпозиція** — елемент композиції, який являє собою фінал, віддалений від основної дії тексту, його підсумкова частина, у якій після завершення розв'язки і вичерпаного основного конфлікту читачеві стисло повідомляється про долю героїв твору.

Дорогою ціною

(Скорочено)

Діялось се в тридцятих роках минулого століття. Українське поспільство, поборене у класовій боротьбі, з ярмом панщизняної неволі на шиї, тягло свою долю з глухим ремством. То не віл був у ярмі, звичайний господарський віл, якого паша й спочинок могли зробити щасливим: ярмо було накладене на шию дикому турові, загнаному, знесиленому, але ов'яаному ще степовим вітром, із не втраченим іще смаком волі, широких просторів. Він йшов у ярмі, скорившись силі, хоч часом із гніву очі йому наливались кров'ю, і тоді він хвицав ногами і наставляв роги...

Вільний дух народу ще тлів під попелом неволі. Свіжі традиції волі, такі свіжі, що часом трудно було відрізнити сьогодні од вчора, підтримували жевріючу під попелом іскру. Старше покоління, свідок іншого життя, показувало ще на долонях мозолі від шаблі, піднятої в оборону народних і людських прав. Пісня волі, опоетизованої, може, в дні лихоліття, чаруючим акордом лунала в серцях молоді, поривала її туди, де ще не чуть кайданів, скованих на людей людьми. На широкі бессарабські степи, вільні, без пана й панщини, рвалась гаряча уява й тягла за собою сотні й тисячі¹...

От хоч би там, за Дунаєм, гей, там, за Дунаєм!.. Недобитки січової руїни, хоробріші, завзятіші, звили собі гніздо в Туреччині² і возили звідти на Україну, мов контрабанду, палкі заклики у кіш на волю, до січового братерства.

Ярами, коритами вислих річок, лісовими нетрями, прикриваючись нічною темрявою, ховаючись, мов од дикого звіра, тікало од пана і панщини все, що не заплісніло в неволі, не втратило ще живої душі, тікало, щоб здобути собі те, за що предки виймали шаблі з піхов або ставали до бою з кіллями та вилами...

А тим часом ворог не дрімав.

Власники душ, повернених у робуче бидло, записаних у господарський інвентар дідича разом із волами й кінями, найбільш боялись того неспокійного, вільнолюбного духу народного, бо його ніяк не можна було припасувати до панських інтересів, погодити з незмірними скарбами, які давала панові оброблена хлопом українська земля. Віковична боротьба двох станів — панського й мужичого, боротьба хронічна, що часом приймала гострі форми і бурею проносилась над нещасним краєм, — ніколи не кінчалась, бо й не могла скінчитися, хоч пан переміг. Ще недавно, вмившись в Умані власною кров'ю і накидавши в Кодні стіжок гайдамацьких голів, пан смакував перемогу, пильно

¹ Однією з форм протесту за часів кріпаччини була втеча кріпаків від пана. На початку XIX ст. це явище набуло масового характеру. Тільки в Київській губернії на березень 1816 року було 25 тисяч селян-утікачів, які ховалися на території Донського та Чорноморського війська. Царський уряд уживав заходів для розшуку втікачів і жорстоко карав їх. Упійманим бунтівникам призначали від 1000 до 12 000 ударів шпіцрутенами. Більшість не витримувала й гинула. А на того, хто вижив, чекало заслання до Сибіру. Тільки в 1822–1833 рр. за втечу було заарештовано і вислано 12 428 осіб.

² Після зруйнування Запорозької Січі 1775 року російськими військами частина козацтва, рятуючись від закріпачення, організувала в гирлі Дунаю Задунайську Січ.

обороняючи свої права на живий робочий інвентар — хлопа. Хлоп протестував, хлоп тікав на вільні землі, рятуючись, як міг, од панщини, лишаючи на рідній землі все дороге, все миле його серцю. Але й там, далеко від рідних осель, настигала його панська рука. На вільних землях зорганізовані були на втікачів лови, справжні облави, як на вовка або ведмедя. По всій Бессарабії ганяли дозорці, вистежуючи скрізь по ровах, стогах сіна, комишах болотяних річок збіджених, змордованих людей. На півдні Бессарабії, од бистрого Пруту, по лівім боці Дунаю, аж ген до моря стояло на чатах військо і заслоняло волю, що там, зашироким Дунаєм, за зеленими прибережними вербами, синіла десь у чужій країні...

Голову втікача оцінено. За кожного спійманого прибережні козаки діставали плату. Сотки, тисячі нещасних попадалися до рук козакам — і мусили випити гірку до краю. Лиха доля чекала втікача: його оддавано в некрути, засилано на Сибір, катовано канчуками, тавровано, мов худобу, або з оголеною напівголовою, збитого, збасаманеного, одсилано в кайданах назад до пана, знов у неволю, на панщину...

Чого він міг сподіватися вдома від пана?

А проте, мов талії води під теплим подихом весни, річкою текло вкраїнське селянство туди, де хоч дорогою ціною можна здобути бажану волю, а ні — то полягти кістками на вічний спочинок.

I

— То ти, Остапе?

— Я, Соломіє.

— Що ж воно буде?

— А що ж буде? Хай воно загориться без вогню й диму... Втечу... Піду за Дунай, може, ще там люди не пособачились... От бачиш — сакви... Бувай здорова, Соломіє...

— Тікаєш... Покидаєш мене... І отсе я лишуся сама з тим осоружним чоловіком... Ні, тікай, тікай, Остапе... Коли б ти знав, що робиться у горницях: пан біга по хаті, мов скажений. «Бунтар, кричить, гайдамака! Він мені людей баламутить!..» Покликав осавулу: «Веди мені зараз Остапа Мандрику...»

— Так...

— «З живого шкуру здеру, чисто оббілюю... Я ж йому пригадаю, гайдамаці, Кодню...»

— Так...

— «В некрути, каже, оддам...» А паня біла-біла, трясця трясє її, а вона руки заломала та: «Ромцю, каже, тікаймо звідси, бо ті хлопви заб'ють нас, як мого дідуся в Умані...» Тікай, Остапе, тікай, серце... Спіймають — катуватимуть нелюди, живого не пустять...

— Враг його бери... Не так мені страшно ляха, як злість бере на наших людей: застромив віл шию в ярмо та й байдуже йому, тягне, хоч ти що... Ех, піду, де воля, де інші люди... Бувай здорова, Соломіє...

— Перелазь, хоч попрощаємося.

Остап перекинув через тин, за яким стояла Соломія, сакви і сп'явся на тин. На нічному зоряному небі виткнулась ставна парубоча постать й зникла по хвилі в густих бур'янах по той бік тину.

— Ну, та й кропива ж тут, чисто попикся. Де ти, Соломіє? Поночі й не видко.

— Ось я... — і перед Остапом зачорніла велика, як на доброго мужика, постать. — Ходім до ставка, посидимо під вербами.

<...>

— Ти ж кудюю подасися, Остапе?

— Та мені аби на Чорний шлях, а там уже якось воно буде... там напутять уже...

— Ну, то не йди, голубе, селом, щоб не побачив хто... Я тебе духом перехоплю човном на той бік, а там чагарником, полем та й вийдеш на шлях. Так безпечніше буде.

Соломія підійшла до ставка, скочила в човен і почала шарити на днищі.

— Капосний дід, одніс весло у катрягу... Ну, та дарма — обійдемось.

Одним зручним скоком Соломія опинилась на березі і з такою легкістю витягла з тину коляку, мовби то була застромлена дитиною ломачка.

Остап сів у човен, і Соломія одіпхнулась од берега. Човен плавно загойдався на воді, а далі тихо й рівно посунув по воді над зорями, що тремтіли на дні блакитної безодні. Соломія з тихим смутком дивилась на Остапа й чула, як по її виду котилась сльоза за сльозою. Вони мовчали. Було зовсім тихо, коли б не пекельний хор, в якому жаби, здавалось, намагались перекричати одна одну.

Чорний панський гай потиху одсувався назад, закутуючись волокнуватими пасмами білого туману.

Човен стукнувся об берег. Остап підняв свої сакви і поцілувався з Соломією.

— Бувай здорова... Гляди ж, не забувай мого дідуса... Перекажи, хай вони не журяться. Вже я якось дам собі раду...

— Добре, Остапе, перекажу... Ну, хай тебе боронить і хова од лихого Мати Божа... Прощавай!..

Остап йшов навпростець, минаючи вузькі криві стежки, протоптані товаром й пастухами...

Кожен кущик, горбок, долинка, кожна стежка — все се було йому знайоме, промовляло до його. Тут, у товаристві однолітків-пастушків, заводив він безконечні грища. Тут він пас панську худобу. Панську! Тим-то й ба, що панську. Та й хіба він сам за весь свій двадцятилітній вік не був лишень панською худобою? Хіба його батько, мати, Соломія, навіть дідусь його, що ходив у Січ, а потім різав панів в Умані, — хіба ж вони не стали такою худобою?.. Коли б вони не були панським товаром, то не міг би пан розлучити його з Соломією та силою оддати її за свого хурмана, не міг би сивого дідуса катувати на стайні нагаями... не похвалявся б оббілувати Остапа за сміливе слово.

— Оббілуєш... — злорадно осміхнувся Остап до себе. — Шукай вітра в полі...

І йому ясно уявилося, як лютуватиме пан, дізнавшись завтра, що Остап утік.

Коли б хоч дідусеві нічого не сталося через його... Та що йому станеться? Він уже старий, не сьогодні-завтра покладуть у яму... На згадку про діда Остап почув щось тепле у грудях. Ті билиці-казки про Січ, козацтво, про боротьбу з панами за волю, яких він слухав, затаївши дух й не зводячи розжеврілого ока з уст дідових, будили в дитячій голові химерні мрії, вояцький запал. Не раз телята й вівці, спокійно пощипуючи траву в чагарнику, були свідками козацьких нападів або уманської різни, виконаної підпасичами під проводом Остаповим. Воля, воля і воля! Се чарівне слово, споетизоване столітнім дідом, розпалювало кров у хлопця, а дедалі, з літами, під впливом витворених панщиною умов, прибирало більш конкретну форму, глибше значення. Народ стогнав у неволі, але стогнав потай, не протестуючи, і коли Остап, вихований дідом у давніх традиціях, здіймав річ про те, що пора вже висунути шию з панського ярма, люди спочували йому, але далі спочуття діло не йшло. Знайшлись навіть такі, що вклали панові в уха бунтівничі речі молодика — і от тепер Остап, скривджений і цькований, мусив кинути рідний край. Йому було літ десять, як із-за Дунаю, з Січі, приїздили до них у село емісари. Він їх добре пам'ятає. Лежачи на печі і удаючи,

що спить, він чув, як вони довго гомоніли з дідом, оповідали про турецьку землю, про тамошні порядки, казали, що під турком добре жити, й закликали людей на вільні землі. Дід лишився, бо хотів умерти на своїй стороні, а дядько Панас як пішов, так і по сей день...

Він йшов тепер прудко; сильно вимахуючи ціпком, мов усю силу свою молодечу вкладав і в ту ходу, і в рухи, а думки одна за одною, — як на крилах, летіли все наперед. Не так думки, як уява. Уявляється йому Дунай, широкий-широкий — ну, як Дунай широкий. За Дунаєм — Січ. Басують під козацтвом коні, мов змії ті, повигинали шиї... Козацтво — як мак... Жупан червоний, вус чорний, довгий, при боці шабляка. Попереду... Попереду — Остап. Кінь під ним гарячий, вороний, той, що у пана лишився на стайні; одіж із щирого срібла-злата, шабля довжезна. Він оповіда козакам, за що пан хотів його оббілувати, яка повелась тепер у них неволя в Уманщині, що треба піти і визволити народ із неволі, потішити на старість дідуса і одняти Соломію від її чоловіка, бо вона не хурмана панового, а його, Остапа, кохає... Козаки вклоняються йому, пускають із копита коні, кидаються у Дунай, перепливають його, а далі мчаться Остап попереду — через луки й поля до них у село, в Уманщину... Чи бачиш, Соломіє?..

Остап вийшов на шлях і озирнувся. Оддаліки щось манячіло на шляху, немов який подорожній, з клунками на плечах, плентався шляхом од села. На шляху було небезпечно. Остап зміркував, що пан, дізнавшись про його втіки, міг послати за ним навздогін. Краще було звернути з дороги в який яроч чи видолинок. Там навіть можна переспати спеку і смерком знов у путь.

Але тільки Остап звернув із дороги, як йому причулося, що щось немов гукає. Він озирнувся: прискорюючи ходу, подорожній махав на нього рукою, бажаючи, очевидно, спинити його. Що за мара? Першою думкою в Остапа було тікати. Але зваживши, що поки він один на один — жажатися нічого, Остап зупинився, очікуючи й вдивляючись у подорожнього. Тому, очевидно, було пильно, бо, не вдовольняючись прудкою ходою, він інколи пускався бігти, придержуючи свої клунки на плечах, і вже за чверть години Остап міг розгледіти його струнку постать.

Був то молодий, безвусий парубок, міцно збудований, у високій сивій кучмі, короткій чугайнці і з довгим ціпком. Остапові було чудно, що парубок немов осміхався, але коли той наблизився і привітався до нього, Остап із несподіванки скрикнув:

— Соломіє!.. Чи ти здуріла?

— Може, й здуріла... — сміялася Соломія.
 — Пек тобі, маро... Чистий парубок... Куди ти й по що?
 — За Дунай, у Січ із тобою... Приймаєш товариша чи не приймаєш?

— Чи ти знавісніла, молодице, чи тебе нині жарт узявся?
 — Які там жарти... Скоро ти пішов, я як стала на човні, так і задубіла. Холодна, холодна, мов завмерла!.. Далі прокинулася і чую, що все мені противне, все гидке: і чоловік, і панщина, й життя моє безчасне... Пропадай воно все пропадом... Піду і я світ за очі... Вже ж за тобою хоч серцеві легше буде... Та чимдужч додому, за торбину: вкинула що треба на дорогу. Тільки, думаю, пан ловитиме нас. Але й я не дурна. Дідька з'їсть, що спіймає... Метнулася до комори — чоловіка нема дома, повіз паню в гості; зняла з жердки сорочку й штани... Тоді спідницю з себе, штани на ноги, накинула на плечі чугайнку, а на голову шапку — і козак козаком... Шукай тепер, пане, парубка з молодицею... Ніхто не бачив, лиш двох парубків стрічали... Що ж мені з тим, що скинула, діяти? Покинути боюся, догадаються ще... Узяла своє під пахву, побігла до ставка, прив'язала камінь — і шубовств у воду... Вічна пам'ять. А тоді селом, та на шлях, та біжу-біжу, щоб догнати. Ху, як ухекалась... Що ж, приймаєш парубка в товариші, чи ні?
 — А що ж я робитиму з тобою у Січі, гей!..

Оце сказав! Звісно, вона не піде до Січі у братчики. Та й навіщо, коли навкруги Січі скрізь слободи, а в тих слободах живуть наші люди з жінками, з дітьми. Турок дає землю — займай, скільки твоя сила. Вона про се довідне знає од людей. Вони оселяться в слободі, вона хазяйнуватиме, а він із Січі наїздитиме додому, а то й зовсім облишиться на господарстві... А тим часом у дорозі вона хустя випере йому, догляне, голову змиє. При своїй небозі добре і в дорозі... Хіба не знає приказки?.. Ну хай же він не супиться, мов сич на гіллі, й веселіше гляне на свою Соломію, що задля нього вбралась у штани та ладна мандрувати хоч на край світу...

Остап посміхнувся. Він, властиво, радий був Соломії, лише ота несподіванка збила його з пантелику.

— А щоб же тебе муха вбрикнула, що ти вигадала!.. — повеселішав Остап. — Та чому ми тут стоїмо? — схаменувся він ураз, — день, як бик, і вже он курить щось шляхом...

Справді, сонце встало й оглядало світ палаючим оком, а на степовому горизонті немов справді зависла хмарка курави... Остап підвів Соломію й потяг її до кринички.

— Стань на коліна і дивись у воду...

Соломія нагнулася і зазирнула до кринички. Звідти глянуло на неї свіже, повне обличчя з карими очима, що так виразно біліло при картатому очіпку й пасмах чорного волосся, що під час сну повисмикувалось із-під очіпка.

— Тепер глянь на свої ноги.

Соломія глянула і враз заллялася дзвінким сміхом.

— Ха-ха-ха!.. — не вгавав Остап. — Голова молодицина, а ноги парубочі...

— Що ж воно буде? — спитав перегадом Остап. — Таж як хто підгледить твій очіпок, не мине нас халепа.

— А ось що буде! — рішуче промовила Соломія і з сими словами здерла з голови очіпок. Чорні буйні коси впали їй на плечі й вкрили їх нижче пояса. — На, ріж...

— Що ти кажеш? — жахнувся Остап.

— Ріж, кажу...

— І тобі не жаль, Соломіє?

— Ані крихти... Ріж! — уперто намагалась молодиця й сіла долі.

— Та в мене й ножиць чортма.

— Ріж ножем!..

Остап стояв, вагаючись, але бачачи молодицину упертість, вийняв ніж; поточив його об камінь і почав обтинати в кружок Соломіїне волосся.

Довгі пасма чорних кіс, мов мертві гадюки, тихо зсувались по плечах додолу і лягали на землі дивними покосами...

Зіходяче сонце червоним світлом осявало сю картину: його, стрункого і міцного, з чорними очима, орлячим носом і темним молодим вусом на засмаленому обличчю, і її, що в образі білолицього чорнявого хлопця дивилась у простір засмученими карими очима.

— Ну, пора нам рушати... Гей, ти, парубче, як тебе звати — Семеном чи як?

— Про мене й Семене... — зітхнула Соломія і знялась із місця.

II

Була темна осіння ніч. Густа мряка чорним запиналом єднала з небом спалену сонцем полонину. У долині, на виднокрузі, сіріло щось широкою смугою і розпливалось у пільмі.

То був Дунай.

Ще густіший морок виповняв глибокі чорторії, що збігали в долину по схилу прибережного узгір'я. В одній з таких яруг,

глибоких та покручених по всіх напрямках весняними водами, на самому дні ворухились люди. То були втікачі. Два дні і дві ночі сиділи вони тут у вогкості й пільмі, ховаючись від козачих пікетів, розкиданих по лівому березі Дунаю. Якраз сьогодні, з півночі, мусили вони прокрастися у прибережні комиші і там чекати перевозчиків із-за Дунаю.

Було їх там чоловіка з тридцять, з дітьми, з усяким хатнім збіжжям, зі слабими навіть, яких не можна було кинути у чужій стороні.

По дні яруги неслося глухе, придушене шемрання. Не то осінні води шуміли, збігаючи у Дунай, не то вітер бився в заламах провалля. Люди говорили потиху, сливе пошепки. Якийсь молодий з ноткою сердечності голос оповідав звичайну історію втікача... «І попавсь я до грека, і зазнав я неволі ще гіршої, як удома. Гнав мене на роботу і вдень і вночі, а годував гірш за собаку... Сорочка на мені чорна, заношена, нужа мене напала, їсть... І ходив я, як звір той лісовий, та не смів і словом перечити хазяїнові, бо він нахвалявся наслати на мене посіпак...»

— Ох-хо! — вирвалося із чийхось грудей і тихою скаргою за гинуло в темному проваллі.

Десь здалеку бриніла, як муха повесні, притишена пісня.

— Отче наш... Да будет воля Твоя... — молився хтось із притиском, із чуттям.

Хвора жінка важко дихала і стиха постогнувала.

Межи втікачами були й Остап із Соломією. Зазнавши всяких пригод, вони врешті добились до Дунаю і вкупі з іншими чекали перевозу.

— Ти ще не заснула, Соломіє? — стиха обізався Остап.

— Та мало що... Так сон наліг на мене, так наліг... Коли б уже швидше рушати звідси...

— Ще рано, до півночі далеко... Ну й холод — чисто змерз!.. Іване! — обернувся Остап у другий бік. — Як думаєш, не завадив би нам оберемок бадилля на вогнище? Га?

— І куди його посилаєш? Адже він на своїх коротких ногах не злізе на гору, — кинула Соломія...

За кілька хвилин оберемок бадилля прудко летів у провалля, а за ним, обвалюючи глину і запорошуючи усім очі, скотився додолу тріумфуючий Іван...

Врешті черкнулась криця о кремін'я... Спалахнула на мент іскра, і стіни урвища немов двигнулись...

Остап та Соломія присунулись до вогню.

Раптом здалека, з берега річки, почувся кінський тупіт. Усі насторожились.

— Гаси вогонь! — обізався хтось пошепки й з тривогою. — Крий Боже, ще помітять...

Остап знехотя почав затоптувати вогонь, хоч се йому і не вдавалося. Жевріюче бадилля розповзалось скрізь, мов огняні хробаки, сичало й курилось.

Тим часом кінський тупіт завмирав удалині і врешті зовсім затих.

У проваллі знов стало темно. Усі мовчали.

Іван пристав до Остапа десь у дорозі. Вони були з одного повіту, навіть села їх були близько. Се їх з'єднало, і з того часу Іван не розлучався з земляками. Весела і добродушна вдача Іванова не раз ставала їм у пригоді при довгій і важкій блуканині по чужих краях...

— Чи не час нам у дорогу? — поспитала Соломія.

— Про те вже дід Овсій знає, він тут порядкує, — обізався Остап.

Очевидячки, се питання усіх цікавило, бо по провалі пройшов шепіт: пора, пора... І почалося збирання.

— Потихо, потихо, не всі разом, — шамкав дід Овсій і все лазив поміж люди, усе толочив їм ноги.

Рушили.

Йшли недовго. Дід-провідник зупинився, наказав усім залазити в комиші, скласти свої клунки й бути напоготові, а сам десь зник.

Близько, зараз отут, дихала холодною вогкістю річка, хоч її не видко було у пільмі. Зверху почало щось сіятись, чи то дощ, чи мряка. Втікачі розташувалися на мочарі, під ногами у них плющало. Вони сиділи нерухомо, карячки, боячись поворухнутись та зачепити шамкий комиш. Вони дивились перед себе у густий вогкий морок. Ноги терпли, мряка покривала одержу холодною росою, вода затікала в обув. Очікування помічі, що мала прийти з невідомих вільних країв та визволити з неволі, напружувало нерви, розтягувало без краю час...

Ураз — що се? Сон сниться чи чудо діється? Далеко за річкою блиснуло щось, немов із неба вогонь упав на землю і спалахнув, як свічка. Поряд саянуло знов, а за ним у третьому місці сильно бухнув полумін'я. Три вогні горіли, як свічки в церкві, — і не можна було розібрати, чи воно на землі, чи на небі діється. Немов холодний вітрець повів і торкнувся обличчя. Усі стрепенулись.

Та не встигли вони спам'ятатися, як вогні згасли і одночасно, десь недалеко в комишах, жалібно завив голодний вовк. Та сумна скарга покотилася по річці і вразила втікачів.

— Бач, зголоднів! — зі співчуттям обізвалася Соломія...

— Поснули? Га? — прошамкав раптом дід Овсій, вернувшись із берега. — А зараз перевіз буде...

Люди ворухнулись... Аж ось воно — перевіз... Груді вільно зітхнули... Десь раптом знайшлися ноги, мокрі, холодні, задубілі, зомліле тіло забажало рухів, дійсність розвіяла чари, розбудила мозок..

— А що — вовк добре заскиглив? — шепнув дідок на вухо Іванові і засміявся.

— А щоб же вас ведмідь загриз... Борони Боже! — здивувався той. — А я ж не казав, а я ж не мовив...

І в його шепоті чулося таке здивування перед хитрощами діда й така наївна віра в те, що він зразу одгадав ті хитрощі, що Остап і Соломія мимохіть осміхнулися.

Потиху й обережно усі посунулись до берега. З нетерплячкою вдивлялися вони у темряву, та нічого не бачили й не чули. Річка спала. На заході трохи вияснилось, і на мутному небі вирізалися контури чорних, мов важкі хмари, гір. За річкою шуміли плавні.

Незважаючи на дідову обіцянку, перевіз не прибував. Люди нетерпеливились. Діти змерзли, пищали, і трудно було заспокоїти їх. Місце було небезпечне — тут раз у раз вешталася кордонна сторожа і кожної хвилини могла заскочити. Се дратувало. Нарікання сипалися на діда Овсія, усіх брала хіть скоріш покинути небезпечний берег та знов забитися в яку нору. Там бодай можна розкласти вогонь й зігрітися. Ніхто й не дивився на річку.

Коли се — на самому березі щось плюснуло. Два човни м'яко шурхнули по прибережному піску, і тихий голос поспитав:

— Ви всі тут?

На березі зробився заколот. Всі товпились коло човнів, кожний хотів скоріш зайняти місце, примостити свої клунки. Дідові Овсієві нелегко давалося зробити лад і спокій. Котигорошок одним із перших скочив у човен і завзято намагався втягти за собою якийсь Соломіїн клунок.

— Соломіє... Остапе... Сюди... До мене! — кликав він пошепки і сопів, і крєктав, і крутив головою, вовтузячись із непокірливим клунком.

Раптом зовсім зблизька форкнула коняка. Усі оторопіли.

— Сідай швидше, — сикнув перевожчик.

Та було пізно.

— Хто там? — гукнув із темряви сердитий голос.

У ту ж хвилину кінська голова наткнулась на купку людей, а над нею звисився козак, немов шукав чогось на землі.

— Еге-е! — протяг він наче до себе, скинув із плеча рушницю і бахнув над головами припинських втікачів.

Люди опам'яталися. Адже він один, а їх багато. Сміливіші кинулись на козака, та голіруч нелегко було його взяти.

Тим часом стріл, певне, почули, бо з темряви неслась уже на втікачів кінська тупотнява, брязк зброї і грубі людські голоси.

— Лови їх! В'яжи! — гукали козаки, впадаючи на тих, що не встигли сісти у човен. Вони зіскакували з коней і кидались на втікачів. Усе змішалось.

Якийсь здоровенний москаль ухопив Соломію впоперек і поволік, але Остап насів на нього ззаду і визволив Соломію.

— Матінко! Рятуйте! — верещав пронизуватий жіночий голос, покриваючи шум боротьби.

А човни тим часом тікали. Вода кипіла під веслами, човни тремтіли й скакали по воді, як живі.

— Стій! — неслось із берега, — будемо стріляти! — Гримнуло кілька стрілів і сколихнуло повітря.

Кулі свистали над головами втікачів, але Іванові було не до куль: він усе ще махав руками і благаючи, розпачливим голосом кликав:

— Остапе!.. Соломіє!.. А які ж бо ви... Сідайте швидше... Сюди, до мене, — і не помічав, що від берега одділяла його широка смуга води, а галас на березі покривав його слабкий, пискливий голос...

* * *

Що далі було — ні Остап, ні Соломія не могли добре пригадати. Вони лиш пам'ятали, що бігли на одчай, через комиші, через воду, в безпросвітній темряві, з почуттям звірини, за якою женуть собаки. Кілька разів Остап вскакував у воду мало не по пояс, часто Соломія з розгону натикалась на куц верболозу, але кожен раз вони давали собі раду і знов мчали вперед, добуваючи останні сили...

Обоє згадали, що один мірошник із-над Пруту, одноокий Яким, такий забіглий, як і вони, тільки з Поділля, хвалився, що знає спосіб переправити їх у Туреччину, і вони, певне б, звернулися

до нього, коли б Котигорошок та дід Овсій не підбили їх тікати разом із ними через Дунай...

Вже була ніч, коли вони підходили до кишницьких вітряків, що ліниво помахували крилами. На радість їм, у Якимовому вітряку світилось. Вони одхилили двері і увійшли. Там нікого не було — і Остап із Соломією присіли на мішках. У млині стояв теплий, приємно солодкуватий запах свіжої кукурудзяної муки. Борошняний пил висів у повітрі, а стіни, банти і постава були обсипані ним, як снігом. Біле павутиння фестонами висіло вгорі, гойдалось од найменшого руху повітря і кидало дивовижні тіні при жовтому світлі одинокої ліхтарні. Жорна м'яко шамотіли по зерні; кіш трясся, як у пропасниці; вгорі щось жалібно скрипіло. За стінами вітряка, в селі, валували собаки...

Незабаром з'явився заборощений мельник. Придивившись своїм одним оком, він впізнав Остапа.

Остап зараз-таки розказав йому, по що прийшов.

— Добре... — коротко одмовив Яким, — трохи упораюсь і підемо...

Остап і Соломія були стомлені дорогою, однак змовчали про те. Вони трохи спочили й перекусили, поки мельник засипав зерно та переносив мішки.

Так коло півночі Яким їх покликав:

— Ходім.

Вони вийшли...

Мельників план був дуже простий: зв'язати невеличкий пліт, аби міг здержати двох людей — і в темну ніч, ховаючись од козаків, переплисти у плавні. А там уже безпечно. Коли б не стало прихованого тут матеріалу, можна роздобути на березі річки. Аби обережно.

І одноокий Яким подав Остапові жмут мотуза та паляницю, попрощався і зник у млі.

Соломії дуже сподобався мельників план. Вона мала охоту зараз-таки в'язати пліт...

З опівночі пліт лежав готовий, аж просивсь на воду.

Він був важкий, кострубатий, і його треба було нести так, щоб не ослаб мотуз.

Остап і Соломія крєктали, зупинялись, спочивали, обливались потом і знов тягли його на гору.

Навколо — ні душечки. Ні, їм таки везло нині! Туман стояв густий, мов кисіль; до світа було далеко, а кордонна сторожа або поснула, або вигинула.

— Заким сонце зійде — го-го! Де ми будемо... — радісно шептав Остап.

— Тоді кажи гоп, як перескочивш...

На березі було теж тихо і безлюдно. Каламутний Прут дихав вогким холодом. Сірі, ледве помітні в тумані плавні непривітно шуміли.

Остап із Соломією потиху спустили пліт на річку. Він хлюпнув і глибоко осів у воду. Коли Соломія примостилася на плоті, Остап одіпхнув од берега і тоді скочив. Пліт захитався і пропустив воду. Прудка течія крутнула ним і понесла вниз. Остап опирався бистрині з усієї сили, але його кіл мало що помагав; пліт несло серединою річки. Якийсь час пливли вони в тумані, поміж берегами, одірвані од землі й безпомічні. На превелику силу вдалося врешті вибитися зі стрижня та наблизитись до берега. Але й тут вода зносила пліт і нелегко було пристати до берега. Остапові пощастило, однак, зачепитись якимось за прибережну вербу. Соломія вхопила за гіллячки, Остап придержав пліт — і обоє вискочили на берег, втомлені й мокрі. Вода зараз підхопила пліт, поволі обернула його і понесла вниз укупі з харчами, забутими на плоту. Та се була дурниця: вони були за кордоном.

Дивне почуття обхопило Остапові груди: замість радості сильне обурення стрепенуло його істоту. В один мент відчув він усі кривди й знуцання, які зазнав у покинутому краї, і, твердо упираючись ногами в нову, не панщизняну землю, він затис кулак і погрозив на той бік річки.

— Бодай ти запалася, треклята країно, з твоїми порядками!..

Закляв він наголос.

Одночас на тому березі почувлася кінська ступа.

— Хто там? — кинув у шітьму кордонний козак і, не дочекавшись відповіді, бахнув наосліп з рушниці.

— Ой! — скрикнув Остап, ухопивсь за груди і захитався.

— Нічаво-о! Коли не влучив, тікай собі з Богом! — добродушно промовив козак і ступою подався далі.

- Чому повість має назву «Дорогою ціною»?
- Яка роль пролога в цьому творі?
- Чому Остап вирішив тікати від пана? Чим пояснюється прагнення Соломії приєднатися до нього?
- Де переховувалися українці-втікачі? Що було їхньою метою?

III

— Що тобі? — прискочила Соломія до Остапа і піддержала його.

Вона вся похолола і тремтіла од жаху.

— Ой, — тихо стогнав Остап, — поцілив мене отут, під серце.

Соломія немов не розуміла того, що сталося. Вона торсала Остапа за одягу, тягла його з собою і з жахом повторяла:

— Тікаймо... тікаймо... Він іще стрілятиме, він уб'є тебе...

Помітивши, що Остап не рушиться з місця, вона вхопила його під руку і сливе поволокла за собою. Вона вскочила у комиші і бігла прудко, наскільки позволяв се Остап та густий очерет. Тряскій ґрунт плавнів вгинався під нею, як на пружинах. Ноги грузли часом по коліно в цмоковині, цупкий комиш ламався, тріщав та бив її по лиці, плутався під ногами, а вона бігла усе вперед, пойнята жахом, нічого не помічаючи, бажаючи тільки збігти якомога далі, укритися від наглої смерті.

Остап несвідомо піддавався їй. Він біг за нею, хоч з кожним віддихом і рухом кололо його в грудях і нападали часом млості, а з-під руки, якою він затуляв рану, стікало щось тепле й мокре.

«Аби лиш перебігти оце місце... Аби лиш перебігти, і все минеться... Нічого лихого не буде...» — блукали думки в його голові, і він біг, напружуючи останні сили, аби не відстати від Соломії.

Врешті він почув, що мліє.

— Стій... Не можу, — шепнув він, опускаючись додолу.

— Що тобі? — опритомніла молодиця, схилившись над ним.

— Крові багато витекло... — насилу вимовив Остап.

— Тебе зранено? Де? — скрикнула Соломія, опускаючись перед ним на коліна та намагаючись розглянути рану.

Але було темно, як у льоху. Не видно було навіть комишу, що стирчав густо, мов жито на ниві, круг них.

— Де тебе зранено?

— Отут, під серцем.

Соломія провела рукою по його грудях і намацала мокру й липку сорочку. Остап сикнув од того дотику.

В голові у Соломії розвиднілось. Жах її щез без сліду. Вона знала, що робити.

Обережно розцібнула йому сорочку і відкрила груди. Сього було мало. Вона роздерла пазуху, одліпила скривавлену сорочку, потім одшматувала довгий пас зі своєї підтички і з поміччю Остапа тісно зав'язала йому рану.

— Води!.. — попрохав ранений.

Води! Се легко було сказати! У сій п'їтми, у сій чорній невідомій пустині, де доволі було зробити кілька ступенів, щоб заблудитись, трудно було шукати воду. Серце Соломії не рвала та просьба Остапова, а голова шукала способу. Ба! Адже вони на воді! Про се свідчить трясовина, що вгинається під ногами. Соломія спробувала викопати рукою ямку і справді докопалась до води. Була се густа, гнила й тягуча рідина, з противним запахом шувару. Соломія зачерпнула її у пригорщі і подала Остапові. Той змочив уста, але пити її не міг. Соломія змочила йому чоло, скинула з себе верхню одягу і підмостила йому під голову. Про те, щоб пускатись у дорогу в таку п'їтму в невідомій стороні, не було й гадки.

Треба було дочекатися світу.

Остап лежав на очереті й почувавсь ослабленим. У грудях у нього хрипіло і було боляче дихати. Не то сон, не то забуття skleпляло повіки.

— Ти тут, Соломіє? — питав він і дрімав далі.

— Тут, тут... осьде...

Серце нило в Соломії од жалю й тривоги, їй легше було б, коли б куля потрапила в неї. Та ще коли б вона хоч могла бачити його рану, його обличчя — їй, здається, не так би важко було. А то ся п'їтма, сей чорний, клятий морок. Він оточав її з усіх сторін, слався перед очима, висів над головою, заповзав під шкуру, виповняв її всю та гнітив серце... Надаремне витріщала вона очі — вона не могла навіть одрізнити пальців на власній руці. Він жив, той морок, рушався, дихав, шептав щось тисячними устами, безперестанно, уперто, з посвистом, як стара баба. Соломія сиділа перестрашена та прислухувалася, про що шепче морок.

— Шу... шу... шу... — починав він із далека, — шу... шу... шу... — одзивалось тут коло неї, — шу... шу... шу... — шепотіло все разом — а пощо було клясти... шушу... а тепер умре... побачиш — умре... шу... шу... шу...

Соломії ставало моторошно. «Брешеш, брешеш... — хотіла вона кинути в лице злomu морокові, — він мій... він буде жити... його не дуже поранено... адже він скільки пробіг...»

Але морок уперто шумів своє: «Він умре... шу... шу...»

І немов в одповідь йому важко дихав Остап, тихо постогнувши крізь сон. Соломія затулила вуха й заплющила очі. Ся п'їтма, більш знайома, більш свійська, не так мучила її. Зате вона почула вогкий холод, що проймав її наскрізь. Та вона не хотіла виймати

з-під голови в Остапа своєї одежини і тільки скорчилась, щоб хоч трохи зогрітись. Вона не чула вже зловіщого шептання мороку і оддалась надіям на краще. Він вигоїться, він житиме... вона не дасть йому загинути... От коли б лиш світало уже... коли б світало... Утома взяла своє: Соломія навсидячки задрімала.

Коли вона прокинулася, сіре світло падало з хмарного неба. Туман іще плувався у комишах і поволі здіймався догори. Плавні немов курились.

Остап лежав тут же з розплющеними очима; його молоде обличчя немов прив'яло, на уста впала смага.

— Ну, як тобі? — припала до нього Соломія.

— Та нічого... тільки дихати важко... згага мене палить... води...

Треба було щось радити.

— Ти можеш йти?

— Не знаю... зведи мене...

За поміччю Соломіїною Остап звівся. Він затискав зуби та кріпився, щоб не стогнати, — так його боліло за кожним рухом десь під лопаткою. Соломія підтримувала його, і так вони звільна йшли поміж високими стінами жовтого комишу.

Недовго їм довелося шукати воду. Незабаром заблищало крізь комиш спокійне дзеркало озерця.

Соломія напоїла Остапа, оглянула і обмила його рану. Вона приклала до рани мокру холодну ганчірку — і Остапові стало легше.

Почали радитись, як їм вибратися з плавнів, куди йти. Остап міркував.

— Де сонце? — поспитав він.

Соломія глянула на небо. Поміж очеретяною кунею, що тихо гойдалась угорі, виднівся клапоть сірих олив'яних хмар. З-за високого та густого, як щітка, комишу не можна було нічого розібрати.

— Звідки вітер? — допитувався Остап.

Але й те нелегко було зміркувати. В плавнях було тихо, як у лісі, лиш горою шелестіла куня, раз в той бік схилиючись, раз в інший.

Остапові здавалося, що вони мусять держатися правої руки; Соломія ж, навпаки, доводила, що їм слід йти вліворуч, проти вітру, бо, здається, направо гнеться комиш. Соломіїне перечення дратувало раненого, і вона мусила згодитися з ним. Вони рушили в дорогу. Дорога була трудна. Навіть здоровому важко було плу-

татися в густих комишах, зарослих павутицею, перескакувати з купини на купину, щоб не попасти в багнисту безодню. Часто доводилось обходити ерики й озерця, де Остап освіжавсь холодною водою та змочував розпалене гарячкою чоло. Соломія сливе несла Остапа, а проте їм доводилось часто зупинятися, бо слабкий утомлювався і потребував спочинку... Та вони знов воліклись, одинокі, загублені серед безбережного моря очерету, що маяв над ними пухнатими китицями та наводив сум одноманітним шелестінням. Вони йшли так довго, не відаючи пори дня, бо над ними все висів клапоть олив'яної хмари, а круг них усе їжився височенний, цупкий, жовтий комиш, немов сунувся разом із ними, як зачарований. Часом їм здавалося, що поміж очеретом щось шмигнуло, немов пес або вовк, інколи вони з огидженням обминали сонних, млявих од холоду гадюк, що купами лежали на купинах або ліниво пересувалися поміж очеретом.

Раз їм почувся згори шум, одмінний од шуму плавнів, і вони доміркувались, що то пролетіло над ними стадо якихось птахів, може, диких гусей. Здавалось, плавням нема кінця-краю: навкруги було усе те саме й те саме, немов вони стояли на місці.

Справа починала бути поганою. Остап знемігся і зовсім розхорівся: його палила гарячка. Соломія поклала його край озерця і задумалась. Адже вони могли пропасти отут, без людської помочі, без харчів, посуваючись так поволі! Голод уже й так ссав під грудьми. Видно, вони заблудились і тепер плутаються у плавнях — і хто зна, як довго ще можуть блукати у сій глушині. Чи не краще б лишити тут Остапа — вона ж йому однаково нічим не годна допомогти — та самій метнутись й пошукати виходу? Так було б певніше й скоріше.

— Примости мене коло озерця, аби я міг воду дістати, а сама йди, розглянь... — згоджувався Остап.

— Ти, певно, зголоднів, їсти хочеш?

— Ні, не хочеться... тільки пити.

Соломія нагнула комиш і зробила хворому ложе. Не зводячись, він міг зачерпнути пригоршнею води.

— Отак добре буде...

Соломія озирнулася і стала міркувати...

Вона піде проти вітру... здається, управо більше гнеться куня... Вона нічого не казатиме Остапові, бо він почне сперечатися, дратуватися.

— Не сумуй же тут без мене, я швидко повернуся, — обернулася вона до нього і зникла в комишах.

Вона йшла і старалася нагадати собі плавні, як бачила їх згоди, до переправи...

Соломія міркувала, що, коли брати у ліву руку, плавні мусять швидко скінчитися, бо в той бік вони простягались недалеко. Значить, йти проти вітру. Раптом Соломія зупинилась і мало не зомліла од страшної думки. Їй прийшло до голови, що вона може не знайти Остапа, бо нічим не значила своєї дороги. Треба було ламати комиш абощо. Треба зараз вертатися, поки вона недалеко одійшла й не забула дороги. Серце її неспокійно калатало, коли вона бігла назад, одшукуючи свої сліди. Вона не мала часу на обережність — комиш бив її по лиці і навіть скалічив ногу. Та то були дрібниці. Коли б швидше знайти Остапа, вона тоді знов подасться на розвідки, тільки не буде такою дурною, не забуде значити дорогу. Спочатку все йшло добре, вона знаходила свої сліди і по них верталась. Та скоро сліди щезли. Соломії здалося, що вона дуже одхилилась уліворуч. Вона взяла трохи у праву руку і несподівано наскочила на чимале довгасте озерце. Тут вона не була, се вона твердо пам'ятала. Вона мусила вернутись трохи назад, щоб обійти перешкоду. Тепер Соломія вагалась, в якому напрямку йти. Найкраще керуватись вітром: треба, щоб він тепер дув у спину, і йти за вітром. Соломія глянула вгору. Куня гойдалась то в той, то в інший бік. Рішити було трудно. Однак Соломії здалося, що їй треба йти просто перед себе. Вона пішла. Пройшовши зо двоє гонів, Соломія запевнилася, що йшла проти вітру. Невже вертатись назад? Вона зупинилась. Очевидячки, вона збилася з дороги, заблудилась. Що робити? Ноги в неї тремтіли од трудної ходні, в голові бродили безладні думки й міркування. «Що робити?» — немов питав у комишів її блукаючий погляд. Комиші оточали її ворожою юрмою і шептались. Соломія подумала, що вона мусить бути недалеко од Остапа, що він почує її, і крикнула:

— Остапе-е!.. Оста-апе-е!..

Голос її прогучав глухо, стіна ворожого очерету не пустила його далеко, забрала в себе, ковтнула.

Соломія ще раз гукнула — те ж саме.

Серце в Соломії упало, руки звисли безвладно. Та ненадовго. Новий приплив енергії, шалена відвага поїняли її волю, і вона кинулась уперед, розхилиючи й ламаючи очерет зі сліпою завзятістю зраненого оленя. Од часу до часу вона кликала Остапа. Одповіді не було. Вона почала кричати на всю міць легких, у на-

дії, що коли не Остап, то хтось інший почує її. Не могло ж бути, щоб вона так далеко відбилася од берега, де проходили часом люди. Шум комишу перемагав її. Налякані чужим голосом птахи з тривожним писком крутилися над головою Соломії. Комиш шумів. Він їжився перед нею, тіснив із боків, настигав іззаду, ловив корінням за ноги, колов і різав шорстким листом. Жовтий, гладкий, високий — він глузував із неї, помахуючи над її головою рудим чубом. Соломія чула до нього зненависть, як до живої істоти. Він драгував її. Коли б у неї був серп або ніж, вона різала б його доти, поки б він не поліг увесь або вона сама не впала трупом. Соломія накинулась на нього і почала троцити зі злості, з озвірінням, як свого ворога.

Вона рвала його, ламала, крутила і била ногами, а він згинався, упирався, зчіплювався вгорі китицями, ранив їй руки і тільки корінням тремтів, немов од скритого реготу.

Соломія знесилалась і впала. Їй стало душно. Піт краплями стікав по виду, груди важко дихали, і очі блищали, як у звіра, що попавсь у лабеті. Значить, нема виходу; вона мусить тут погібати, а Остап через неї — десь у другому кінці. Соломії не так жалко було себе, як Остапа; вона уявляла собі, як він тепер лежить хворий і самотній у пущі і вигляда її з очеретів. Їй жаль стало молодого змарнованого життя — і вона заплакала.

Тим часом короткий осінній день гас, із плавнів вставала ніч. Спочатку морок поліз із-поміж очеретів, а за ним дихнули озерця й купини білим туманом.

Ставало вогко й холодно. Поночі нічого було рушатись. Соломія сиділа, обнявши голову руками, і думала. Ні, вона не хоче гинути отут! Як тільки на світ займеться і можна буде йти, вона піде просто, просто і буде йти, аж поки дійде до краю. Вона знайде там людей, оддасть їм усі свої гроші, що висять зашиті в торбинці на шиї, і з ними обшукає плавні та знайде Остапа. Коли б лиш переждати ніч...

Чим більше темніло, тим вітер, здавалось, дужчав, принаймні очерет шумів так, що заглушав навіть думки. Нічого не було чути, тільки безперестанне, одноманітне, вічне шу-шу-шу... шу-шу-шу... Правда, часом вона помічала, що низом, поміж комишами, щось проскакувало, а шамкий сухий лист очерету тоді тріщав. Птахи були неспокійні, метушилися, бились крилами поміж очеретом і здіймали галас, мов перед бурею.

Соломія сиділа так, аж поки не заснула. Вона не знала, як і коли се сталося, — втома і шум комишу приспали її.

Вона не могла б сказати, прокинувшись, чи було пізно, чи рано. Над комишами ще нижче, ніж вчора, спускалось олив'яне небо. Все тіло у Соломії боліло, як побите. Важкі повіки мимохіть спускались на очі, голова була несвіжа. Однак Соломія не могла гаятись і хвилини. Вона пішла просто перед себе, так як стояла, і зважилась йти, доки стане снаги й сили. Вона бігла, хоч ноги в неї були слабші, ніж учора, а повітря було якесь густе, і трудно було дихати ним. Опріч того, Соломії докучав голод. Уже другу добу вона нічого не їла, під серцем її млоїло, в животі корчило. На ходу Соломія висмикувала стебло або корінь водоросла і жувала противну, з болотним запахом рослину. Чим далі вона йшла, тим більше дивувалась, що сьогодні попадалось їй так багато живих істот. Тричі вона помітила крізь комиші сірий вовчий хребет, раз лисиця майнула коло неї хвостом, а то здалеку чулося немов кабаняче рохкання. Вужі й гадюки набралися сьогодні особливої рухливості, бо все повзли й повзли в тому напрямку, як йшла Соломія, і їй треба було особливо уважати, щоб не наступити на слизьке й холодне гадюче тіло. Птахи кружляли над плавнями цілими хмарами і так верещали, що заглушали навіть шум плавнів. Соломія все йшла. Вона збирала свою енергію, всю силу волі, всю міць тіла і йшла уперто і завзято, з вірою, що її широкі й високі груди зламають усі перешкоди. Однак краю плавням не було. Комиші, озерця, ерики... І знов комиші, і знов вода, і знов той самий звук розміреного, однотонного прибою морської хвилі. Надвечір їй почувся дим, і вона зраділа — значить, близько люди. Та чим далі вона йшла і чим більше смеркалось, тим більше дим ставав помітним. Птахи сильніше непокоїлись. В повітрі стало тепліше. Те тепло йшло ззаду і з боків, немов од печі. Соломії робилось душно. Її дуже дивували і навіть непокоїли ті зміни в плавнях. Що се таке робиться навкруги?

Обернувшись назад і глянувши на небо, вона побачила червоні, як грань, хмари — і зразу стали зрозумілими їй і той дим, що вона чула, і тепло, і неспокій птахів, і тікання звірів. Плавні горіли, вогняні гори наступали на них, несли усьому смерть. Але вогонь іще десь далеко. Коли швидше побігти — можна ще втекти. Тільки так душно, так важко... наче хто женеться ззаду і дихає, налягає на плечі. Соломіїне вухо ловить уже далекий лускіт сухого комишу, невиразне гудіння, наче звір-велет трощить щось, жвакає і важко сопить. Се ж видима смерть здоганяє її!.. Тут нема вже рятунку. Ніхто й ніщо не допоможе. Несказаний жах обняв Соломію. З криком «Ох, Боже мій!.. Ох, Боже!..»

вона шарпнулась із останніх сил і наосліп кинулась в очерети, слідком за гадюками, звіриною й усім живим, що, рятуючись од наглої смерті, мчало в перестрахи перед наступаючими бурунами огняного моря...

А воно йшло. Воно котилось за ними невпинними, непереможними, веселими хвилями, золотом розсипалось по плавнях, жерло очерет, випивало воду, підпалювало небо...

* * *

По відході Соломії Остап почув себе одрізаним од світу, од людей. Гарячка палила його всередині, він щохвилини мочив руку в воді та охолоджував чоло, очі, голову. Йому докучило дивитись на жовті стіни комишу — і він заплющив очі. Він думав. Згадувались йому давні заміри, він думав про те, чого йшов сюди, у Туреччину, через віщо покинув рідне село й дідуся. Як-то тепер живуть дідусь, чи живі й здорові? Чи згадують Остапа? От коли б вони прийшли й подивились на свого внука, підстреленого, знесилоного, покинутого в комишах на обід вовкам та воронам.

Йому все щось верзлося, і в маячні він кликав дідуся.

Дідусь приходив. Тихо й непомітно вилазив він із комишів і ставав над Остапом, згорнувши руки.

— Тебе зранено, синку, чи не з ляхами бився?

— Ні, дідусю, то мене москаль вистрелив, як я кордон переходив.

— А де ж твої братчики, січовики дунайські, що ти сам лежиш поміж очеретом?

— Е, дідусю, ви думаете, що ще й досі там Січ є? Ні, нема, дідусю, вже Січі... Була, та загула... Вивів Гладкий, може, чули, товариство на озівські степи, покинув турка...

— Що ж ти робитимеш, синку, на чужій стороні?

— Як живий буду, землю оратиму, рибальством житиму... все ж краще на волі, ніж під паном... Там іще лишилися наші люди, дідусю... під турком...

Остап вів бесіду з дідусем — і дідусь потішав його, давав ради, розказував про колишнє й про те, що діється у селі тепер...

Як тільки Остап розплющував очі, дідусь ховався у комиші, але доволі було заплющити їх, як дідусь знов з'являвся і слухав пригоди Остапові або оповідав про себе.

Надвечір Остап почав турбуватися: де ділася Соломія, що її нема досі? Чом вона не приходить? Адже вона знає, що йому трудно й поворухнутися, що він не годен сам видобутися з сих нетрів.

А може, вона його покинула?.. «Соломіє... Соломіє...» — стогнав хворий, та стогін його заглушався шумом плавнів.

Вночі стало йому гірше. Пропасниця тіпала ним, гарячка палила вогнем, а в грудях так колело, що він на превелику силу діставав собі воду. Він хотів кашляти і не міг од болю. А Соломія не приходила. Остап не спав, а лиш часом, на кілька хвилин, западав у нетяму. Ніч тяглась довго, безконечно, як смерть... А Соломії не було... Де ж вона, що з нею? — Остап нудився.

Удосвіта Остап почув, що коло нього жива істота.

— Ти, Соломіє? — поспитав він і одкрив очі.

«Чи вона жартує, що перекинулась собакою?» — подумав він і трохи опритомнів.

Проти нього стояв не пес, а вовк. Великий, сірий, забовтаний, з гарячими й голодними очима. Він насторошив вуха й простяг до Остапа морду, міркуючи, чи безпечно йому нападати, чи ні. Остап лежав безборонний і дививсь на вовка. Він добре бачив трохи кривий, глибокий і заслинений рот вовка, закрутки шерсті на його грудях й міцні замочені лаби...

Звір стояв нерухомо, врешті переставив одну лабу, далі другу і трошки присунувся до Остапа.

Остап зачерпнув пригоршнею води і бризнув на вовка. Бризки долетіли до його морди, кілька з них впало на неї. Вовк вискалив зуби і осів на задні лаби, але не одходив.

Остап знов покропив його водою. Вовк клацнув зубами і блимнув очима. Він був невдоволений. Посидівши трохи й не зводячи очей з Остапа, він раптом витяг ший, подався наперед і так жалібно завив, що Остапові аж мороз пішов поза шкуру. Вив він довго, на кілька нот, із великим смаком, з заплющеними очима. Врешті замовк, посидів трохи і наблизився до Остапа. Єдиним оружжям Остаповим була вода, і він од часу до часу обливав нею вовка, не допускаючи до себе. Вовк врешті скучив. Він кілька раз сердито, з запеклістю клацнув на Остапа зубами, крутнувся і щез у комишах. По сих одвідинах Остап почав думати про смерть. Прийшла пора вмирати.

Чи живого, чи мертвого, а таки з'їсть вовк або сточать хробаки у сих нетрях. Чи не однаково?

Остапові згадався Котигорошок. «Хіба я боюсь смерті? — чув він його цапиний голос. — Зроду-віку... Пошли, Господи, хоч зараз. Раз умирати — не двічі... Умер — і край, більш не встанеш...»

Остап теж не боявся смерті. Йому тільки хотілось перед смертю побачити Соломію. Дідуся він бачив, той приходив до нього, а Соломії як нема, так нема... Десь заблудилась у плавнях або вовки роздерли її. І Остапові стало жалко Соломії, страх як жалко. Вона така добра, так кохала його, вона пішла за ним у далеку дорогу, не пожалкувала кіс своїх для нього; вона доглядала його, як рідна мати, була вірна, як товариш. І саме тепер, коли вони здобули собі волю і мали в щасті й радості почати нове життя, приходять погибель і, як щенят у річці, топить їх обох... Топить... топить... топить... — співають йому відхідну комиші з правого боку. — Погибель... гибель... гибель... — підхоплює ліве крило.

Остап лежав довго, без кінця. Осінній день сунеться поволі, сіре небо цідить бліде світло.

Остапові нудно. Він має таке враження, наче чекає перевозу... Ось-ось має переправитися... Ось-ось переправиться... і не може, щось не пускає... «Тихо будьте, люди, не хапайтеся...» — шепче дід Овсій, і палають на небі вогні. Вогні палають, розростаються, од них йде тепло і зогріває Остапа, розпалює йому кров. Гаряча хвиля б'є до серця, в голові прояснюється. Він не хоче вмирати. Він хоче жити. Світ такий красний... Остап іще молодий, він не жив іще, не зазнав усього... Йому ще хочеться глянути на сонце, побачити світ Божий, людей, обняти Соломію... Він іще живий, він не лежатиме тут колодою, не ждатиме, аж прийде смерть...

Остап зсувається зі свого ложа і повзе.

Йому боляче. Ну, та нічого, терпи, козаче... Він буде плазувати, чіплятиметься не тільки руками й ногами, а й зубами навіть, а таки вилізе з сих мочарів.

Остап повзе. Йому трудно, кожну хвилину доводиться брати з бою, в грудях коле й спирає дух, ноги важкі, як колодки. Він спочиває, омліває часом, прокидається і знов повзе на дні комишевого моря. До серця б'є гаряча хвиля; дика, непереможна згага життя палить усередині, сповняє усю його істоту.

Раптом він чує над собою:

— Остапе! Остапе! Се ти? Живий?

Він знає, чий то голос: то вірна його жінка, то Соломія злинула з неба, щоб узяти його до себе.

— То я, то я, серце моє... — обзивається він до неї і чує, як вона зводить його, бере на руки, як малу дитину, і вони летять обоє у високості, ген-ген до зоряного неба... Йому так радісно, так добре...

Край битого шляху, яким селяни наддунайських сіл їздять у Галац¹, заховався серед купки верб та поміж очеретами циганський виселок. Він складався всього-на-всього з трьох хаток, властиво, курників, низеньких, кривих, зліплених із глини, як ластівчані гнізда.

У двох із них, очевидно, ніхто не жив, бо вікна були повидирані, комишеві стріхи обсипались і кінці лат стирчали з них, як ребра кістяка. Тільки в одній ліплянці світились два віконця і вився димок із вербового димаря.

Там жила одинока у висілку циганська сім'я. Найбільше місця в хатці займала піч із великим, мало не до землі кошином. Припічок був так низько, що вогонь горів сливе на землі. Сива розтріпана циганка гріла коло вогню свої лахмани, підкладала в огонь очерет і курила з короткої люльки. На лаві, в вигідній і мальовничій позі, розкинувся молодий циган. Його чорні кучері вилазили крізь подертий бриль, а блискучі очі й веселе, подзьобане віспою бородате обличчя осміхалось до молодиці, що, зігнута, силкувалася стягти з ноги свого чоловіка чобіт, її струнка фігура зігнулась од напруги, як тугий лук, а фантастичний синій плащ і червона спідниця не могли скрити міцних форм молодого тіла.

На порозі стояв старий високий циган, немов роздумував, чи увійти до хати. Врешті він переступив поріг, підійшов до печі і присунувся до вогню, так що його суворе обголене обличчя заблищало міддю. Тоді обізвався до молодшого:

— Ти загнав, Раду, шкапину? Щоб часом не забрела в плавні та не згоріла.

Раду збиравсь одповісти, коли в той мент щось сильно стукнуло в вікно.

Усі здригнулися. Молода циганка вискочила з хати. Скоро після того знадвору почувся її різкий горловий голос:

— Раду, аорде!²

Раду ліниво звівся з лави і вийшов надвір; за ним подався старий. Під вікном, у благаючій позі, стояла перед циганкою якась страшна жінка, бліда, простоволоса, в подертій заболоченій одежі, і намагалася щось вимовити. Її уста ворушилися,

¹ Місто на території тодішньої Туреччини (зараз — Румунії).

² Раду, йди сюди! (циганськ.) — Авт.

та голос не добувався. Се її мучило, і вона говорила очима — червоними, наляканими, страшними. Врешті їй удалось прохрипіти:

— Люди... добрі... рятуйте... рятуйте!.. Остап лежить там, недалеко... ходім... рятуйте!..

Цигани нічого не розуміли.

— Содеш душа?¹ — питав старий циган. Соломія, одначе, не слухала його — вона зверталась до Раду, хапала за плащ циганку, благала старого. Вона стогнала і тягла їх за собою.

Цигани не хапалися. Вони радилися, сперечалися, кричали. Врешті зважились — Соломія се помітила. Вона ухопила за руку циганку, наче боялася втратити її, і побігла в той бік, де горіли плавні. Цигани ледве встигали за нею. Перейшовши дорогу, вона подалася вздовж плавнів.

— Кай жа?² — тривожно кричав Раду на Соломію. Але вона не відповідала та все бігла наперед. Врешті зупинилась, нагнулась до землі і промовила:

— Остапе!..

Одповіді не було.

Цигани теж нагнулися, придивляючись. Лежав якийсь чоловік. Старий циган викресав вогню, запалив очеретину і наблизив її до Остапового обличчя. Очі в Остапа були заплющені, а на білому виду виразно зачорніли молоді вуса й густі брови.

— Саншукар...³ — шепнула молода циганка, нагинаючись над Остапом.

Ся похвала, видимо, роздратувала Раду, бо він гримнув на жінку горловим, диким голосом і одтрутив од Остапа.

— Люди добрі, — благала Соломія, стоячи на колінах, — змилюйтесь, прийміть нас до хати... Ви ж бачите — пропадаємо... Чоловіка мого пострелено, він ледве живий, мало не загинули ми в плавнях... Я вам оддячу, я вам одроблю... Візьміть усе, що маю... все... та не кидайте нас... Ось нате...

З сими словами Соломія зірвала з шиї торбинку і висипала з неї на руку старому циганові кілька срібних монет.

Старий побрязкав грошима на долоні, підкинув їх і сховав у кишеню.

¹ Що кажеш? (циганськ.) — Авт.

² Куди йдеш? (циганськ.) — Авт.

³ Гарний (циганськ.) — Авт.

— Мішто!..¹ — сказав він коротко. По нараді з молодим вони взяли Остапа — один під пахви, другий за ноги — і тихо посунулися до хати.

Стара циганка віджила, коли принесено раненого, її страшне, жовте, відьомське обличчя зразу стало добрішим, а сиві пасма кіс, що вибивались із-під чорної хустинки, спокійно лягали на Остапові груди, мов на груди сина, коли вона обмивала та перев'язувала йому рану. Напоєний незабаром зіллям, із перев'язаною раною, зогрітий теплом, Остап розплющив очі. Се так врадувало стару циганку, що вона забелькотала щось жваво, сильно зачаділа з люльки і радісно потріпала Соломію по плечах.

Стара циганка взяла Остапа під свою опіку. Вона ходила коло нього, варила йому зілля, обдивлялась рану, поїла козячим молоком, особливо коли Гіца та Раду виходили з дому.

Молода Маріуца при мужчинах не звертала уваги на Остапа, ба навіть показувала, що її сердить уся ця історія: вона часто викрикувала щось лихе різким, як у ворони, голосом і блимала непривітним оком у куток, де лежав ранений, та Соломія помічала, що все се робиться більш для Раду, бо, сердячись, циганка позирала скося на чоловіка, видимо цікавлячись, яке се враження робить на нього. Проте доволі було мужчинам вийти за поріг, як Маріуца оберталась у добру, сердечну жінку і помагала Соломії та старій матері ходити коло Остапа. Вона укривала його найтеплішим із своїх лахманів, одгортала волосся з чола, одганяла осінніх мух і все се робила так охоче, з такими жвавими та гарними рухами, що здавалася гнучкою рослиною на вітрі. Зиркаючи своїми чорними, блискучими очима то на Остапа, то на Соломію, вона питала в Соломії:

— Мануш? Мануш?²

І коли Соломія, не розуміючи, чого та хоче, кивала наугад головою, вона допитувалась:

— Сарбу шос?³

Часом через Остапа циганки спізнялися з мандрівкою на жебри. Щоранку вони запрягали у свою двоколесну гарбу маленьку, худу й облізлу шкапину, забирали з собою полотняні сакви і залазили у збиту зі старих дощок дерев'яну скриню, що

служила замість васага у гарбі. Скриня була така висока, що стара циганка цілком зникала у ній, і тільки її страшна голова з білими патлами та червоною люлькою в зубах виглядала звідти. Маріуца ставала у скрині на коліна і смикала за віжки. Мала, облізла шкапина сумно схиляла голову і не рушалася з місця. Маріуца цмокала, біла її віжками, обертала батіг то одним, то другим кінцем, підбадьорювала горловими звуками. Шкапина ні з місця. Тоді стара циганка випускала з сухих грудей дикий, нелюдський крик, підіймала догори кулак із димучою люлькою, трясла їм і кляла так страшно і завзято, що комиші схилялись навколо од страху і сорому. Коли траплялись мужчини, вони помагали жінкам криком і руками. Серед нескazanного гвалту шкапина врешті надумувалась, витягала хребет, випинала ребра і, ледве переступаючи тремтячими ногами, тягла чудний візок по курній дорозі.

Вони їздили по селах, жебрали, збирали де яечко, де жменю муки або кукурудзи, викопували зі смітників брудні й подерті ганчірки і виладнювали увечері з гарби таку силу різнорідних речей, що трудно було вірити, аби всі вони дістались їм із доброї волі милосердних людей.

Гіца з Раду підвечір прокидалися — вони мали звичку спати удень і цезати на ніч, — і в задимленій хатці ставало весело й гамірно. На припічку палав вогонь, жінки варили якесь вариво і, як сороки, сповняли хату горловими вигуками, оповідали свої пригоди. За вечерею з'являлась горілка, вино, всі пили, кричали, вимахували руками, гнулились, як комишина, блимали чорними очима та підсиненими білками, світили розхристаними чорними грудьми. Часом заходили на вечерю сусідні цигани, похмурі й непевні фігури, і теж пили, кричали, стукали кулаками у стіл. Чорні тіні од чорних циган хитались по стінах, у хаті здавалось людно, як на базарі.

Остап не міг спати од того галасу: він лежав із розплющеними очима, в гарячці, і уявляв, що попав у пекло.

Весела кумпанія закликала Соломію, частувала вином, та Соломія, не розуміючи циганської мови, ухилялась од запросин — врешті їй було не до того.

К ночі все те стихало. Гіца, Раду і гості вибирались кудись у дорогу, а циганки залазили на піч. Другого дня було те ж саме.

Лишаючись у хаті сама, поки жінки їздили по жебрах, а мужчини хропли під стінами на лавах або цезали кудись, Соломія ставила біля Остапа холодну воду і бралась до роботи. Вона

¹ Добре! (циганськ.) — Авт.

² Чоловік? Чоловік? (циганськ.) — Авт.

³ Як звуть? (циганськ.) — Авт.

підмазувала чорні, задимлені стіни хатчини, що нагадували дику печеру, мела долівку, стирала пил із Гіциної скрипки, мила стіл і навіть занехаяні шибки, крізь які видно було море рудого комишу та білу, блукаючу коло хати козу.

Соломія усе старалася оддячити циганам за рятунок і захист; однак те, що вона робила, не вдовольняло старого цигана — вона се помічала з його лихих поглядів, із його бурчання. Та що мала чинити? Піти найнятись у город або в село, лишити хворого на самоті, без помочі, вона не могла, бо Остап раз у раз її потребував. Навіть коли вона чепурила хату, він часто кликав її слабим голосом:

— Соломіє!..

— Чого, Остапе? — кидала вона роботу.

— Сядь коло мене...

Вона сідала на лаві, а він мовчки дивився на неї червоними з гарячки очима або плів нісенітниці.

Однак Соломія не тратила надії і навіть не дуже журилась. Молодість брала своє.

Коли вони не загинули в плавнях, коли не пропали досі, то вже тепер не загинуть, — аби Остап швидше вигоївся.

І Остап поправлявся. Гарячка згодом спала, рана швидко затягувалась, сили підживали. За два тижні він уже зводився з лави, доводився до вікна і сумно поводив очима по хвилі рудих, аж червоних комишів.

Соломія тепер могла залишати Остапа на день самого. Вона радилась із ним: чи не піти їй разом із циганками по селах, може, хто найме на поденне. А то стрінуться де свої люди, напутять, допоможуть, не те що чужі.

— Що ж, іди, — згодився Остап, — може, й мені що напитаєш, як очуняю...

Другої днини, як тільки циганки вирушили на жеври, Соломія пішла услід за їх гарбою. Ті помітили її і здивувались.

— Кай жа?¹ — крикнула Маріуца, обертаючись.

Соломія махнула тільки рукою, показуючи, що вона піде туди, куди й вони. Циганки погергали трохи та й заспокоїлись.

Соломія йшла повз плавні. Збоку, удень, вони видавались не страшними і навіть гарними: цупкі й високі очеретини блищали на сонці, як золоті; куня стелилась за вітром та привітно шуміла, як лан стиглої високої пшениці. Хоч погода була сонячна

¹ Куди йдеш? — Авт.

й суха, та дув холодний осінній вітер і таки добре продував крізь лиху Соломіїну одежу. «Зима ось-ось потисне, — думала вона, — а ні я, ні Остап не маємо чим загорнутись — треба заробляти...»

Соломії пощастило. Циганки, певно, доміркувалися, чого вона пішла за ними, бо в першому ж таки селі вони одвели її до заможного болгарина, який найняв Соломію перемивати вовну. З того дня Соломія приносила з собою трохи грошей та купувала Остапові крацу страву.

Однак старий Гіца розібрав, де раки зимують. Помітивши, що Соломія приносить гроші, він якось приступив до неї, простяг руку, закрутив грізно баньками і крикнув:

— Давай гроші! Чи я дурно тебе годуватиму?..

Соломія не розуміла мови, та догадалась, чого він хоче.

Однак Гіца для більшої ясності вийняв із кишені монету, поклав її на долоню і, тикаючи в неї чорним пальцем другої руки, уперто й сердито провадив своє:

— Пара! Пара!..¹

Соломія оддала йому, що мала.

Надалі так було з кожним її заробітком: він щезав у глибокій Гіциній кишені.

З кожним днем життя в циганській хатці робилось тяжчим та тяжчим. Раз сталася така пригода. Остапові зсунулась пов'язка з рани, і він ніяк не міг дати собі ради з нею, йому ніяк не вдавалося зав'язати її. Маріуца на той час була в хаті. Вона помітила се і допомогла Остапові зав'язати хустку. Саме в той мент, як Маріуца схилилась над Остапом, Раду ввійшов до хати. Циган зразу збілів, а його борода й волосся з чорних стали синіми.

— Абрде!

Він гримнув на жінку злим, здушеним, хриплим голосом. Руки самохіть стиснулись у кулаки.

Маріуца, не хапаючись, зав'язала хустку і стала перед Раду проста, висока, витягнена, як струна, із спокійним, але грізним обличчям, її очі, не змигаючи, дивились в його очі, немов говорили: «Зачепа». З хвилину вони стояли так одно проти одного, як статуї. Раду ожив перший: він підняв руку і важко спустив на її плече. Потім рука розтулилась і шарпнула за коси. Маріуца зігнулась, наче вклонилась Раду, та зараз підскочила і всіма десятима пазурами повела по його блідому виду. Він рикнув із болю

¹ Гроші! Гроші!

й притяг її до себе, обняв. Вона забила й закрутилась в його обіймах, як в'юн, а її синій плащ тримався на одному плечі, як перебите крило. Бійка розпалювала їх. Вони налітали одно на одного, бились грудьми, як роз'юшені півні, кусались і дряпались, як коти, ричали зі злості і теребили одно одного так завзято, що волосся в них најжилось і стирчало, як вата з їх дір'явих лахманів. Врешті вони розскочились із чудово-блискучими очима, зі схвильованими грудьми, з дихаючими вогнем ніздрями на блідих гордих обличчях...

Остап тремтів із досади, що не має сил побити цигана.

«Я б тобі утер маку, — думав він, — коли б москаль не виточив із мене крові».

Крові тої витекло чимало, бо здоров'я повертало до Остапа поволі, сили прибували по краплині, а білі уста довго не хотіли рожевіти. До того, він був у неволі. Море комишу звідусюди котилося на нього рудими хвилями й не пускало, мов свого бранця.

Лишаючись по цілих днях на самоті, Остап пробував свої тремтячі ноги, як мала пташина крила, і нудився, і сумував, що не почував у собі ще сили покинути скоро циганську оселю. Придивляючись до життя тої оселі, Остап помічав багато незвичайного, тривожного навіть. Гіца з Раду по цілих днях спали, а на ніч кудись щезали. Часто серед ночі, перериваючи спокійний сон хатинки, розлягався раптовий грюкіт у віконце, і хату сповняла ціла банда якогось непевного люду, що пив, кричав, блискав жадними очима і сварився, як вовча гічка. Раз якось Остапові не спалося. Він відхилив надвірні двері, щоб дихнути свіжим повітрям, і побачив, як Раду пригнав чийсь коні, спутав їх і відвів у комиші. — «Еге, — подумав Остап, — дак ось воно що...»

І чим більш Остап придивлявся, тим більш помічав і все більше запевнявся, що попав у злодійське гніздо.

Плавні були добрим місцем до схованки краденого, а старий і молодий цигани жили з ними душа в душу та сміливо звірялись їм із усіх таємниць небезпечного ремества.

— Треба тікати звідси! — говорив Остап Соломії, оповідаючи їй свої спостереження. — А то ще вскочиш вище халяви. Раду на мене пеклом дише за свою — цур їй! — носату циганку та голмшить молодичю ні за що ні про що.

Однак Раду не завжди сварився з жінкою.

Траплялись такі дні, коли вся сім'я, мов змовившись, лишалась удома, спочивала.

Всі разом обідали, пили вино і були веселі. Коли часом вибух гніву або лиховісний полиск підсиненого білка каламутив спокій, то лиш на хвилину. Зараз після того знов розлягався сміх, і радість була такою ж дикою, як і сварка. По обіді Гіца знімав зі стіни свою скрипку. Вся сім'я знала вже, чого мав сподіватися, і розташовувалась під хатою. Стара циганка накладала червону люльку свіжим тютюном і вигідно мостилася на призьбі. Гіца насував на чоло подертий бриль, ставав у позицію коло дверей і починав. Спочатку Маріуца тільки світила на Раду білками, а він злегка підморгував їй гарячим оком та чорним вусом, але коли скрипка починала підсипати жару і лоскотати танцюристі жили, молодичя не витримувала, зривалася з призьби, як чорний птах, і кидалася у танець так прудко, що синій плащ її надувався і лопотів на вітрі. Раду був напоготові. Всі рухи його, важкуваті звичайно, ставали у танці легкими й повабними, ноги ледве торкались землі, руки гнулись, як гумові, вся фігура його нагадувала тонку й гнучку лозину. Спочатку танцювали повільно, плавко, мов хитались від вітру. Та ось Гіца зігнувся і наліг на скрипку. Він підняв одну ноту і все викочував і викочував її нагору, все вище й вище, аж млоїло, аж дух захоплювало в грудях. Врешті нота зірвалася із високості і покотилась униз. Спочатку вона котилась одна, підскакуючи й розганяючись, та ось ненароком зачепили другу, третю. Бренькнули ті ноти і покотились разом униз, як камінці з гори, все швидше і швидше, все більш розганяючись, усе більше захоплюючи нот, зростаючи в лавину згуків, у грізний музикальний водоспад, в якому чулась дика енергія руху. Той водоспад цілком захопив танцюючих, стрепенув усі їх жилки. Вони усе прискорювали темп, вабили одно одного руками й очима, припливали й відпливали, солодко омлівали, зручним рухом ухилялись із обіймів і знов гоїдались у танці, як чорні лебеді на хвилях. Навіть у ті моменти, коли вони, здавалось, стояли, кожен мускул їх чорного тіла тремтів під одежею, груди важко здіймалися, білі зуби блищали крізь розхилені уста, і з грудей вилітав короткий рик жаги. Стара циганка, ледве помітна з-за диму від люльки, плескала з призьби в долоні, а з другого боку стояла біла коза і придивлялась, не змигаючи, до хазяїв, немов зачарована мелодією циганського танцю.

Остап теж вилазив із хати подивитись на танці.

«Чорт зна, як гуляють, немов п'яні», — думав він та згадував музики у своїм селі, що наймав колись Соломії.

* * *

Несподівано трапилась пригода, що сколошкала усе циганське кодро. Якось перед світом Раду уніс у хату побитого, скривавленого Гіцу. Старий циган стиха постогнував і лишив за собою, від порога до лави, криваву стежку. Жінки сполохались. Стара кляла і сікалась до Раду, а той, похмурий і стурбований, пояснив їй щось пошепки, немов боявся, щоб сторонні люди не почули того. Стара циганка збила бучу, розворушила всіх. Соломія мусила затопити в печі, Маріуца з матір'ю обдивлялись побитого, а Раду поспішивсь укинути в вогонь скривавлену Гіцину одягу та зістругати з долівки сліди крові. Він був неспокійний, усе то виходив, то входив у хату, кудись щезав і знов з'являвся, щоб таємно порадитись із жінками. Жінки не поїхали на жєбри. Облізла шкапина блукала цілий день коло дому, підставляла сухі ребра вітрові та скубла останню, пожовклу й посохлу травцю. Стара циганка, видимо, журилась, кричала, плакала і не відходила від Гіци. Маріуца була спокійна, але задумана. Гіца мовчки лежав у кутку, але часом скликав усіх, і тоді над ним нависали три чорні голови — і велись таємні поради.

Щось мусило статися незвичайне. Що саме, Остап не знав, хоч догадувався. Пригода з Гіцою тубрувала і його, і Соломію, і вони наважились покинути небезпечне місце, неважаючи на те, що Остапові трудно було пускатись пішки в дорогу. Завтра Соломія мала попрохати свого болгарина притулити поки що Остапа і, коли він згодиться, зараз же вибратись із плавнів.

Та сталося інакше. На другий день, коло полудня, набігли на циганську хатину турецькі жовніри, зробили трус, познаходили в плавнях якесь манаття і пов'язали всіх, хто був у хаті, навіть слабого Гіцу. Надаремне Остап запевняв, що він чужий тут, надаремне оповідав, як він опинився у плавнях, його не слухали, як не слухали лементу жінок, прокльонів Раду.

Вони поклали Гіцу на візок, запряжений облізлого шкапиною, підперли двері кілком і, аллахкаючи та лаючись, пігнали бранців по дорозі в Галац.

Серед плавнів коло хатки лишилась на хазяйстві лише коза і жалібно мекала, коли осінній вітер куйовдив її білу шерсть...

- Що робила Соломія, потрапивши в складну життєву ситуацію? Як це характеризує жінку?
- Що марилося пораненому Остапові?

- Який спосіб життя вели люди, у яких утікачі знайшли притулок?
- Чому Остап із Соломією вирішили залишити своє тимчасове помешкання?

V

Соломії сьогодні щастило. В болгарина не робили, бо було якесь місцеве свято, і вона пішла в горниці до хазяїна прохати за Остапа. Болгарин був задля свята трохи напідпитку, веселий. Він охоче дозволив Остапові ночувати вкупі з його челядниками і навіть дав Соломії наперед трохи грошей. Соломія рішила покористуватись вільним днем та грошима і забігти в Галац — купити Остапові теплу одєжинку, їй було якось особливо весело і легко сьогодні на душі, так здорово дихалось морозним повітрям, усе погане, що було в житті, відсувалось назад, блідло. Зростала певність, що все скінчиться добре, — і вона зазнає ще щасливого життя. Соломія не помітила, як опинилась на базарі. Очі в неї розбігались поміж довгими рядами яток і рундуків із купами різної одєжі, з горами білих та рудих «качул»¹, що лежали на рундуках, немов на них спочивала отара, з цілими стосами козлових черевиків, легких і запашних на весь базар.

Вона не знала, куди перше поткнутися, і довго, може, стояла б, коли б хтось не смикнув її ззаду за рукав.

— Соломіє! — обізвався рівночасно козячий голос. — Чи це ви, чи ваша тінь?.. Хе-хе-хе...

Соломія озирнулась: перед нею стояв Котигорошок.

— Іване! А ви звідки тут узялися? — скрикнула вона, зрадівши йому, як рідному.

— А що? Ви думали — пропав?.. Де ж Остап?

— Остап... та ходім краще звідси, сядемо де, я вже потім куплю що треба... — І Соломія вивела з юрми зраділого такою ласкою Івана.

— Хе-хе-хе! Гора з горою не зійдуться, а ми... — сміявся він, ледве постигаючи короткими ногами за Соломією, і його сите тіло гоїдалось від сміху. Іван за цей час поглядшав, вилюднів наче і виглядав не наймитом, а скоріш хазяїном. Коротку суконну чугайнку він широко підперезав зеленим поясом, широченні шаровари пустив поверх халяв, від чого став іще коротшим, а цапину борідку запустив, і вона поважно лежала на його грудях, мов

¹ Овечої вовни.

у статечної грошовитої людини. Вони примостились на сходах під крамницею.

— Оце але! — дивувався Іван. — Наче мені сон сниться, що вас бачу... Розкажіть хоч, яким чудом ви тут опинилися?

Соломія почала оповідати, та Іван раз у раз перебивав її.

— Хе-хе! Я гукаю: «Остапе! Соломіє!» — аж коли гляну, а навкруги вода... тільки буль-буль під веслами, буль-буль... а берег так і пропав у темряві... Ох, лишко! — охкав Іван, наче баба. — Під саме серце влучив, бач...

Іван витріщив на Соломію очі і крутив, здивований, цапиною борідкою.

...Аякже, аякже, таже обсмалили б, як кабана.. пропала б душа християнська ні за понюшку табаки... хе-хе!..

...Ви думаєте — точнісінько так і мені було: ото пристали ми до берега...

...Оце але! Ну й бісова циганка!.. він її лупцює, а вона йому очі з лоба дере, так як Іван перебивав Соломіїне оповідання та все поривався розповісти про свої пригоди. Врешті він таки дп'яв свого.

— Вилізли ми з човнів, стали на турецьку землю, а мені й світ не милий, їй-богу!.. Де! Чоловік думав прикупі з гарними людьми, а тут... тільки клунок ваш у руках... Йдемо на другий день у конак записуватись, а мені все ви на думці з Остапом, мало не плачу з жалю... Записали нас — кажуть, вільні... Ну, живий живе, й гадає — хе-хе-хе!.. Одні з нашої валки подались на Тульчу, на Ісакчу, до родичів, а я бачу, що й тут наші люди, та й лишивсь. Може, думаю, яку звістку про вас почую — їй-богу!.. Та чекайте ж бо, не перебивайте... От вийшов я на базар — став коло наших... оглядаю тих, що наймають... Проходять турки — гал-галгал! Як жиди наші... Чорні греки так і шпають, так і шпають... Підійшов до мене один чоловік, румунами їх тут звуть... «Йди, каже, до мене за „аргата”... Аргат — це по-їхньому, а по-нашому — наймит... А я й не знав, про що він... Чого хочеш, питаю? А він — аргат, аргат... Насилу розтолкували люди... Чому ні? — кажу, та й пішов за ним. Людський чоловік, спасибі йому, харчі добрі... Оце як молодиця його почне на мене гримати, то він і піддобрюється, щоб я не покинув: «Бун¹ аргат, — каже, — бун», ще й по плечу плеще... Та що він собі мислить, що я довіку буду молотити йому на гармані!.. Аякже, сподівайся, хе-хе-хе!.. От Савка — пам'ята-

¹ Добрий.

ете Савку — такий високий, сухий?.. Е, які ж бо ви, отой Савка... що... що такий сухий, високий, верстою дражнили... та він кличе під Тульчу... Йди, каже, туди, там землі не міряні, бери займай, скільки сили твоєї, рубай ліс, став хату, хазяїном будеш...

Знаєте що, Соломіє... ой, знаєте що: рушаймо усі туди — їй-богу!.. І Остап із нами... От буде добре! Ходім зараз до вас, порадилося ще з Остапом... однак сьогодні свято... Ну, це але! Ну, це так!.. І не гадав, і не снів навіть... Правду кажуть: гора з горою... хе-хе-хе!..

Іван крутив головою; від щасливої гадки ситий вид його і круглі очі блищали, мов помазані маслом. Він, не вгаваючи, жебонів своїм козячим голоском, хвалив, сподівався, божився і прохав.

Соломія й сама думала про ті сторони, куди закликав Іван. Роблячи у болгарина, вона чула про селитьби втікачів і тільки ждала, щоб Остап трохи очуняв. Тепер, разом із Іваном і з отим Савкою — який це Савка? — охітніше буде вирушати у нові місця.

— Ну, добре. Ви вже тільки заждіть, поки я зроблю покупки...

— І я з вами піду... я вже буду триматися вас, як сліпий плота, а то знов загублю де... хе-хе-хе...

Незабаром Соломія з Іваном простували повз плавні до циганської оселі. Іван був радісний, веселий, дробцював короткими ногами і все говорив та й говорив, мов горохом сипав.

Насамперед вони побачили білу козу. Вона терлась об стовбур сухої верби і жалібно мекала. Наближаючись до хати, Соломія почувала невиразну тривогу. Чого, через віщо — вона не знала, хоч та тривога отруїла їй кров. Соломія, не слухаючи вже Іванової бесіди, побігла до дверей. Двері були підперті кілком ізнадвору. Що сталося? Нащо зачинили Остапа? Вона шарпнула кілок і вбігла до хати. Там був нелад: перекинуті ослони лежали догори ногами, лахмани валялись долі, в хаті було чорно і пусто. Нікого. Де ж усі поділися? Куди подівся Остап? Може, вона помилилась і попала не в ту хату? Соломія вискочила надвір. Ні, та сама хата, он і розколина на стіні, і ті ж верби, і коза... Може, Остап вийшов із хати та підпер двері?

Соломія гукнула Остапа.

Ніхто не обізвався. Та чого ж у хаті такий нелад, все перекинуто, лежить жужмом?.. Де ж слабий Гіца? Він не міг рушитися, як вона виходила з дому, він ледве дихав. Що ж сталося?

Соломія оббігла навкруги хату, заглянула в повітку — коня й воза нема. Вона побігла до других хат, заглянула в повибивані

вікна — нікого й нічого. Ноги в неї тремтіли. Все тіло тремтіло. Тривога душила груди і горло. Де Остап?

— Оце але! — дивувався Іван, бігав за Соломією, чудно витріщав на неї очі та докучав усякими дурними радами.

— Куди його поділи? — питала сама в себе молодиця, дивлячись на Івана і не бачачи його. Вона нічого не могла зрозуміти: думки й гадки скакали у неї в голові і розкочувались, як намисто.

— Га! Хто ж його знає!.. Ходім у конак, — радив Іван, — так і так, розкажемо, був чоловік та пропав. Побачите, вони вже знайдуть його...

Соломія ладна була за що-небудь учепитися, аби напасти на Остапові сліди. Та й нічого іншого не лишалося, як послухати Іванової ради. Для певності вона ще раз обдивилась кожен закамарок у хаті, гукнула кілька разів Остапа у плавнях. Іван допомагав їй своїм пискливим голоском. Усе було надаремно. Тоді вони чимдуж поспішили назад у Галац, бо вже почало смеркати.

Ніч стояла надворі, коли вони добились до конаку. Тут їм довелось чекати, бо старший пішов до мечету і довго не вертався, а турецькі жовніри не розуміли їх. Врешті їх покликано. Товстий, добродушний турок із горбатим носом та з чорними блискучими вусами на свіжому виду спокійно вислухав їх через драгомана. Він перекинувся кількома словами з другим турком і знов через драгомана спокійно вів річ:

— Нема чого шукати далеко, він тут, у нас, у доброму сховку. Попалась пташка... Давно вже наставляли сільце на горобців, та ось піймалися... Ціле гніздо накрили. Чужу душу послали у рай, а самі опинилися у пеклі. Скажи нам, молодице, коли твій чоловік дістав кульку між ребра? Адже не тоді, як Гіца, мабуть, при другій okazji, бо рана гоїться вже... Од москаля, кажеш, на перевозі... я так і знав, що він рус, втікач... От ми й відішлемо його назад, у нас і своїх шибеників доволі, хай там поглядять його по спині... І не прохай, і не благай, нічого не поможу... Ну, чого стоїш? Айда!..

— А ти що за один? — помітив турок Івана. — Теж, видно, з циганського табору?

— Я... я нічого... я так... Оце вигадали — я тут служу, у градинаря, Тодоракі прозивається — хіба не знаєте?.. Оце але!..

Соломія аж похолела, коли почула про таку напасть на Остапа. Вона з обуренням відкидала ті обвинувачення, розповідала всю свою історію, благала, мало не плакала. Турок не схотів слухати,

обернувся і забалакав із іншим. Драгоман замахав на неї руками і мало не випхав за двері.

Вона вийшла з конаку.

Що було робити, де шукати рятунку?

Вони мовчки йшли темною вулицею незнайомого города. Перед ними висів туман, а в йому виразно виднілись лиш жовті, мокрі гіллячки дерев, осяяні вікнами з верхніх поверхів кам'яниць. Прохожі стрічались рідко, зате під ворітьми, по лавках, сиділи рядами, як горобці на плоті, веселі й гомінкі румуни. Все це було таке чуже, таке байдуже до Соломіїного горя, ще байдужіше, як плавні. І чого вони з Остапом забились сюди? Нащо вони стільки терпіли, стільки набідувалися на Бессарабії, мало не пожили смерті у плавнях? Чи не краще було б зігнати у панській неволі серед своїх людей?

— Не журіться, — потішав її Іван, — таже там, у конаці, розсудять... Не їла душа часнику, не буде й смердіти... Побачите, що його пустять... А ми завтра порадимось із людьми... Я піду до хазяїна свого, він тутешній, знає порядки... Не журіться, жура не поможе... Гей, смутку мій, де б мені вас переночувати?.. Чи не знає Савка?.. Підемо до Савки, в нього добряча хазяйка...

По довгій блуканині брудними й темними вулицями вони добились врешті до Савки.

Його не було вдома, та хазяйка Савчина пустила Соломію на ніч.

— Забіжу до вас завтра, так із полудня... може, випрошусь у хазяїна... — попрощався з нею Котигорошок.

Соломія цілу ніч проплакала і вранці не пішла на роботу. Вона нетерпляче чекала Івана.

І справді, Іван з'явився як обіцяв, із полудня.

— Ну, що? — накинулася на нього Соломія.

— Бакшиш треба дати... Ви не знаєте, що то бакшиш? Куку в руку... хабар... як не дамо, відвезуть раба божого у Рені, до москалів... А ті не поглядять по головці, ой ні... Розказував Савка, — ви ж пам'ятаєте Савку? — що як його відвезли звідси за Дунай, то там йому москалі так списали спину канчуками, що й досі сині басамани знати... та ще обголили половину голови, випекли на лобі тавро — ви не бачили, бо він чуприною закриває, — і відіслали до пана... Вже скільки по тюрмах поволочили, то він і лік тому загубив, а що пан награвся з ним, то, каже, й згадувати не хочеться. Та що — втік знов сюди, у Тульчу, каже, піду... завятий хлопець... хе-хе!.. Треба бакшиш готувати

та визволяти Остапа, а де грошей взяти? Де? Кажіть! Аж дур голови береться...

Невважаючи на всі розказані Іваном страхи, Соломії трохи розвиднілось. Коли тільки річ у грошах, — вона заставить себе, а роздобуде їх. Вона від рота відриватиме кожен шматок, кожен шеляг складатиме на викуп. Може, й Іван допоможе.

— Ось вам усе, що склав, хай і моє докупи... — наче вгадав її думку Іван, розвиваючи з хустинки купку срібла. Він засоромився і кліпав очима. — Та ще там у вашому клунку щось є... може, продасте шуплаття...

Соломія взяла гроші. В її клункові були коралі та деяка одежина. Вона те все позбувала — їй допомгла Савчина хазяйка, — та грошей було мало. Однак Соломія на другий день уранці побігла у конак. Там її не допустили до старшого, драгомана вона не бачила, а жовніри скалили до неї зуби і зачіпали.

Соломія горіла від сорому і злості.

— І-і, бусурмени... так би й порізала вас, так би й поскручувала голови, як галченятам... Взяли безвинного — та ще й знущаються... — мало не плакала Соломія і показувала своїми джкими руками, як би вона поскручувала жовнірам голови. Проте не було іншого способу, як ходити в конак, де можна було побачити драгомана, а на нього Соломія поклала надію. Драгоман, однак, небагато обіцяв.

— Не пустять твого чоловіка, і не сподівайся. Утік до нас — сиди тихо, а робиш шкоду — айда назад... Не клопочись дурно, й не побачиш його тепер...

— Змилуйтеся, визволяйте, безвинно чоловік помирає. — Соломія ткнула драгоманові гроші.

Драгоман узяв, полічив і покрутив головою:

— Мало...

— Більш нема... Отут усе, що роздобула...

— Ну, добре... приходь за три дні... ні, краще за тиждень... може, що скажу...

Соломія щодня блукала коло конаку — лиха, роздратована, мов голодна вовчиця.

Вона не знала, чого вона туди ходить, але щось невідомо тягло її у той бік. Вона ходила до втоми і мерзла. Мокрий сніг, легко падаючи, як цвіт вишні від вітру, лягав на землю і засипав Соломію, але вона не звертала на те уваги. Соломія була певна, що не дозволить перевезти Остапа за Дунай. Як це станеться, що вона зробить, вона не знала, але певність у тому зростала в ній з кож-

ним днем. Вона ладна піти на видиму смерть, коли цього треба. Соломія вірила, що станеться якась незвичайна подія, якась невідома сила прийде у потреби на поміч, і та віра була у неї такою міцною, що Соломія кинула роботу, не хотіла заробляти та складати гроші, як поклала спочатку. Навіщо? І без того обійдеться. Аби дочекатися, що скаже драгоман.

Спокійною, грізно-спокійною прийшла вона в конак у визначений драгоманом день.

Він вийшов до неї байдужий.

— Нічого не буде... Відвезуть... А що я дурно не хочу твоїх грошей, то скажу тобі, що повезуть його позавтра вранці... Як тільки свіне, приходь на берег — побачиш чоловіка... От!..

Така ж спокійна, нічого не відповівши навіть, немов вона давно погодилася із цим, покинула Соломія конак.

«Відвезуть... відвезуть... відвезуть...» — стукало щось молотком в її голову за кожним кроком, коли вона поспішала до Івана. Вона забрала Івана з гармана і відвела набік.

— Відвезуть... — промовила вона, дивлячись на нього сухими очима.

— Що відвезуть?

— Остапа.

— Ну? Коли?

— Позавтра... Ми його відіб'ємо...

— Хто — ми?

— Ви і я.

— Оце але! Оце сказали! Як же ми його відіб'ємо? Каже його турки везимуть, гей! — налякався Котигорошок.

Що турки!.. Вона має цілий план. Дуже простий план. Він дістане собі і їй рушниці — кожен румун їх має в хаті, — вони вийдуть на берег уранці, відв'яжуть чужий човен і впливуть на річку. Там вони чекатимуть, аж везимуть Остапа, і нападуть на турків. Остап допоможе, коли побачить їх... Що, він боїться? Він не хоче визволити товариша, що разом із ним відбув далеку дорогу, разом їв і пив?.. Вона так і знала, що у сього пухиря з здоров'ям тільки й стало сміливості, щоб утекти від жінки... Ось коли вона знайшла йому ціну, зрозуміла його підлецування. Обійдеться без нього, вона сама потрапить загинути, рятуючи Остапа... Та на прощання вона нагадає йому його жінку і отут при людях, на сором йому, відлупцює його, як жиди Гамана...

— А що ж бо ви... а які ж бо ви... нехай бог сохранив... — оборонявся наляканий Іван від наступаючої на нього Соломії. —

Та я з вами хоч у пекло... Що мені страшно вмирати, чи що!.. Коли кажете позавтра, про мене, й позавтра... я готовий, аби ви... — Іван був червоний, кліпав очима і боязко поглядав на Соломію.

Соломія відійшла, опам'яталася. Вони помирились і вже тихо, без сварки, умовились, як і що. Потому розійшлись.

На другий день, тільки почало розвиднюватись, Соломія була вже на березі. Повна ущерт' річка лежала перед нею поміж вкритими снігом берегами, як чорна і тиха безодня. Туман уже піднявся — і небо стало сірим. В тихому й теплому повітрі чорніли прибережні верби і лягали чорними тіннями на чорному дзеркалі річки; набубнявілі мокрі гіллячки верб злегка курились, немов дихали на холоді.

Соломія дивилась на город. Вона чекала Івана. Невже він не прийде? Народу ще було мало. Лиш де-не-де перебирались через грязьку вулицю зігнуті пішоходи. Та ось показалась коротка і сита фігура. Іван ніс на плечах весла і скидався на рибалку, що спокійно починає робочу днину. Іван скинув весла у перший скраю човен, витяг із-за пазухи старий турецький пістоль і подав Соломії.

Оце все, що він міг роздобути.

— Набитий? — поспитала Соломія, сідаючи в човен.

— Набитий, — стиха обізався Іван, відпихаючись від берега. Він був неговіркий і поважний, наче жалоба зимового краєвиду змінила йому настрій. Вони відпливли на середину річки. Прудка течія зносила їх униз, і видно було, як тікали від них білі береги з чорними вербами.

Соломія не відривала очей від берега. Там над водою купка людей лагодилась сідати в човен. Чи їх троє, чи четверо? — мучило Соломію питання, і вона ніяк не могла порахувати. Вона бачила, як вони сідали і як човен загойдався на воді, відділяючись від берега. Обидва човни сунулись по чорному дзеркалі і лишали за собою город. Турецький човен теж вплив на середину, певно, хотів покористуватися силою течії. Так вони плили далеко один від одного, не наближаючись до себе. Швидко город зовсім закрився за прибережними вербами. Іван наліг тоді на весла, і його човен почав наганяти передній. Вже можна було розібрати, що там сиділо четверо — двоє на веслах, а двоє — один проти одного.

Соломія впізнала Остапа.

Треба його сповістити.

— Оста-а-пе-е! — вигукнула вона на голос пісні, і той музикальний вигук покотився поміж білими берегами, долинув до людини на передньому човні і стрепенув нею.

— Оста-апе! — співала Соломія. — Ми їдемо тебе визволяти!.. Іван б'є одного... я стріляю другого, ти возьми собі третього...

Гарний сильний голос співав на воді, все наближаючись, все зміцнюючись, і турки заслухались. Вони не помітили навіть, що просто на них летить човен і ось-ось стукнеться з їхнім.

Соломіїн човен повернув боком і був усього на аршин від турецького, коли турки загалакали. Та було пізно: човни черкнулися, загойдались, і саме тоді, як турки з лайкою нагнулися, щоб відіпхнутись, Іван підняв весло і з усієї сили спустив його на червоний фез.

У той же мент між них блиснув постріл і звилась хмарка диму.

— Алла! — скрикнули турки з несподіванки.

Одного душив Остап.

Той мент був таким блискавичним, що видався хвилиною. Іван, спустивши весло на голову туркові, підняв його знов і на хвилину заляк, дивлячись на розгойданий, стрибаючий по воді човен із переляканими людьми. Соломію крізь серпанок диму опік лютий погляд червоних очей, і їй здавалося, що вона стріляє безперестанку, хоч могла вистрілити лише раз.

Раптом Іван почув, що його впекло щось у живіт. Він машинально спустив весло на турка, але весло сковзнуло і випало йому з рук: червоний фез турка якимось витягся перед очима, немов виріс, відтак щез; Іван розкинув руки, похитнувся, в голові мигнула свідомість, що йому щось недобре.

— Ой боже ж мій! — скрикнув він раптом і полетів навзаки в воду. Хибкий човен нагнувся під вагою його тіла і викинув Соломію. Льодова вода голками пройшлась по Соломіїному тілу, сон щез і свідомість освіжила мозок. Намагаючись вхопитись за перекинутий човен, Соломія побачила, що Остап б'ється в руках двох турків, а третій — той самий, що був під Івановим веслом, — держить у руках димучу ще рушницю. Довгий човен тріпавсь перед її очима на воді, як велика риба. Значить, ні вона, ні Іван нікого не забили... Значить — усе пропало... Але їй не до того... Вона чує, що могутня течія бере її в свої обійми, а чорна глибіння тягне за ноги. Приходить смерть. Але вона не дасться. Вона має сильні руки, а до берега недалеко. Вона чує за собою якісь крики, Остапів голос, та їй не до них. Вона мусить поспішатися, поки не змерзло тіло... Дикі, невгамовні сили життя встають, і пруться,

і розпирають груди, зростають у лютість... Усі сили добути... всю теплу кров... усю волю... Ось ближче до берега... Ось берег видно... а там так гарно, там сонце сяє, там зелено, там небо синє, там радість, життя... Душа рветься до сонця, а тіло тягне до себе чорна безодня. Вона оковує його залізом, обвішує камінням, обхоплює холодними руками... Все тяжчим і тяжчим стає воно, все глибше і глибше пірнає у воду...

— Остапе!.. — з розпукою кличе душа.

— Соломіє-є!.. — доноситься до неї крик серця.

— Соломіє!.. — чує вона крізь холодну хвилю, що б'є їй в очі, торкається чола, розплутує коси...

Жовте, каламутне світло потиху лине догори... згадки життя займаються, як іскри, і гаснуть, попеліють, як іскри...

По чорній річці поміж білими берегами прудко пливе човен, тане вдалині і обертається в цятку... за ним несе вода другий, порожній, хлюпає в його білі боки і фарбує їх у червоний колір...

Тихо в повітрі...

* * *

Чимало води утекло в Дунаї з того часу. На високій бессарабській половині, де удень котиться брудна хвиля овечої отари, а по ночах сумно гуде вітер, стоїть одиноко високий пам'ятник, поставлений на згадку розливу людської крові. Там колись билась турецькі яничари з московським військом.

Тьмяно світяться вікна у маленькій хатинці, де сторож варить собі убогу вечерю. Весело, з тріском палає в печі сухий комиш і гуготить у комині. В печі щось булькає. Сивий дід гріє свою бороду біля вогню і слухає розмову вітру. Що не кажіть, а він живий, той вітер. Він летить іздалеку, понад тихими селами і забирає по дорозі, всичує в себе і тишу села, і клекіт міста, шемрання темного лісу, дзюрчання вод і дзвін стиглого колоса. Він несе в собі весь гомін землі, від тихо-то бриніння мушки до гуркоту грому, від скритого зітхання серця до крику смертельної розпуки.

Треба тільки уміти слухати. А дід навчився. Довгі роки самотнього життя серед розлогих просторів, у цьому царстві вітру, навчили його розуміти таємну розмову. Ось і тепер приносить йому той вірний товариш усякі звістки світу і кидає, мов цінний дарунок, у комин хатинки.

Дід піднімає кудлаті брови і слухає. Його мутні очі дивляться в простір, а усмішка розсуває зморшки.

— Чую, чую... — шепче він і виходить із хати. Темрява і пустка обгортають його. Він повертається у той бік, де далеко, за селами й ланами, пливе Дунай, — і шепче:

— Знов мене кличеш, Соломіє? Почекай, швидко прийду, не забарюся вже...

А вітер гуде, розвіває дідові бороду і приносить йому тихий, ледве чутний, мов із дна Дунаю, поклик:

— Оста-а-пе-є!..

— Отак вона мене часто кличе, — оповідає дід людям, що інколи заходять у сторожку. — Як тільки вітер загуде — так і кличе до себе... то в комин гукне, то надворі покличе... а часом серед ночі збудить... А не приходить, ні... Та й хвала богу, бо засмутилась би небіжка, коли б прочитала моє життя, як воно списане на спині...

І Остап охоче піднімає сорочку і показує збасаманений синій хребет, де списана, як він каже, його життєпись.

— Оце ззаду пам'ятка від пана, а спереду, між ребрами, маю дарунок від москаля... кругом латаний... з тим і до бога піду... Дорого заплатив я за волю, гірку ціну дав... Половина мене лежить на дні Дунаю, а друга чекає й не дочекається, коли злучиться з нею...

- Яке покарання чекало на Остапа?
- Хто підтримав наміри Соломії визволити чоловіка? Чи вдалося їй втілити задумане?
- Як склалася подальша доля Остапа Мандрики?
- Що ви дізналися про життя українців XVIII ст. із повісті М. Коцюбинського «Дорогою ціною»? У чому її повчальний зміст?

Аршін — давня міра довжини (0,711 м).

Бессара́бські — молдавські.

Всі́ чувати — вбирати.

Гарба́ — високий віз на двох або чотирьох колесах.

Го́ни — старовинна міра довжини.

Грань — розжарене вугілля.

Дові́дне, дові́дно — достовірно.

Драгома́н — перекладач.

Еміса́р — особа, яка виконує секретне доручення.

Е́рик — невелика протока, що з'єднує озеро з озером або річкою.

Же́бри — жебрацтво, милостиня.

Жóвнiр — вояк, солдат.

Збасамáнений (від *басаман* — смуга на тілі від удару батогом) — побитий батогом.

Зга́га — пристрасне бажання, жадова чого-небудь; жага.

Канчóк — нагайка, батіг.

Катря́га (катра́га) — курінь, повітка.

Киш — козацький табір.

Конáк — *тут*: приміщення місцевої влади.

Контраба́нда — незаконне, тасмне перевезення або перенесення через державний кордон товарів, коштовностей і т. ін.

Кúня — китиця, суцвіття очерету.

Кúчма — шапка з овечого хутра.

Линóвище — стара шкіра змії.

Нічнiця — ніч без сну.

Осавúла — прикажчик у панському маєтку.

Осорúжний — немилый, відразливий.

Очіпок — старовинний головний убір заміжньої жінки.

Підтичка — нижня частина жіночої сорочки.

Пікét — сторожовий загін.

Плáвні — заболочені, порослі вологолюбною рослинністю низькі береги річок.

Поспiльство — трудовий народ, селянство.

Рémство — нарікання.

Сáкви — торби.

Сливé — майже.

Таврóвано — помічено тавром — знаком, який випікали на чолі та на щоках злочинця.

Фез, феска — турецький головний убір — капелюх у вигляді зрізаного конуса з китицею.

Фестóн — живописна або скульптурна прикраса у вигляді хвилястого візерунка.

Хúстя — білізна.

Чуга́йка — верхній одяг, свита.

Шéляг — дрібна монета.

Шúвар — аїр, болотяна рослина.

Шуплáття — одяг.

Підсумуйте прочитане!

1. Тема твору: _____
2. Проблематика: _____
3. Основний конфлікт: _____
4. Особливості сюжету та композиції: _____
5. Жанр: _____
6. Система образів: _____
7. Основна думка твору: _____
8. Враження від твору: _____

Олександр Довженко

(1894–1956)

Письменник, кінорежисер, сценарист, художник, публіцист, громадський діяч.

Мрією О. Довженка було створити національне кіно, наблизивши його естетику до народного мистецтва. Започаткував в українській літературі жанр кіноповіді, сам писав сценарії для своїх кінофільмів. Упродовж усього життя митець намагався зберегти творчу індивідуальність від тиску тоталітарної системи. Гуманістична ідея змінити, оновити світ, зробити його кращим стала провідною в усіх творах письменника.

Роки життя	10 вересня 1894 р. (хутір В'юнище Сосницького повіту Чернігівської обл.) — 25 листопада 1956 р. (м. Москва)
Освіта	Глухівський учительський інститут, Київський комерційний інститут, Українська академія мистецтв (м. Київ)
Діяльність	1914 р. — робота вчителем на Житомирщині. 1918 р. — служба в лавах Червоної армії. 1920 р. — завідувач відділу мистецтва в управлінні народної освіти. 1921 р. — співробітник Наркомату закордонних справ УРСР, направлений на роботу за кордон (Варшава, Берлін). 1923 р. — повернення в Україну; карикатурист та художник-ілюстратор у газеті «Вісті» (м. Харків).

Діяльність	1926–1933 рр. — режисер на Одеській кінофабриці та Київській студії художніх фільмів. 1933 р. — переїзд до Москви. 1936–1938 рр. — голова Всесоюзної творчої секції працівників кіно. 1941–1945 рр. — військовий кореспондент. Із 1950 р. — викладач в Інституті кінематографії
Основні твори	Кіноповісті «Україна в огні», «Повість полум'яних літ», «Зачарована Десна»; оповідання «Мати», «Воля до життя», «Ніч перед боєм», «Відступник», «Стій, смерть, зупинись!», «На колючому дроті»; драматична поема «Потомки запорожців» («На зламі століть»), «Щоденник»

Ніч перед боєм

(Скорочено)

— Товаришу командир! Завтра ви поведете нас у бій. Ми всі ось тут — і старі, що вже по півроку на війні, і молоді, ось вроді Овчаренка, що йтимуть до бою вперше, — усі ми знаємо, що завтра бій буде великий і дехто з нас, звичайно, загине. Чи правду я кажу?

Іван Дробот, молодий танкіст з надзвичайно приємним і скромним лицем, хвилювався.

— Правду, — одповів просто і спокійно Герой Радянського Союзу знаменитий їхній командир Петро Колодуб. — Продовжуйте, Дробот, що ви хотіли сказати перед боєм.

— Я хотів спитать вас, хоча про вас і пишуть у всіх газетах і на зборах говорять як про людину безстрашну і невтомну, хоч ви на вид такий, пробачте, і маленькі, і не дуже неначебно й здорові, так от, звідки воно у вас береться, оте все, що говорять, і самі ми знаємо, що ви з любого пекла виходите переможцем, так от, що ви є така за людина, скажіть нам неофіційно, так, ніби ми і не на війні зовсім. Де ваш не бойовий, а, так би мовити, внутрішній секрет? Чи, може, я не так висловився, пробачте.

Дробот почервонів од свого довгого запитання. Йому здалося, що він неясно висловився, і від цього він зовсім розгубився.

— Ні, дякую, Іване, ви прекрасно і тонко висловили свою думку, і я з великою охотою вам одповім, тим більше, що секрет таки у мене дійсно є.

Всі бійці і командири, — а їх було в землянці чоловік тридцять, — раптом заворушились і, розташувавшись для довгого

приємного слухання, притихли. Командир умів оповідати. Вони були добрі бійці, і Петро Колодуб любив їх. Поклавши на похідний столик люльку, він трохи почекав, поки стало зовсім тихо.

— Це було на Десні, — почав знаменитий капітан, усміхнувшись. — Да... одним словом, звичайний наш український дід-рибалка перевернув мені тоді всю душу. Хто з бійців, що пізнали увесь тягар торішнього німецького вторгнення, не пам'ятає цього діда? Пригадуєте осінь? Що не ріка, то й драма, то й діди, мов добрі річні духи. Вони були сміливі, діди оті, сердиті і не боялися смерті. Дехто сказав би, що вони не любили нас. Часом їхня нелюбов і навіть презирство до нас не мали впливу. Було таке?

— Було, — зітхнули в кутку землянки.

— Ну, так от слухайте.

Капітан Колодуб підібгав під себе ноги — це була його улюблена поза з пастушого дитинства — і, спершись руками на коліна, подивився на присутніх. У землянці було накурено. Бійці сиділи у присмерку в найрізноманітніших позах, притулившись один до одного чи обнявши один одного. Всі вони були різні і всі рідні. Усіх їх об'єднувало одне почуття єдиної сім'ї, те незабутнє і неповторне, що перед лицем щоденних небезпек гуртує на війні чисті серця юнаків, що лишається потім людині найдорожчим спогадом на все її життя.

Пройдуть літа, загояться рани, приорюються ворожі кладовища, забудуться пожарища і многі події поплутаються в сивих головах од частих спогадів і перетворяться уже в оповідання, але одне зостанеться незмінно вірним і незабутнім — високе і благородне почуття товариства і братства всіх юнаків, що розбили і стерли з лица землі фашистське божевілля.

— Ми відходили без зв'язку, без артилерії, ми одступали на схід день і ніч. Ворожі кліщі мали от-от замкнутися перед нами. Ми несли на плечах своїх пораниених товаришів, падали з ними, проклинали все на світі і йшли далі. Ніде правди діти, були такі, що й стрілялися од розпачу, і гордості, й жалю. Були й такі, що кидали зброю і з гіркою лайкою повзли до рідних хат, не мавши сили духу пройти мимо.

Колодуб примовк, замислившись.

— Нас було небагато, чоловік п'ятнадцять. Було кілька танкістів з розбитих танків, були кулеметники, політпрацівники, два бортмеханіки, навіть один полковник без полку. Я був тоді ще командиром танка, що залишився у німців з пробитим мотором.

А до війни я був садівником. Сади колгоспам садив, співав пісень, дівчаточок любив та, мабуть, що й усе.

Капітан Колодуб так тепло і разом з тим з такою тонкою, знайоמוю всім іронією усміхнувся, що за ним тихо усміхнулася вся землянка.

— Ми вибилися з сил. Ноги вже не несли, наступала ніч. Перед нами за селом велика ріка. А німці були недалеко. Чимало з нас не вмiло плавати. Нам показали хату перевізника.

— Тікаєте, бісові сини? — спитав нас дід Платон Півторак, що виходив уже з сіней з веслом, сіткою й дерев'яним ковшем для виливання води з човна. — Багато я вже вас перевіз. Ой багато, та здорові все, та молоді, та все — перевези та перевези. Савко! — крикнув Платон до сусідньої хати. — Ходім, Савко. Треба перевезти, нехай вже тікають. Га?.. Ходім, ходім! Це вже, мабуть, останні.

Савка вийшов із своєї хатки і дивився на нас, як намальований. Було йому літ сімдесят чи, може, й більше. Він був маленький, з підстриженою борідкою. Був би він сильно схожий на святого Миколу-угодника, коли б величезна, мов коров'ячий кізяк, стара кепка не лежала у нього на ушах та землистого, так би мовити, кольору светр не висів на ньому, як на хлопчику батьків піджак. За дідом Савкою виходив чималий хлопець з двома опачинами.

— Еге-ге! Щось ви, хлопці, не той, не як його, не туди неначе йдете, — сказав дід Савка і хитро подивився на нас. — Одежа ось нова, і торбочки, і ремні, еге, і самі ось молоді, а звертаєте неначе не туди, га?!

— Ходім уже, годі! — сказав Платон.

Пішли.

— Заспокойтеся, човен є, і чималий, — сказав я тихо нашому супутнику Борису Троянді, що хвилювався увесь час більш за всіх. Він не вмів плавати.

— Ви думаете, вони нас перевезуть? По-моєму, треба бути дуже обережними, — стримуючи хвилювання, сказав Троянда.

— Не знаю, чого вони оце так тікають, — сказав дід Платон, ідучи за Савкою до річки, так ніби нас тут зовсім не було. — Чого вони так тієї смерті бояться? Раз уже війна, так її нічого боятися. Уже якщо судилася вона кому, то не втечеш од неї нікуди.

— Еге! — погодився Савка. — Уже, казав той, ні в танку не сховаєшся, ні в печі не замажешся.

— Душа несерйозна, розбалувана, — сердився Платон. — Візьми мого Левка. Як він на Кохин-Голі тих, як їх, бачив? Всіх до

одного вичистив. Читав листа? Полковник Левко Півторак — я понімаю! А це — казна-що, не люди.

Ми йшли стежкою мовчки у густих лозах. Діди йшли попереду з сітками і хропачами дуже повільно, ніби на звичайну нічну рибну ловлю, і, здавалося, не звертали жодної уваги ні на гарматну стрілянину, ні на рев німецьких нахабних літаків, — одним словом, увесь німецький фейєрверк, що так замучив нас за останні дні важкого відступу, для них ніби не існував зовсім.

— Слухай, батьку! Ти не можеш іти трохи швидше? — звернувся до Платона Троянда.

Платон не одповів.

— Слушайте, діду, ви не можете іти трохи швидше? — стримуючи дрижаки, спитав Троянда ще раз.

— Ні, не можу, — одповів Платон. — Чого пак ви отакий швидкий стали, хто вас знає? Старий я вже швидко ходить. Одходив уже своє.

— Скажіть, а де ж річка? Далеко річка?

— А ось і річка.

Дійсно, лоза зразу кінчалась, і ми вийшли на чистий піщаний висип. Перед нами була тиха широка Десна. За річкою крутий берег, а далі, праворуч, другий висип і лози. За лозами темні ліси, а над річкою і над лісами вечірне небо, якого я ніколи таким ще не бачив.

Сонце давно вже зайшло. Але його проміння освітлювало ще з-за горизонту верхи велетенського нагромодження хмар, що насувалися з заходу на все небо. Хмара була важка, темно-темно-синя, внизу зовсім чорна, а самий верх її, самий вінець майже над нашими головами, було написано шаленими крученими криваво-червоними і жовтими мазками. Величні німі зловісні блискавиці горобиної ночі палахкотіли, не вгасаючи, між шарами хмар. І все це одбивалося в воді, і здавалося, що ми стояли не на землі, що ріки немає, а є міжхмарний темний простір, і ми, розгублені в ньому, малесенькі, як річні піщинки. Небо було надзвичайне. Природа була ніби в змові з подіями і попереджала нас своїми грізними знаками.

Риба боялася такої ночі і шугала по висипах на мілині. Десь за нами і ліворуч попід хмарою носилися ракети, мов змії. Було видно. Світило жовтуватим відблиском жовтої корони хмар. Гриміли гармати. Ми стояли нерухомі. Було щось надзвичайне, урочисте і грізне. Всі примовкли і розгубилися, немов перед якоюсь виключною подією.

— Ну, сідайте, повезем. Чого стали? — сказав дід Платон. Він стояв уже біля човна з веслом. — Повезем уже, а там, що бог дасть. Не вмiли шануватися, так уж повезем, тікайте, чорт вашу душу бери... Куди ти хитаєш? Човна не бачив, воїн! — загримав дід на когось із нас.

Ми розсілися у човні мовчки, і кожний думав свою невеселу думку.

— У тебе готово, Савко?

— Можна.

— А хмар наперло... Ач, що робиться! Страшний суд, чи що, починається? — Дід Платон подивився на небо і плюнув у долоню. Потім він узяв весло і сильним рухом одштовхнувся од берега.

Савка з онуком гребонули опачинами.

Човен був великий і старий-престарий. Він увесь був просмолений смолою і покарбований часом.

Я сидів у човні близько коло діда Платона. Я дивився на тиху чарівну річку, і на берег, і на суворого кормчого діда, що піднімався наді мною на фоні урочистого неба. Мені здалося, що мене перевозять на той світ. Сором, і розпач, і невимовний жаль, і безліч інших гострих почувань охопили мою душу, і скрутили її, і пригнули. Прощай, моя рідна, дорога Десно.

Мене вивів із думи голос Платона. Він продовжував з Савкою свою розмову, образливу і гірку для нас. Видно, щось сильно його мучило, щось хотілось йому додумати до кінця. Він ніби думав уголос:

— Чорт його знає, що воно таке почалося. Сьогодні вранці заходить до хати якесь дермо собаче та все кругом у зброї та в ремінні, та не в абиякому ремінні, а новому.

— Еге! — почувся ззаду голос Савки.

— А це ж усе гроші!

— Еге!

— Вставай, — каже, — вези, годі спати. А я три ночі не спав, возив.

Платон трохи помовчав.

— А оце недавно, перед вечором, перевозив з Митрофаном одну партію. Так одно, чорти його батька бери нехай, вроді отого, що коло тебе в очках сидить, теж у новому ремінні, так ще револьвер витягло та кричить — вези, каже, мерщій, куркуль! Їй-богу, правда. А в самого руки тремтять і очі викарячені, немов у носаря чи в окуня, од страху. От пак людина, хай бог милує.

— А, чорті-що.

— Еге. Так товариші заступились, спасибі їм. Що ж ти, кажуть, чортів син, діда обижаєш? Та чуть не побили. Так притихло. Отака пустота, ну ти подумай... О, здорово гуцає. — Прислухався Платон до гарматних пострілів. — Скоро, мабуть, появиться герман.

Прогриміли постріли важких німецьких гармат. Пролетіли перелякані качки.

— «Діду, перевези...» — сердився Платон.

— Еге, — підхопив Савка. — А не знають, трясця їх матері, що вже кому на війні судилося вмерти, так не викрутишся, ніякий човен тебе не врятує. Не здожене куля, здожене воша, а війна своє, казав той, візьме... Бери вліво, бистра велика, — загрибав Савка опачиною.

— Беру. Коли б оце Левко із своїм полком та був тут, той би не одступив, ні. Той би цього човна повернув назад, та по шиях, по шиях! — розсердився Платон і наліг на весло. — Той не одступить, ні, чорта з два!

— Еге! Отакий і мій Демид. Його огнем печи, на шматки ріж, ну не одступить. Куди твоє діло! — сказав Савка і плюнув на долоню. — А ці думають урятуватися, а воно, мабуть, вийде на те, що харкатимуть кров'ю довго... Це ж усе доведеться забирати назад!

— А доведеться! — підхопив Платон і гребонув веслом з усієї сили три рази. — Шутка сказати, скільки землі доведеться одбирати назад. А це ж усе кров!

Я дивився на діда Платона і з насолодою слухав кожне його слово. Дід вірив у нашу перемогу. Він був для мене живим грізним голосом нашого мужнього народу.

— Наша частина змушена була відступити, — сказав полковник.

— Балакай. Не вмiли битися. От тобі і відступ, — сказав Платон. — Що у військовому статуті сказано про війну — ну? Хто скаже? Мовчите, вояки. Сказано: коли цілиш у ворога, возненавидь ціль.

— А де ваша ненависть? — підхопив Савка.

— Еге, а вмирать боїтеся. Значить, нема у вас живої ненависті. Нема! — Дід Платон аж крякнув і підвівся на кормі.

Ми не знали, що відповідати.

<...>

— Я, діду, ненавиджу фашизм усією душею, — крикнув Троянда і навіть встав од хвилювання.

— Значить, душа в тебе мала, — сказав Платон. — Душа, хлопча, вона буває всяка. Одна глибока і бистра, як Дніпро, друга — як Десна ось, третя — як калюжа, до кісточки, а часом буває, що й калюжки нема, а так щось мокреньке, неначе, звиняйте, віл покропив.

— Ну, а якщо душа велика, а людина нервова, — образився Троянда і розсердився сам на себе. Був він до чорта розумний і дотепний, а тут весь дотеп наче всох.

— А ти прикуй себе од страху ланцюгом до кулемета та й клади ворога мовчки до смерті, — сказав Платон. — А там уже живі розберуть колись, який ти був, нервений чи ні. А то виходить, що ненависті в тобі багато, а нервів і себелюбства ще неначе більше. От і — «перевезіть, діду». А ненависть твоя на щось інше витратиться. Яка ж ціна їй, коли умирать не вмієш?

— Ну, це не всякий може, — пробелькотав щось збитий з пантелику Троянда.

— Отож-то й є. А треба, щоб усякий міг, коли ворог суне. Їсти ж хліба усякий потребує. І язиком галакять усі навчилися.

— По-дай чо-го-го-го! Човен подай! А-га-га-га... — почулося з того берега.

— О, вже розпинаються нервни душі. Накликають німця. А нема того, щоб тихо посидіти! — сказав Савка.

Пропливли трохи мовчки. Платон почав сильно гребти веслом. Видно, йому хотілося щось іще сказати, чимось перебити своє невдоволення.

— Ти собі подумай, Савко, як оце народу дивитися на отаке паскудство. Він же надіявся на їх усіх, як я на свого Левка, а воно он що виходить — «діду, перевези»!

— Еге, — промовив Савка. — Скільки літ їх учили, ти подумай, Платоне. А вони тікають. От він і каже тепер, що ж це ви, каже, робите? Стійте тікати! Чим же далі ви тікаєте, тим більше крові проллється! Та не тільки вашої, солдатської, а й материнської, й дитячої крові.

— Не знаю, як ти, Савко, — сказав Платон, — а мене б з Дніпра чи з Десни не те що Гітлер, а сам нечистий би не вигнав, прости господи, не при ночі згадуючи.

— Легко сказати, діду, а от побачили б ви танкетки! — виправдувався лейтенант Сокіл.

— Ну і що ж? — перебив його Платон Півторак, очевидно, не маючи ніякого бажання вислуховувати нас. — Скільки вона вас там може убити, тая танкетка? Все одно вам же доведеться її розбивати, не мені. Я своє одвоював. А от мій Левко на Кохин-Голі,

чули, що зробив з тими, як їх?.. Танкетки, — розгнівався дід. — Людська душа молодецька сильніша за всяку танкетку! Була, есть і буде! Як то в піснях про Морозенка співають: «Де проїхав Морозенко — кривавая річка». О! Ото був воїн!

Я не витримав далі дідових розмов, — так важко було мені його слухати. В цю мить він здався мені жорстоким і несправедливим дідом.

— А хіба ви думаєте, діду, що нам не важко? Хіба ви думаєте, що біль і жаль не роздирають наші душі, не печуть нас пекельним вогнем? — простогнав я йому в самі очі.

— А що мені думати? — подивився на мене дід Платон. — Думайте ви. Життя-бо ваше вже, а не моє. А тільки я так скажу вам на прощання. Не з тієї пляшки наливаєте. П'єте ви, як бачу, жаль і скорботи. Марно п'єте. Це, хлопці, не ваші напої. Це напої бабські. А воїну треба напитися зараз кріпкої ненависті до ворога та презирства до смерті. Ото ваше вино. А жаль — це не ваше занятіє. Жаль підточує людину, мов та шашіль. Перемагають горді, а не жалісливі! — сказав дід Платон і примовк. Він висловив, нарешті, свою думку. Це була його правда. Він стояв на кормі з веслом, суворий і красивий, і дивився вперед поверх нас.

В цей час далекобійний снаряд упав коло нас у Десну і підніс угору великий водяний стовп.

— Ого!.. А що риби поглушить в річках! — почувся голос Савки.

— Тепер поглушить, — сказав Платон. — Позаторік і подохла од задухи, а зараз німці висадять гранатами дотла. Спустіють, мабуть, і річки, і все на світі. Приїхали.

Човен м'яко уткнувся в річний пісок. Я вийшов із човна на берег абсолютно спустошений і разом з тим якийсь неначе зовсім інший, новий. Я неначе втопив у Десні і свій жаль, і тугу, і розпач відступу. Я оглянувся. За Десною горіло. І червона заграва пожежі якось по-новому освітила мою душу. Нестерпний огонь пропік мене наскрізь. На одну мить мені здалося, що кинься я зараз назад до Десни — і вода б розступилася переді мною. Цього я, хлопці, ніколи не забуду...

Ми стали прощатися з дідами, поспішаючи у лози.

— Постійте трохи, — сказав Платон, спершись на весло. — Так що ж прикажете передати герману? Як стрічать його, як у вічі дивитись?

— Передайте, що ми повернемось. Не дрейфте, діду. Повернемось! — спробував підбадьорити діда Троянда.

Дід подивився якось мимо планшеток Троянди і легенько сплюнув.

— По-дай чо-го-го-го! Ого-го-го! — лунало з того берега.

— Прощайте, діду, — тихо говорили мої попутники, зникаючи в лозах.

— Ідіть собі під три чорти... Чорт вас носить, — сказав байдужим голосом дід Савка.

Платон мовчав.

Ми пішли в лози.

Я йшов останнім і думав про діда Платона. «Спасибі йому, — думав я, — що не пожалів нас, не окропив нашу сумну стежку сльозами, що викресав з мого серця огонь уночі... Правда, чом же ти часом така гірка та солонка!»

Потім я побіг назад, до Десни. Я мусив щось сказати на прощання дідові Платону. Я вибіг на висип.

Платон стояв на березі по кісточки у воді з веслом, як пророк, нерухомий, і дививсь, очевидно, нам услід.

— Прощайте, діду. Простіть нас, що не доглянули вашу старість, — сказав я, задихаючись. — Ми вас, діду, ніколи...

— Іди, не крутись перед очима, — сказав Платон Півторак, навіть не подивившись на мене. По сухому темному його лицю текли сльози і падали в Десну.

— Оце, друзі мої, і все. Оце і весь секрет, — сказав капітан Колодуб і запалив люльку. Всі в землянці зітхнули.

— Зараз я Герой Радянського Союзу. Багато я знищив ворога, що й говорить! Багато постріляв у наступі і гусеницями подушив багато. Часом бувало так, що нудно робилось од хрусту фашистських кісток. І сам попадав у бувальці не раз. Але, де б я не був, як би не гули навколо мене ворожі вихори, їм ніколи вже не затушить того вогню, що викресав з мене колись у човні дід Платон... Що наше життя? Що наша кров, коли страждає вся наша земля, увесь народ? — голос капітана зазвучав, як бойова сурма. — Я, хлопці, у бою сторукий, помножений стократ на гнів і ненависть!.. Так. — Капітан Колодуб усміхнувся. — А все ж таки нічого в світі я б так не хотів, як після війни поїхати на Десну до діда Платона і...

— І сказати йому, що він помилявся, товаришу Герой Радянського Союзу. Моє шанування! Ну як? — почувся з боку дверей улесливий голос Троянди, що вже з півгодини як приїхав на фронт і зайшов до землянки.

— І поклонитися діду Платону в ноги за науку, — сказав капітан Колодуб, ніби і не почувши зовсім Троянди.

Стало тихо. Ніхто не рухався, наче всі танкісти були ще думками на Десні.

— Ні, товаришу капітан, не поклонитесь ви діду Платону, — зітхнув молодий танкіст.

Всі обернулись. Це був Іван Дробот. Він стояв у самому кутку землянки. Він був якось особливо схвильований.

— Діда Платона, товаришу капітан, уже нема живого, — сказав Дробот. — Ото як ви пішли у лози, через годину прибїгли німці. Довго вони били діда, що перевіз вас, хотіли розстріляти, а потім був приказ негайно переправитися на другий берег. Ну повезли. Насіло їх вщерть. Випливли на середину Десни. Тоді дід Платон і каже:

— Савко, прости мене!

— Бог простить.

— У другий раз!

— Бог простить.

— Прости утретє!

— Бог простить.

— Прости і ти мене, Платоне, — сказав дід Савка.

— Бог простить.

— У другий раз!

— Бог простить.

— У третій раз!

— Бог простить.

Та за третім разом як повиймали вони весла, та як стрибнули на правий борт, та й перекинули човна. Все потонуло — і кулемети, і німці, і діди. Один тільки я вплив на наш берег.

— А хто ж ти такий? — тихо спитав капітан Колодуб.

— Я онук діда Савки. Я сидів на другій опачині...

— Встать! — скомандував Колодуб.

Всі встали. Цілу хвилину сім'я бійців стояла мовчки. Колодуб був блідий і урочистий. Він стояв з закритими очима. Потім на мить він став на одно коліно, і всі послідували за його рухом.

— Готові до бою? — спитав Колодуб і виріс перед бійцями, як дід Платон на Десні.

— Готові на будь-який огонь!!!

Тихо стало в землянці. Тихо й на позиції. Тільки далеко на обрії гойдався в небі вогненний знак прожектора.

Південно-Західний фронт

1942 р.

Герман — німець.

Горобіна ніч — темна, дуже буряна ніч із дощем, градом, блискавицями.

Куркуль — багатий селянин-власник.

Опачіна — весло.

Планшэтка — плоска сумка з прозорим боком для карти.

Танкетка — невеличкий швидкохідний танк, оснащений кулеметами.

- Коли відбуваються події, описані у творі?
- Яку історію розповів бійцям командир Колодуб? Із якою метою?
- У чому полягав моральний урок, що дали його солдатам діди Платон та Савка?
- Як склалася доля старих? Хто про це повідомив?
- Кого з персонажів твору можна назвати справжніми героями та патріотами?

Підсумуйте прочитане!

1. Тема твору: _____
2. Проблематика: _____
3. Основний конфлікт: _____
4. Особливості сюжету та композиції: _____
5. Жанр: _____
6. Система образів: _____
7. Основна думка твору: _____
8. Враження від твору: _____

Ніна Бічуя

(нар. 1937)

Сучасна українська письменниця-прозаїк, перекладач із польської, журналістка.

Роки життя	Народилася 24 серпня 1937 р. в м. Київ
-------------------	--

Освіта	Львівський університет імені Івана Франка, факультет журналістики
Діяльність	1989–1997 рр. — редактор газети «Просвіта». Нині — редактор. Живе у Львові, пише твори та перекладає з польської. Читає лекції з театрознавчих дисциплін у Львівському національному університеті імені Івана Франка
Основні твори	«Дрогобицький звіздар», «Повісті», «Квітень у човні», «Родовід», «Бенефіс», «Десять слів поета», «Канікули у Світлогорську», «Шпага Славка Беркути», «Звичайний шкільний тиждень», «Яблуна і зернятко»

Шпага Славка Беркути

(Скорочено)

ПРО ТЕ, ЩО СТАЛОСЯ ПІЗНІШЕ

Був вечір. Звичайний вечір з першим, дуже раннім і дуже лапатим снігом. Ліхтарі на дротах понад бруківкою гойдалися од вітру, і з ними разом гойдалися тіні на землі, і густа, мереживна, схожа на театральну, завіса снігу. Вгорі вона була біло-прозора, а низом, ближче до тротуарів, — зелена й синя від неонового, студенішого за сніг вогню реклами.

Однак трьом хлопчикам, які вийшли з магазину, було зовсім байдуже, якого кольору сніг. <...>

Один із супутників «бувалого» хлопчини голосно реготав, зачіпаючи плечем перехожих, а другий — високий, у хутряній шапці — весь час намагався йти осторонь, мовби хотів показати, що не має ані найменшого відношення до тих двох.

Врешті вони ввернули у якусь напівтемну браму. Проїшли на подвір'я, де добули з кишені булку, оселедця і пляшку вина.

Хлопець у хутряній шапці відмовився пити:

— Ні-ні, я не хочу.

— Боїшся — мама битиме? Чи, може, компанія не та? — нашішкувато запитав один.

— Що ти! Розумієш, я...

— Тихо! — раптом шикнув третій. — Хтось іде!

Двоє кинулись тікати: двір був прохідний, мабуть, вони знали про це.

Третій, високий, спіткнувся об ящик...

У дитячій кімнаті міліції записали прізвище затриманого, його адресу, номер школи. Учнівського квитка хлопець при собі не мав.

Немолода жінка втомлено мружила очі, ніби надто довго дивилася на яскраве світло:

— І що ж, хлопче, було дуже весело? Отак, як бездомні кошенята, на чужому подвір'ї, біля смітника, — дуже весело? І компанія чудова, такі виховані джентльмени, правда? Втекли, а тебе покинули... Нічого не скажеш — вірні друзі.

Хлопець мовчав. Знервовано м'яв шапку і не дивився на жінку.

— А знаєш, це навіть добре, що вони втекли: пізнаєш ціну такому товариству... Що? Кажеш, не знаєш навіть їхніх прізвищ? Ну, гаразд. Іди, йди, йди...

Хлопець перевів подих, ніби хотів щось вимовити, однак не сказав нічого, тільки постояв ще якусь мить і вийшов, не прощаючись.

Сніг усе падав, і вулиця посвіжіла, поширшала од хрумкої, чистої пороші. Спохмура позираючи собі під ноги, хлопець ішов поволі, мовби й не помічав снігу, бо шапку так і не вдягнув.

ЧОТИРИ ПОРТРЕТИ

Ю л ь к о В а щ у к

Малювалися хлопцеві коні. Билинні, гривасті, — таким тільки богатирів носити на широких спинах. І тонконогі, з підтягнутими животами, з гарячими, розтривоженими кругами очей. І маленькі, тихі, з похиленими головами, з непідкованими копитами.

— Що ти малюєш?

Долонею прикривав папір і дивився спідлоба.

— Не покажу.

Не покажу. Мої коні. Неприборкані, необ'їжджені. Чому коні? А хтозна. Коні — та й годі.

У кутку кімнати стояв рояль. На різьбленому бюстірі — підставки для свічників, у котрих ніколи не було свічок.

— Заграй що-небудь, синку!

— Не хочу.

— Чому не хочеш? Тебе ж просять. Дорослих треба слухатись.

Під пальцями — байдужі клавіші. І байдужі звуки. А якщо кулаками по клавішах? Струни жалібно скрикують, гніваються, кричать разом з дорослими:

— Та хіба ж можна так? Хіба так можна?

— Дивний хлопчик!

Різні книжки потрапляють до рук. Зверху — шкільна читанка, під читанкою — Шекспір і Діккенс. Не завжди зрозумілі слова, і думки заплутуються в пам'яті і часом залишаються без найменшого зв'язку зі змістом.

Сказав Шекспір: тільки погані люди не люблять і не розуміють музики.

Це звучить як оскарження. Годинами хлопчик сидить над роялем і вимолює у клавішів пісню, щоб зрозуміти і полюбити її, а клавіші нічого не дарують, і навіть коні перестають малюватися, гублять щось живе й справжнє. Хлопець шматує папір, шпурляє геть олівці, а потім знову знаходить — червоний, синій, — малює коней, синіх з червоними гривами, і в тому полум'ї раптом чує музику, якої не дарували струни. Може, не такий уже він поганий? Просто музика буває різна?

Толстой сказав: усмішка робить обличчя гарної людини ще кращим, у добрих людей — добрий сміх. Крадькома хлопчик усміхається дзеркалу і миттю стягає губи у сердитій гримасі, — ні, від усмішки його обличчя не кращає. Не буде він сміятися, та й хіба це обов'язково? Можна бути іронічним і суворим. Трохи вниз куточки уст і вгору ліва брова (гримаса виходить жалібна, ображена), хлопцеві здається, що він виглядає, як римський імператор Гай Юлій Цезар на малюнку в підручнику історії.

Виходить у двір, де бавляться однолітки, і дивиться з іронією на безплідну біганину за м'ячем, а мати кличе:

— Юльчику, дитинко, ходи додому, чуєш, Юльчику!

Хлопець вертається, і мама просить:

— Не ходи на подвір'я, то не для тебе компанія, не твоє коло. Ти зовсім інший, синку.

І подумки Юлько вимальовує доокруж себе коло — заворожене, як у казці, — не переступиш ані ззовні, ані зсередини...

Приїхала в гостину родичка. Плоске обличчя і ніби наклеєний зверху качиний ніс. Двоє тьмяно-сірих очей, вузькі підмальовані губи.

— Ах, який же ти великий! Я й не знала, що ти вже такий великий!

Хлопець чемно вітається, однак уникає обіймів, прослизає до дверей — і раптом насторожуюче лагідний голос батька:

— Синку, привітайся!

Напудрене плоске обличчя, немов перекреслене впоперек усмішкою, схиляється для поцілунку.

Хлопець кричить:

— Не буду цілувати, не хочу!

— Який дивний хлопчик! — удає, що не образилася, тактовна родичка і питає: — Однак ми ще станемо друзями, правда?

Юлько зустрічає погляд батька, і той погляд змушує хлопця до лицемірства.

— Так, — погоджується над силу Юлько і затискає уста, підводить угору ліву брову — тепер це вже самооборона, захист, — дивиться насмішкувато і говорить неправду, про котру всі знають, що це неправда, але чомусь удають довірливих: — Так, ми будемо друзями.

А потому наодинці з батьком:

— Але ж вона мені не подобається, я її не люблю, тату!

— Яке це має значення, сину! Ти ж добре вихований хлопчик і повинен розуміти...

Як же встановити різницю між добрим вихованням і лицемірством? Коли тобі тільки десять років?

...Малює Юлько коней. Несподівано гасне світло. Мама не розуміється на таких справах, як електрика, треба чекати, доки прийде тато, а поки що мама знаходить свічку, ставить її в мідний свічник, у той, що завжди сумує жовто на пюпітрі. Коні при такому освітленні стають таємничими; немов оживають, рухаються їхні буйні гриви, хлопець торкається пальцями тіней, ніби хоче намацати їх. А потім приходять друг — приходять Славко Беркута, вони сидять за однією партою в школі, — Славко Беркута задумливо розглядає коней і каже:

— Звідки ти змалював? Я десь бачив такого коня.

Паленіє, мовчить Юлько і дивиться недобрим поглядом — не треба й старатися; губи самі затискаються, а ліва брова здригається, і коли Славко йде додому, Юлько збирає і палить малюнки — біля свічки лежить купка попелу з папірців, коней уже нема.

Зрідка трапляється диво. Взимку. Осувається з новорічної ялинки глиця і тихо падає на підлогу. Тоді ялинку роздягають, розпилюють і палять. Дверцята в грубці ґратчасті, із вставленими поміж ґратами шматочками слюди. За прозорою слюдою — червоний вогонь, невловимий і тремтячий, — годі втямити, чи то полум'я пахне й тріщить, а чи ялинка. І любить Юлько сидіти й дивитись, як дерево горить, як потім лежить обвуглене, як поступово холоне й гасне, — усе те видно крізь прозорі дверцята.

Або коли туман і мжичка. Дрібні дощинки немов нанизані на довгі блискучі нитки, що звисають із самого неба до землі. Йдеш, відгортаючи нитки, тугі й неподатливі, — так грають на арфі, — а поміж нитками — невиразне блимання ліхтарів.

Батько любить таку погоду. Він каже, що вона гармоніює з настроєм міста, із сірим тлом будинків. На новому Львові — будинки за татовими проектами, а тато все одно дуже любить старий Львів, зовсім не схожий на Новий.

У таку погоду вони часом ходять на старий Львів. Туди, де вулиця Руська, де рештки оборонних валів і порохова башта, каплиця Боїмів, а в середньовічному дворіщі — голова химери з виноградним гроном у зубах над замуrowаним входом до винички.

— Чи прийде хто на поклін до моїх будинків, як ми сюди ходимо? — сказав одного дня батько, і стало Юлькові трохи сумно і трохи дивно.

— Коли людина не певна, що її робота залишиться навіки, то, може, не треба братися за ту роботу?

Спробував хлопець щось відповісти, а батько засміявся:

— Мовчи, сину, то я сам до себе...

І було Юлькові сумно і навіть страшно чомусь, а вдома він ударив пальцем по клавішах: «сі», «сі», «ля» — баси, густі й серйозні, і делікатне «соль» у верхній октаві.

— Я більше не гратиму...

— А то чому? — здивувався батько.

— Бо... бо з мене не буде... Ріхтера...

— Звичайно, не буде, — сказав батько, — але що з того?

Юлько не відповів. Думав собі, що люди говорять різні, зовсім протилежні речі, розмовляючи самі з собою — і даючи поради іншим. Принаймні так вийшло у тата.

Л і л і Т е с л ю к

Вона сиділа за другою партою, біля вікна. Дивилася більше у вікно, ніж на дошку; їй робили зауваження — кумедно морщила носа і по-дитячому обіцяла: «Більше не буду». А за мить знову дивилася у вікно. І хтозна, що могла вона там углядіти, бо крізь шибки виділася тільки стіна будинку на протилежному боці вулиці та верхшочок тополі.

Сьомий «Б» тоді ще був четвертим, коли Лілі вперше з'явилася на порозі класу. Просунулась у двері світло-руса пелехата голова, і тоненький голос повідомив:

— Хелло! А мене вам зараз представлять!

Через десять хвилин четвертий «Б» довідався, що йому неймовірно пощастило, — нова учениця виявилася просто-таки незвичайною дівчинкою. По-перше, знала англійську мову так само добре, як українську, бо, бачите, брат її вчиться на англійському відділі в університеті. По-друге, безліч разів виступала по телевізору в дитячих передачах, по-третє, знімалася в кіно. По-четверте, вчиться у балетній студії театру.

Під час перерви вона сідала на учительський стіл, гоїдала довгими ногами в строкатих панчохах і, страшенно горда з загальної уваги, перелічувала усі свої таланти.

— А тоді, як я знімалася в кіно, режисер сказав, що я обов'язково стану кіноактрисою. У мене є мільйон фотографій — і я, і режисер, і Ганна Романюк... Що? Ти не чула про Ганну Романюк? А хто така Майя Плісецька — ти знаєш? А що таке па-де-де і батман — ти знаєш? Чекайте, зараз я вам дещо покажу!

Лілі зіскакувала зі столу, стіл відсували під стінку, парти — далі, до купи, і Лілі показувала балетні па, дівчатка пробували повторити за нею кожен рух, а хлопчаки і чмихали зневажливо, і чудувались, і розпитували; учитель приходив якраз у ту мить, коли Лілі переконувала клас, що може простояти на пальцях рівно десять хвилин. <...>

А потім усі звикли до розповідей Лілі, і Славко Беркута якось навіть махнув рукою і сказав:

— Кінчай хвалитись! <...>

Вона й сама не довго ображалася, що її перестали слухати і розпитувати про знімання в кіно. Мугикала пісеньки на уроках, носила в клас паяца з великим червоним ротом від вуха до вуха: натягне клоуна на долоню, а він вклоняється, плече короткими ручками і показує язика: спробуй тоді відповідати урок, як тобі клоун язика показує!

А після кожного зауваження за якийсь вибрик кумедно морщила ніс і дуже щиро обіцяла: «Я більше не буду, от побачите!»

Часом траплялося, що Лілі раптом серйознішала, її захоплювали незвичайні ідеї, і вона завзято бралася їх здійснювати.

— Чілдрен, — сказала Лілі, — я відкриваю курси англійської мови. Записуйтеся. От побачите — я буду найкращою у світі вчителькою.

Діти приходили на заняття, ніби це й справді були курси. Лілі повчала їх з поважною міною, почепивши на носа невідомо де роздобуті окуляри. Розмовляла тільки англійською мовою і ви-

магала у відповідь того ж. Цілих два тижні на уроках ніхто не порушував дисципліну.

А потім дівчинка не з'явилася на заняття. Діти сиділи і чекали. Разів п'ять повторили смішну англійську лічилку. Хтось уже запропонував іти додому, коли на порозі врешті стала «вчителька». Обличчя в неї аж палахкотіло рум'янцем, коротка зелена куртка вся змокла від снігу, а в руках Лілі тримала зв'язані до купи ковзани.

— Хелло, чілдрен! А я на ковзанах їздила. Славний був лід!

І обвела товаришів безтурботним, упевненим поглядом людини, якій усе легко минається.

— Ми тут час гайнуємо, а ти на ковзанці!

— Як тобі не соромно!

Правду мовивши, Лілі було дуже соромно, але ж хіба годиться отак відразу кається!

— А хто вам велів сидіти? Йшли б і собі на ковзанку! — не дуже впевнено порадила вона.

Славко Беркута підвівся з-за парти, мовчки натягнув пальто і мовчки пішов із класу. І за ним, немовби й не помічаючи своєї «вчительки», рушили геть усі ображені «курсанти». Лілі стояла, недбало хмикаючи, доки вони виходили, а потім жалібно схлипувала, сіла за парту і, затулившись мокрим холодним рукавом, довго плакала в порожньому класі...

А іншого разу вона надумала ставити п'єсу про Попелюшку, і, звичайно, головна роль належала їй. Однак виявилось, що по ходу дії Попелюшці необхідно співати. А Лілі, на жаль, уміла, все на світі, крім цього. Вихід із становища знайшли — Лілі стоятиме біля самої завіси, старанно ворущаючи губами, а за завісою буде співати дівчинка Ліда. І раптом в останній момент, коли вже навіть афіші вималювали, Лілі Теслюк не прийшла до школи.

Схвильовані артисти прибігли до неї додому:

— Лілі, ти ж зриваєш виставу!

— Ти нас підводиш!

— Я хвора, — кволим голосом повідомила Лілі і показала градусник. — У мене температура тридцять вісім. І не пищіть — я вас не підвела, нехай Ліда замість мене грає, вона всю роль знає від початку до кінця. Нехай вона, вона вам заграє і заспіває...

Потішені артисти не вчули гіркоти в словах Лілі. Вони були раді, що вистава не провалиться. І ніхто з них поняття не мав, що Ліда напередодні говорила Попелюшці:

— Добре тобі, ти будеш на сцені, а я за завісою... Стій і співай, ніхто й не здогадається! Коли хочеш знати, я всю роль вивчила, я все не гірше від тебе...

Лілі усе зрозуміла. Лілі півночі зітхала, а вранці нагріла градусник біля груби, і мама здивовано обмацувала їй голову, примушувала говорити «а» та «е», аби переконатися, чи нема в доні ангіни, а Лілі морщила носа і запевняла, заплющивши очі:

— Страшенно болить. Напевно, десь там глибоко, тому не видно, мамо.

У день вистави Лілі почувала себе справжньою Попелюшкою. Бідна, бідна дівчинка! Ніхто її не любить, не відає, яка вона хвора, яка самотня! Лілі увійшла в роль: замикається на ключ у кімнаті і перед дзеркалом влаштовує виставу сама для себе. Бідна маленька Попелюшка!

— Відімкни! З ким ти там розмовляєш? — кричить з коридора молодший брат.

Попелюшці ввижаються злі сестри і мачуха. Їй так жаль себе! Коли б то взяти та зникнути, щезнути, аби не бачити отих недобрих облич!

— Я лечу... Я лечу... У мене виросли крила... Білі крила в мене виросли, я не зостанусь тут, я лечу, лечу-у-у...

Махає простирадлом Лілі, ніби в неї справді виросли крила, такі білі й гарні...

— Прощайте, прощайте, я не повернуся ніколи!

— Ма-мо! — репетує молодший брат. — Мамо, Лілі не повернеться ніколи! Вона полетіла!

— Дитина в гарячці, вона марить, — жахається мама, однак за мить, замість визнання неабиякого акторського таланту, — добряча сварка. Зовсім не заслужена, на думку самої Лілі.

С т е ф к о В у с

Давно то було чи недавно? Давно, мабуть. І ніби не з ним, Стефком, усе діялось, а з кимось іншим.

Лежало село межі горами. Долі селом перестрибувала з камінця на камінець річка самотека, а над річкою примостилася хата.

У хатніх присінках стояла стара діжка, де баба Олена квасила на зиму капусту. Влітку ж перекидала догори днищем і складала зверху різний непотріб — старі чоботи, шмаття, онучі. За діжкою жив їжак. Він придибав якось уночі. Хтозна, як він увійшов, бо двері були замкнені. Оселився собі в кутку, позносив туди всякого мотлоху, вистромляв з криївки смішну мордочку і ви-

кочувався до мисочки з молоком. А якось на світанні розбудив усіх, вовгузячись під дверима у снігах, і коли йому відчинили, перекотився через поріг, а на голках у нього стирчали яблука. Стефко з'їв одне — ніколи не куштував він нічого смачнішого, ніж оте їжакове яблуко.

Неподалік од хати росла велика, старезна липа. Коли вона цвіла і від неї йшов такий солодкий дух, що аж голова паморочилася, то починала співати. Співала низьким, оксамитовим голосом, щодень одну і ту ж монотонну, але дуже гарну пісню, і минуло немало часу, поки Стефко додумався: то бджоли прилітали по мед густим роєм і так гули, непримітні у зеленій, майній липі, що, здавалося, дерево співає.

Давно то було, і не зі Стефком ніби, а з кимось іншим.

Він чи не він купався у крижано-холодному потоці? Посинілий — аж очі попригасали, але упертий у своєму бажанні навчитися плавати, годинами сидів у мілкій, по коліна воді, розводив навсебіч руками і гукав:

— Пливу, Настко, я пливу! Ти бачиш, як я пливу?

Сестра сміялася:

— Як сокира, як сокира!

Хлопець вискакував з води і кидався за Насткою, щоб покарати за глузування. Настка блискала хитрими очима, тікала до баби, ховалася у рясній спідниці; біля баби їй ніхто вже не був страшний, навіть змії із казки.

Теля дивилося на Стефка добрими, вологими очима і лизало в голе плече. Воно любило Стефка. Сонце гріло, баба розповідала казки. Сонце любило Стефка, і баба любила Стефка.

Гладила шорсткими, негнучкими пальцями кучеряву густу чуприну:

— Кукулику мій, сиротя бідне...

Восени вони з бабою ходили по гриби. Стефко взувався у високі чоботи, аби ніг не обросити, виламував міцного костура і розгортав ним сухе листя, щоб побачити гриба і відігнати геть гадюку. Баба вміла ходити над урвищем і визбирувала всі гриби, вона їх помічала, навіть не дуже приглядаючись. І ніколи не послизнеться на мокрім глинястім схилі, а Стефко раз по раз падав, потому сушився на сонячних галявинах, на заліску. Мокрий від недавнього дощу ліс пестив, голубив тіло, і, здавалося, весь напоений запахом землі, старого листя, грибів та ожини, ти ростеш, підносишся над лісом і бачиш світ далеко далеко поза горди.

Баба мала повнісінький кошик грибів, Стефкові не хотілося вертати додому отак собі, складніруч, він струшував з гілок ліщини коричневі горішки-лусканці, а вдома жменями висипав їх малій Насті — то для неї була найкраща лакомина.

А потім баба померла, і Стефка мовби хто закаменив. Сидів у темніні на горищі, і біжно йому було, і сумно, і здавалося, що цілий світ пішов у переверти. «Кукулику мій, сиротя бідне...» Аж тепер відчув себе Стефко сиротям.

Приїхав з міста за ним та Насткою тато. Стефко досі бачив його зрідка, батько лиш на свята часом приїздив, привозив коли-не-коли якогось гостинця, котрого Стефко немовби кому навкори зразу ламав і нищив.

Од батька все тхнуло горілкою, був він величезний, з густим голосом та недобрим сміхом; Стефко заховався від нього на липі, що співала, і не хотів злазити вділ, і не хотів їхати з татом. Чіплявся потім за одвірок, за ребристий тин, за дерево при дорозі, а батько віддирав його руки, сердито й голосно сварився:

— Матимешся у мене, поганий нескребо!

І подумав Стефко, що вже ніхто його не любить: ні теля, ані сонце, ані співуча липа, бо не заховали від батька, — хлопець дивився скоса, затято мовчав і довго пам'ятав той день, коли його відірвали од дерева при дорозі.

Батькова квартира була незатишна і забарложена; малі Настині руки не могли там дати лад, а батько про той лад і не дбав ніколи. Траплялося, приходив додому п'яний, і то сварився, то раптом починав жалісливо каятися перед дітьми. Стефко йшов собі геть. Тинявся вулицями, затискала його нехить до власної домівки, книжок, повчань і настанов, кілька днів не з'являвся до школи, і тоді вчителька приходила до них додому. Стефко дивився знову скоса, однак ішов на уроки, розгортав поплямлені книжки, шукав там чогось такого, що б зацікавило.

У п'ятому класі залишився на другий рік. <...>

Настка маленька, худа, варила на трьох, як уміла, борщ та картоплю, обгортала у чистий папір Стефкові книжки та латала його подерті штани й сорочки. Настка одна лишилася з давніх часів, та ще спомин про бабу, про холодний потік і співучу липу.

С л а в к о Б е р к у т а

Добре високим і сильним — їх не штовхають навіть у тих випадках, коли вони надумують ходити серединою тротуару. А якщо ти у вісім років скидаєшся на дошкільнятко, до того ж

у тебе ноги болять у суглобах при кожному кроці, то, мабуть, краще ходити попід стінами: безпечніше. Однак Славко не тримався стін. Досить уже було цього в лікарні, тоді ноги боліли так, що здавалося — не вони його тримають на землі, а він їх тягне за собою.

Хвороба причепилася наярі, коли зійшов сніг, довелося два гарних зелених місяці пролежати в лікарні. Смугаста піжама, білі халати, мамине аж посіріле, над силу усміхнене — задля нього — обличчя затамив надовго. Підвівшись із ліжка, чіплявся стін, аби не впасти, аби ступити кілька кроків.

— Стверджую, що ваш син склав іспит на справжнього мужчину, — сказав головний лікар, виписуючи Славка.

Хлопець стояв біля матері — маленький, блідий, давно не стрижений і тому трохи схожий на дівчинку. Недовіриливо дивився на лікаря — цей високий, широкоплечий дядечко, мабуть, кепкував собі, бо ж ніякого екзамену він не складав, а лежав у лікарні; з тугою думав, що не можна буде грати у футбол, бігати, стрибати. А що ж тоді можна?

Аж до зими був слухняний і покірний, ковтав якісь ліки, ходив на кварц і щоранку прокидався з надією: «Ану ж минулося?» Надія розвіювалась, як тільки ступав на підлогу і робив перший крок. Ноги стали худі, тоненькі, як дві тички, Славко якомога скоріше натягав штанці, аби не бачити своїх ніг.

Почалася зима. Тоненький яснець постягував калюжі, а потім ударив справжній мороз, і хлопчик не витримав більше послуху. Натягнув черевики з ковзанами. Ноги підгиналися, не слухались, кривуляли. Прикушував губу, стояв якусь мить зажмурки з болу, а тоді таки йшов. Вибирався з дому крадькома, аби ніхто не довідався, повертався, то вже геть сили не мав, а наступного дня знову йшов на лід. Спершу біля дому, неподалік, пізніше — в парк і врешті на ковзанку.

Ноги ставали міцнішими, пружніли м'язи, і вже не доводилося весь час думати: як добре великим і сильним — їх ніхто не штовхає...

Мама потім ніяк не могла повірити, що хлопець сам себе вилікував.

— Добре, що я не знала про його вправи на льоду, — сказала вона татові, — я б відібрала ковзани, і хтозна, чи міг би хлопець зараз бігати.

Тільки ж не завжди буваєш переможцем. Не розв'язувалися задачі з арифметики — кортіло списати у Юлька Ващука. Не

запам'ятовувався вірш напам'ять і як же вранці не хотілося вставати з ліжка і йти до школи, і потім спідлоба поглядати на вчительку: викличе — не викличе, запитає — не запитає... — і думати при цьому: «Добре Юлькові, завжди він усе знає».

Юлько вміє малювати, гарно малює Юлько. Славко брався і собі. Нічого не виходило.

— Шкода паперу, — сміявся тато, — спробуй краще вистругати літака, ось тобі дощечка, ніж; спробуй вистругати літака — два крила, хвіст, пропелер. І ніколи не намагайся робити щось тільки тому, що це роблять інші. Своє шукай, — сказав тато.

Своє знайти нелегко. Як відчутти його серед безлічі речей і справ, які захоплюють, поривають, а потім раптом перестають подобатися? Хлопчаки хапаються за все цікаве і не відчувають, як минає час, — вони поводяться з ним вільно, як із своєю власністю.

Та Славко одного разу раптом відчув, що час таки тікав.

Ішов з мамою вгору вулицею Міцкевича. Ліворуч — парк, де карусель і в клітці павич з казково яскравим хвостом. Праворуч — дитячий садок, той самий, куди ходив колись і Славко. Спинився враз біля штахет. Дивився на кольорові грибки у пересмужку, на прижовклу стоптану траву, на струминку води, що сокотіла із чорного, скрученого клубком шланга — по заході сонця поливатимуть квіти. Все виглядало точнісінько так само, як перше, коли Славко ходив сюди. Замурзане якесь дівча перехилило набік голову, показало язика — хлопчик не всміхнувся, він став раптом тихий, бо не знаходив жодного знайомого обличчя там, де недавно знав усіх.

— Про що думаєш? — поцікавилась мама.

— Сам не знаю... Дитячого садка вже не буде, — чи то запитав, чи то ствердив. Раніше не міркував над тим, що чогось може вже ніколи не бути.

Про це він думав і згодом, але вже значно чіткіше й свідоміше. Вони були всім класом у природничому музеї, Славко побачив мамонта. В дерев'яній клітці стояв скелет, прикритий темно-сірою, мовби просмоленою шкірою, однак уявився справжній мамонт, сумний і замислений, він хитав хоботом — обережно, щоб не розвалити дерев'яної клітки, яка заважала йому поворухнутись; на білому папірці значилося: «Мамонт». І латинкою — «Елефант». Мабуть, мамонтові було образно, що до нього причепили етикетку...

Хлопчик не поспішив далі за всіма до орлів і сов, напханих тирсою, і до метеоритів, знайдених наприкінці минулого століття.

Поклав портфель на східці, сів поруч і довго дивився на те, що сталося од величезної могутньої тварини, і бачив щось прадавнє, незрозуміле, що колись виглядало тривким, дужим — і минуло, щезло. Бував у музеї ще кілька разів, йому завжди говорили: «Експозиція починається ось тут, ліворуч, хлопчику», — та він приходив лише до мамонта. Часом йому здавалося, ніби мамонт зрозуміє його, варто тільки заговорити й розповісти йому про себе, але нікому не признавався в таких думках, бо сам розумів, що все це тільки власна вигадка.

Мамонт забувся, коли почалося фехтування. Потрапивши вперше на змагання шпажистів, Славко раптом подумав, що бачить справжнісіньких марсіан, — такими дивними здалися йому спортсмени в білих костюмах і масках. А потім прийшло захоплення, усе приковувало увагу: вже закінчилося змагання, розходилися спортсмени, а Славко стояв, переживаючи побачене. Знав з першого ж вечора: фехтування — це те, без чого тепер не обійдеться. І як тоді, коли відважився на хворі ноги натягти важкі черевики з ковзанами, розумів, що мусить домогтися свого. <...>

БЛАКИТНІ ПЕЧЕРИ

(З точки зору Славка Беркути)

Розвалився Юлько Ващук на вчительському стільці, далеко простяг ноги і пояснює:

— Розумієте, хлопці, треба мати просторове уявлення і абстрактне мислення. Без цього неможливо творити. Мислення можна розвинути. Щоденний тренінг — і навчитесь всього на світі...

— Тре-ен-інг! Чи ти вже не годен говорити, як нормальні люди? Ну, тренування, вправа, то ж ні — тренінг!

— Слухай, Беркута, — закротичився Юлько. — Чого ти завжди до мене чіпляєшся? Кожен говорить так, як йому на це дозволяє словниковий запас.

Із Юльком сперечатися — все одно, що кам'яну брилу на дуель викликати, він на своєму стоятиме, хоч би й не мав рації.

Витягаю з портфеля підручник і читаю, затуливши долонями вуха.

Тепер Юлькова мова звучить приблизно так:

— У... ге-уууу-взвшшшшшшш...

Тренінг! Ну й Ващук!

Я навіть не почув, як прозвенів дзвоник, лиш побачив, що сідають усі за парти, і з того зрозумів — зараз почнеться урок.

У клас зайшов Антон Дмитрович. Прискіпливо подивився, чи охайно висить карта, навіщось оглянув указку і почав урок.

Антон Дмитрович завжди починає уроки якось несподівано. Візьме й запитає, наприклад:

— Вам відомо, що ріка Конго двічі перетинає екватор? Конго — єдина ріка на світі, яка двічі перетинає екватор. Вона протікає на території... <...>

Коли я вперше побачив географічну карту і мама пояснила, що міста на ній позначаються кружечками, стало дивно: як же — і вулиці, і будинки, і люди — все це тільки кружечки?

Мама сказала:

— Усі вулиці просто неможливо показати на карті, їх занадто багато. От коли виростеш великий, поїдеш у ці міста — і вони перестануть бути для тебе просто кружечками на карті.

А потім мама розповідала мені про міста, які бачила сама, — про маленькі і більші, не схожі одне на одне і не подібні на Львів, де мама народилась і ходила до школи; де навесні дивилась, як парують під першим теплом сонця тротуари, а восени збирала каштани. Зовсім як я...

Антон Дмитрович викликав до карти Ващука. Юлько не затинається зовсім, коли відповідає урок, мовби йому це заввиграшки. Говорити він уміє гарно, це правда, та й взагалі нема нічого такого, що Юлько робить погано. Хіба що просто знає, чого не втне, — і не береться за те. Знов я про Юлька так думаю, що він сказав би: «Чого чіпляєшся до мене, Беркута?» А я не чіпляюсь, я сам не знаю, в чому справа.

Коли він на мене часом поглядає, ніби запитує: «Ну що ти вмієш?» — то я аж починаю знічуватись або ж сперечатись, хоч би й потреби не було. А часом, коли справді треба сперечатись і навіть щось різке йому сказати, то я мовчу, мовби нічого не трапилося.

Саме так було, коли ми надумали йти до Блакитних печер. Я розповів Юлькові, що їздив з батьком до Страдчого — невеликого села під горою, залісною й стрімкою, на самому вершечку якої стара-престара дерев'яна церква. А низом — печера.

— Пусту зайця в печеру — він аж під Києвом з другого боку вискочить, — жартували страдцівські хлопчачки.

А ще казали, немов у тій печері в давнину татари спалили мешканців села, котрі заховалися від татарської неволі. Тому ніби й село Страдчим зветься. Ото ми з татом і ходили до тієї печери.

«У нашого малого нове захоплення, — сміється мама, — гляди, трохи повдаєш із себе спелеолога та й покинеш, як не одно кидав».

Та я не ображаюсь, я взагалі ніколи не ображаюсь на маму, на неї просто неможливо образитись. Мама майже одного зі мною зросту, зовсім як школярка зі своїм маленьким жовтим портфелем. — Колись, ще у першому класі, хлопці не вірили, що мама — це мама. «Не буває таких мам, — запевняли вони, — це твоя сестра». Я тоді навіть гнівався.

Так от мама не вірить, що спелеологія — це для мене серйозна справа, а я навіть просив тата влітку поїхати на Тернопільщину, де є найбільші в світі карстові печери. «До літа ще далеко», — нічого певного не обіцяв тато, але хтозна, може, погодиться?

Розповів я Юлькові про Страдче, а потім до Блакитних печер покликав. Про Блакитні печери я почув від одного восьмикласника, який вибирався туди зі своїми приятелями, і попросився й собі з ними. Він славний хлопець, бо погодився і сказав, що я можу навіть ще кількох чоловік узяти, аби лиш були надійні люди, не пхінькали та не скаржились, як мозолі понатирають. Річ у тому, що вхід до печери завалений з часу війни, і відтоді ніхто не пробував довідатися, чому печери назвали Блакитними.

Варто було послухати, як Юлько запалився до того походу:

— Наука про печери! Спелеологія! Це ж найцікавіша в світі справа. Нема нічого привабливішого! Раптом візьмеш та й відкриєш на стіні малюнки первісних людей. А підземні озера! А сталактити! А несподівані повороти й западини!

Дуже хотілось перепинити — чи він ті печери коли бачив? Однак я не зробив цього, бо ще знову скаже: «Чого ти завжди до мене чіпляєшся, Беркута?» А мені зовсім не хотілось ані чіплятися, ані сваритися з Юльком.

Одним словом, було вирішено: йдемо до Блакитних печер. Юлько обіцяв навіть принести фотоапарат з блиском і два ліхтарики — один для Лілі, другий для себе...

Стоїмо на автобусній зупинці. Хлопці з восьмого нетерпеливилисьь:

— Та й де ж твій Юлько? Обіцяв серйозних людей зібрати, а тепер ми сплюха якогось чекати маємо!

Мовчу я, бо ж Юльчик просто, мабуть, не захотів зриватися о шостій ранку. Прокинувся, побачив — небо сірувате, мовби

задимлене, уявив далеку дорогу до печер, лопати, якими треба розкопувати вхід, та й ще чи розкопаєш відразу.

— Може, з ним щось трапилося? Може, троллейбус поламався? — спробувала захистити Юлька Лілі.

— Шукайте дві копійки. Телефон, як твердить Юлько Ващук, засіб комунікації, вартий уваги.

Я зайшов у телефонну будку, а потім за якийсь час спокійно повернувся до зупинки.

— Що, Славку, він уже вийшов? — запитала Лілі.

— Авжеж, вийшов! І мчить сюди на вертольоті! Вийшов!.. Спить він, як ведмідь у січні, і лапу вві сні смоче.

Підійшов автобус. Я перший ступив на сіддці — не хотілося нічого говорити, хлопці з восьмого сердилися, і я почував себе винним, мовби це на мене чекали і я не прийшов.

— А як же я без ліхтарика? — раптом злякано згадала Лілі.

— Нічого. Якось буде, — кажу. — Я прихопив два.

— Ти хіба знав, що він не прийде? — тихо запитала Лілі.

— Звідки ж міг знати? Просто так... Мало що трапляється... Спелеологія — це, крім усього іншого, ще й передбачливість, як запевняв один грецький філософ...

Наступного дня Юлько навіть словом не заїкнувся про печери. Може, чекав, що я запитаю, чому він не прийшов? Але я не запитав.

Я думав: хто із нас змінився? Чи то я раніше не помічав, який Юлько, чи то він був інший? А може, я справді чіпляюся до нього не знати чого? Або ж просто після того випадку з татовим літаком, після нашої розмови про максимальне навантаження мені забаглося, аби Юлько, мій друг, був ось таким, а не іншим, не таким, як він є насправді? Нічого не розумію... Чи справедливо це?..

І я сам — який? Чим вимірюю оте моє максимальне навантаження, про яке з татом говорили? Майже рік тому говорили...

- Хто головні герої твору? Де вони мешкають?
- Як складається життя кожного з підлітків? Які проблеми їх непокоять?
- Чия доля видається вам найскладнішою? Чому?
- Які труднощі спіткали Ярослава та як він із ними впорався?
- У чому полягає конфлікт між Славком Беркутою та Юльком Ващукком?

МАКСИМАЛЬНЕ НАВАНТАЖЕННЯ

— Мамо, а у нас на трен... — з порога почав Славко і немов спіткнувся. — Мамо, чому ти така? Мамо?!

Руки мамині опущені вділ, вона ніби забула про те, що має руки. На раменах лежить велика пухнаста хустка — мамі стало холодно? Таж у кімнаті страшенно душно, пахне валеріанкою і ще чимось незвичним.

— Мамо! Ти що, мамо?

— Синку, — сказала мама. — Тільки ти не хвилюйся. Все буде добре, але... Ти не хвилюйся. Вони не прилетіли. Нічого не відомо... Все повинно бути добре, синку...

Мовби велика холодна хвиля впала на Славка. Збила з ніг і потягла по гострому камінню, в провали, звідки немає вороття. Хлопець прикусив губу, аж відчув на ній солонуватий присмак крові, і над силу вимовив дорослим, чужим голосом:

— Звичайно, все буде гаразд, мамо. Іди ляж, я сам приготую собі вечерю. Я сьогодні тренував новачків. Цікаво, які з них вийдуть спортсмени...

— Так, цікаво, — погодилася байдуже мама і додала: — Чай на столі. І сухарики.

І тато залюбки хрупав смачні, солодкі сухарики.

— Добре, я знайду. Ти лягай.

Повертаючись увечері з тренування, Славко завжди заставав на столі склянку прохолодного чаю з цитриною і свої улюблені сухарики з родзинками.

— Ну, як, був укол? — питала мама і усміхалась, і при цьому верхня губа її трохи піднімалася вгору.

А потім мама стояла біля дзеркала і заплітала на ніч своє довге, кольору осіннього кленового листя, волосся. Гребінець заплутувався в густому маминому волоссі. Мама погрожувала, що обітне косу, а тато й слухати не хотів — спробуй тільки!

Славко сидів за кухонним столом, укритим білим обрусом, тупо дивився на склянку, де плавав круглий, як рятівний круг, шматочок цитрини, і повторював: «Тільки спокійно, тільки спокійно... Все буде добре, мусить бути добре. Тато великий, сильний, мужній, найсильніший у світі — з ним нічого не може трапитися... Правда ж, тату, з тобою нічого не трапилося?»

Тато завжди літав. Тато випробовував літаки. Від нього пахло хмарами. Пахло небом і простором. У тата на лівій руці витавруваний синій номер. Він не стирився і не зникав, хоч його поста-

вили дуже давно; тато, тоді ледь старший від Славка, був у німецькому концтаборі, фашисти випалили йому те тавро. Але тато вижив, тато повернувся на свою землю, тато є, він буде, він знайде у кімнату і скаже:

— Як справи, голубе?

Тато любить мамині коси. Літаки. Синові несподівані запитання. Прозорі яблука — папірівки. Білі-білі сорочки і різьблену з каменю підставку для олівців на маминому столі. І голубі на світланні стовбури беріз. І їхню галасливу, аж надто гуркотливу й неспокійну вулицю. Запах пекарні, що в будинку навпроти. «Він є, він буде, прийде і запитає: як справи, голубе? Він прийде і запитає, він прийде», — як заклинання, повторював Славко.

Надоднем у кімнаті все зробилося сіре, приглушено задзеленчав раптом і непотрібно будильник. Мама лежала, заплющивши очі, син обережно прикрив її хусткою. Хустка сповзла з маминих плечей. Мама удавала, ніби спить, а може, й справді заснула. «Добре, що вже задніло, ніч була страшенно довга», — подумав. За вікном ще біліло, мовби заплаканий, виднівся ріжкатий місяць. Гуркотіли глухо, — спросоння, мабуть, — трамваї. Відгукувався на нечасті кроки тротуар. Годинник переступав поволі крихітними ніжками-стрілками з секунди на секунду. Ніч була страшенно довга, і тато не приходив.

А потім дзеленчав дзвоник, шелестіли сторінки підручників, галасували в коридорах першокласники. В школі все йшло своїм звичаєм. <...>

Славко чув і розрізняв окремі слова, та вони не трималися купи і його свідомості. Він усміхався і кивав, коли до нього зверталися, щось навіть відповідав, не впізнаючи власного голосу. Бачив, як перед ним ходять, рухаються; хтось там сміявся, хтось кричав, однак ніщо не обходило його. <...>

Батько не раз брав сина в аеропорт. Великі «Ани» та «Іли» почували себе там господарями, а крихітні «супераеро» виглядали іграшками, випадково забутими на полі якимось хлопчаком. Славко дивився, як піднімаються вгору літаки. Вони відривалися од землі, і тої миті хлопцеві ставало моторошно, саме тоді, а не потім, коли машини були вже високо в небі. Потім ніби безпечніше, думав хлопець; перша мить здавалася йому особливо тривожною.

На полі дув вітер. Навіть коли у місті й не збиралось на вітер, на льотному полі він видирав землю з під ніг, ніби народжувався тут і звідси, як літак, починав свою дорогу.

Славко думав про літаки, старанно обминаючи в думці згадки про батька. Згадувати — це ніби про те, що було, а тато є, є, є!

— Беркута! Славко Беркута! — черговий по школі з червоною пов'язкою на рукаві з порога гукав Славка. — Де Беркута, хлопці? Його до телефону!

Спочатку хлопець не зрозумів. Беркута? Це він. До телефону! І раптом, розштовхуючи всіх, майже ліктями продираючись крізь гурт, Славко кинувся до вчительської, де на стіні висів чудернацький старомодний телефонний апарат, який прозвали «ундєрвудом».

Крізь тріск і шипіння почувся мамин голос:

— Знайшлися, синку! Вимушена посадка. Рація зіпсувалася, не було зв'язку. Тільки ти не хвилюйся... Ти не хвилюйся, я тобі ска...

— Тато?! Мамо!

— Ні, не тато... Другий пілот...

Нижня губа Славкова дрібно сіпалася, рука ніяк не могла почепити на гачок телефонну трубку, мовби не належала більше хлопцеві, а рухалася з власної волі.

Радість: «Не тато, не тато, не з татом», — ця радість входила в нього, ніби він ковтав свіже, морозяне повітря після важкої задухи. Голова йшла обертом, слідом за радістю наскочив сором — як він може радіти! Як може сам собі казати: «Не тато, не тато!» Як він може так підло радіти!

Вийшов з вчительської. Було тихо. Вже йшов урок. З усіх класів пробивалися крізь двері голоси — різні голоси, звичні інтонації.

Мабуть, він дуже підлий, коли може так радіти. Але ж він радий не з того, що хтось загинув, тільки з того, що тато є, тільки тому, тільки через те — тато є!

Другий пілот. Другий пілот. Тихий, маленький Євген Павлович. Євген Павлович з волоссям, підстриженим іжакувато, як у хлопчака. Ще на ньому форма сиділа незграбно, а на Новий рік він дзвонив татові о дванадцятій і казав одні й ті ж слова:

— Живемо, старий!

Тато відповідав, дзенькаючи чаркою об телефонну трубку:

— І будемо, старий!

Знову мовби холодна хвиля ринула на хлопця, тягнучи у розв'ір, і він аж перехибнувся, зовсім знесилений і безвольний.

Удома, незважаючи на безсонну ніч, не ліг відпочивати. Хотів дочекатися матері з чергування в друкарні, хотів розпитати про

все докладно, бо хоч вона і дзвонила вдруге, але нічого більше не сказала, окрім того, що Славко вже знав.

Чергування в друкарні випадали у мами десь раз на місяць. Вона приходила тоді аж за північ, і хлопець звичайно спав. Мама ходила по кімнаті дуже тихо, щоб не розбудити ні Славка, ні тата, але вони все одно прокидались.

— Нема помилок? Усі слова написані правильно? — сонно кліпаючи на світло, питав хлопець.

Мама сміялась:

— Завтра прочитаєте газету. Може, щось надигаєте, а я не запримітила, коли останній раз переглядала.

Іноді вона приносила з собою декілька перших газет, що звалися сигнальними. Фотографії на шпальтах здавалися наклеєними, такою густо-чорною була свіжа фарба. Славко брав до рук газету і шукав там свого — власне, маминого — прізвища. Мамині статті йому подобалися, вони починалися несподівано й цікаво, як уроки Антона Дмитровича з географії. І їх не хотілося кидати посередині, не дочитавши, — найголовніше мама завжди приборігала для кінцівки. І Славко був певен, що всі про це знають і розуміють і обов'язково дочитують мамині статті до кінця, так само, як і він...

Славко того вечора не знаходив собі ані місця, ані якої роботи. Важко було братися до уроків. Прочитані у підручнику слова випорскували з думки, математичні знаки розповзались і не трималися купи.

«Може, не питатимуть завтра», — махнув рукою, спробував читати якусь книжку. Але й це не рятувало від неспокою, все думалося про інше. «Де вони зараз? Коли прилетять? Не всі...» Зникало гостре відчуття радості — не тато, не з татом найгірше; пригадувалось багато різного, дуже простого, буденного про Євгена Яковича, і через те ще гіркіше ставало, коли думав про другого пілота.

Книжка таки не читалася. Славко сидів, підперши обличчя кулаками. І все думав та думав, і думки складались у виразні чіткі речення, і якби він став їх записувати, то сам би здивувався з їх дорослості й незвичності. <...>

Звичайно, приємно й легко відчувати під собою нехитий твердий ґрунт, ні в чому не сумніватися і поняття не мати про тривогу, яка може затулити собою світ. Але ж до кожної людини врешті приходять моменти, коли вона стає старшою, і не обов'язково для цього лічити свій вік на десятки — події не раз важать більше, ніж час.

СОРОКА З ПЕРЕБИТИМ КРИЛОМ

Перехмарилося, передощило — і серед глухої осені настала суховітриця, трапився ясний, теплуватий день, мовби заблукав, не на своє місце потрапив. Навіть решта листя на деревах, що тільки вчора було сірим і мокрим, спалахнуло під сонцем і аж яскріло.

Антон Дмитрович записав у журналі відсутніх, подивився на клас, на сонце, на світлі легкі смуги, що соталися од вікон через кімнату (метушилися у променях порошинки), закрив журнал і сказав:

— Такої гарної днини цього року вже, мабуть, не трапиться. Я думаю, ви не заперечите, якщо я запропоную вам прогулянку до парку.

Захоплений крик підтвердив, що справді ніхто не заперечує.

Школярі галасливою зграйкою просто-таки осідлали трамвай, перегукуючись з одного кінця вагона в інший.

Зійшли біля Стрийського парку. Розбрелися алеями, і, хоч як далеко відходили один від одного, все одно кожен був помітний здаля — парк виглядав поріділим. Дерев без листя, як вирізані з чорного картону, скидалися на декорацію, і це було гарно — синє небо, червоне сонце, низьке, велике, ніби наколоте на гостре гілля чорних дерев. Низом, при землі, щетинився гущак, за ним несподівано обривалися вділ неглибокі вибалки, а ще далі луковато вигиналися пагорби.

Славко залюбки ступав м'якими, вогкими стежками; йшов собі так, без мети, нічого не шукаючи і все примічаючи, — від густого, мов перестиглого, запаху повітря і землі до обламаних галузок червоно-жовтих кетягів горобини. Ліворуч, на закруті стежки, достеріг Юлька і ще якогось незнайомого високого хлопчика у обтріпаному пальті — навіть зоддалік він виглядав нечесаним і занедбаним. На тлі цього нечупари різко вирізнялася Юлькова модна куртка й начищені до блиску черевики.

— О, Беркута! — озирнувся Юлько. — Ти глянь, яке опудало ми тут знайшли!

Славко підійшов — на збурилому листі, аж сама ніби побуріло-брудна, сиділа сорока. Скосовито, мовби чекаючи, що вчинять з нею ці незрозумілі двоногі істоти, блимала голубуватим оком.

— Крило в неї, мабуть, перебите, — сказав нечупара і пхивнув широким ротом. — Я йому кажу — нехай до себе візьме, поки крило загоїться, я сам би узяв... та... хтозна, чи мій татуньо не здумає її на суп обскубити. — Хлопець засміявся зі свого жарту,

аж по ясна показуючи великі білі зуби. Однак сміявся тільки його широкий, з припухлими губами рот, а в погляді синіх очей мовби аж колючки ховалися.

— Ви що, знайомі? — здивувався Славко, добре знаючи Юлькову вибагливість у виборі знайомих.

— В одному домі живемо, — трохи неохоче пояснив Юлько. — Можу відрекомендувати: Стефко це, Стефко Вус, соловей-розбійник з нашого двору. Стою та й дивуюсь: чогось такий добрий став, у дворі хлопчаків мало що не ломигає, а тут над сорокою розчулюється! Метаморфоза.

— Ти б менше патякав, балакайло мудрий, — буркнув Стефко. Колючки в погляді стали ще гострішими. — Бери сороку, у вас вдома місця досить.

— Авжеж, тільки сороки мені й бракувало! — з огидою скривився Юлько і тицьнув птаху черевиком. Вона відстрибнула вбік.

Славко шарпнув його за плече.

— Слухай, Ващук, ти що? Май трохи розуму!

— О, — протяг Юлько, стріпуючи рукав, мовби Славкові пальці могли залишити там слід, — а ти не тільки спортсмен, спелеолог і таке інше, ти ще й друг живої природи?

Та Славко уже не слухав. Мало що не приклячки схилившись над птахом, узяв його до рук.

— Бабрайтесь, коли маєте охоту, — сказав Юлько і пішов геть, розминаючи ногами мокрий, вкритий коричневим листом суглинок.

— Слухай, я знаю, куди ми її подінемо! До Надії Григорівни треба її нести, вона вилікує одразу... Вона мою маму в першому класі вчила, до неї з якою хоч справою можна звернутись, от побачиш! Їй завжди то птахів, то кошенят носять, вона любить їх... А раз якось навіть морську свинку...

Славко затинався, він бачив, що Стефко якийсь наче недовірливий чи просто собі кепкує. Важко таки уявити вчительку, яка вчила чиясь маму в першому класі, не те що повірити в неї. Але Славко хотів переконати Стефка, що Надія Григорівна є насправді.

— Ходімо, чуєш?

— Та добре, неси, коли знаєш куди.

— Ходімо разом. Ходи, ходи, не жалкуватимеш! Та й сороку ж ти надібав, а не я!

— Ну добре, я й так уже нагулявся затроє, ходімо! — несподівано для самого себе погодився Стефко.

І вони пішли, Славко з сорокою, котра, мовби й не відаючи полоху, тихо й довірливо сиділа на згині руки, — і Стефко Вус, заболочений, у семилатному своєму пальтечку та з колючим поглядом спідлоба.

Далі все було не зовсім так, як хотілося Славкові. Надії Григорівни не застали. Двері відчинила її донька, і Славко трохи зніяковів, пояснюючи, в чім річ. Анітрохи не здивована несподіваним дарунком, донька Надії Григорівни взяла сороку, запросила хлопців зайти до кімнати, на що обидва в один голос відмовили: «Ні, ні, ми підемо», — і сказала, що з сорокою все буде гаразд, хлопці можуть не хвилюватися, а за кілька днів нехай приходять подивитися на свого птаха, Надія Григорівна буде гостям дуже рада.

— Добре, — знову в один голос погодилися хлопці.

— Ти прийдеш? — запитав Славко.

Не зовсім впевнено здвигнувши плечима, Стефко сказав:

— А я хіба знаю? Як буде охота, то прийду.

— Звичайно, приходь, зразу кажи, що це наша сорока, — і тебе впустять. До Надії Григорівни всі приходять, коли щось треба. Така вона, розумієш...

— То я вже піду, — не цікавлячись Славковою розповіддю, мовив Стефко. — Бувай собі здоров!

— Бувай! — відгукнувся Беркута.

Він чомусь подивився услід Стефкові, його несподіваний знайомий ішов якось прихильці, заклавши руки в кишені, було в його постаті щось дуже незалежне й водночас невеселе, — а потому й собі рушив додому.

ЮЛЬКО ВДОМА

Юлько був невдоволений — не відповів Славкові як слід, коли той шарпнув його за рукав. Та ще й при Стефкові! Хоча Стефко — це всього лише Стефко, хто там на нього звертав би увагу. Однак не дуже приємно, коли бачать, як тебе шарпають і повчають, а ти тихенько йдеш геть. Але ж і бійку зчиняти годі було — земля слизька, Юлькові уявилося, які б вони були, — викачані в листі та в глині, — коли б так спробував дати здачі Славкові. І тому Юлько йшов додому набурмосений та похмурий.

Те, що жив він зі Стефком в одному будинку, аж ніяк не означало, що їхні дороги якось перехрещувалися. Мама оберігала в дитинстві Юлька від Стефкових кулаків і «Не втручайся,

Юльчику, не відбирай мамі здоров'я», — казала вона тоді, коли Стефко бив когось іншого.

А коли обоє підросли, то якось так уже повелося, що при зустрічах, трохи відсторонюючись, добре вихований Юлько вітався. <...>

Стефко часом не відповідав, а часом, коли перебував у доброму гуморі, дарував кілька слів, що мали означати прихильне ставлення до Юлька, бо хоча Юлько, — на думку самостійного Стефка, — виглядав пещеним мамієм, однак ніби й плохутою не був. Та й, зрештою, причин до сварки не знаходилося.

Вдома:

— Щось сталося? Якась прикрість, Юльчику? — стривожено зазірала синові в очі мама.

Вона була у біленькому фартушку, такому білому, що Юлько завжди дивувався — як можна мати такий білий фартушок, пораючись на кухні? Коли Юлько сам брався за якусь домашню роботу, він через п'ять хвилин скидався на сажотруса або на мірошника, в залежності від роботи.

— Нічого, мамцю, прошу не хвилюватися, — сказав Юлько, цілуючи матір у щоку.

— Але ж я бачу, Юльчику: щось не так!

— Все так, — сказав він і вдавано веселим голосом запитав: — А що доброго сьогодні на підвечірок ти приготувала, мамцю? Так смачно пахне!

Мати зітхнула й сказала:

— А зараз побачиш. Мий руки і ходи їсти.

Юлько скинув черевики, перезувся у домашні капці — підлога була натерта до блиску й самому не хотілося залишати на паркеті сліди.

Миючи руки, хлопець мимохідь глянув у дзеркало, почеплене над умивальником. Побачив власне відображення і підморгнув раптом сам собі: «Ов-ва, знайшов ти, Юльку, причину для журби!» — і ніби справді потішив себе, і вже щиро веселим тоном повідомив:

— Я вже готовий, мамцю. Чи можна їсти?

— Так, так, — похапливо відповідає мати, несучи з кухні тарілку, на якій аж палахкотіла рум'яна смажена картопля з яечнею.

— А серветочку, мамцю? — ласкаво попросив Юлько і усмінувся матері.

— Зараз, зараз, — сказала вона і легкою ходою вийшла з кімнати.

«Гарна моя мама, — провів її поглядом Юлько, наколовши на виделку хрумтячу картоплю, — дуже гарна моя мама. Я колись намалюю її портрет, слово честі».

— Дякую, мамцю, — знову всміхнувся Юлько, — Знаєш, ти в мене така гарна! Мамцю, а кава буде?

— Звичайно, Юльчику, — сказала мама і ще раз пішла на кухню.

По вечері Юлько вигідно простягся на канапі, заклав руки за голову. Обводив поглядом кімнату — звична і затишна; мама не дасть ніде порохині впасти; гарно добрані кольори: меблі, хідники на підлозі, квіти у вазі на столі — все створювало лагідний, мажорний акорд, де ніщо не вражає слуху. Тільки Юльків малюнок на стіні — чорна туш на сірому, аж темному, аркуші паперу — якось не в'язався з рештою тонів у кімнаті. Юлько просив маму не вішати малюнка на стіні, а мама, як завжди, переконувала:

— Не відбирай мамі приємності, Юльчику...

Малюнки Юлькові — то вже не були гривасті коні. Зачарувало Юлька місто. Любив його якось дивно, не по-хлоп'ячому, і любив не стільки самий рух, барвистість людської течії, а скоріше затаєну думку, закам'янілість м'язів каріатид і атлантів, різкі переходи від сучасної архітектури до старовини. І пробував передати усе те чіткими чорними лініями на невибагливому тлі сірого паперу. Малюнок на стіні — столітній сторож-ліхтар на площі біля оперного театру. Пляма світла на тротуарі, перекреслена вузькою тінню. І більше ані штриха, лиш якийсь трохи сумний настрій угадувався за тим. Ліхтар дуже сподобався мамі, що ж, коли вона так хоче, нехай собі висить на стіні той ліхтар, Юлько не позбавлятиме маму приємності.

Колись хлопець показував свої малюнки тільки Беркуті, — дитвацтво, Славко мало що тямить у тій справі, — а тепер нехай усі оглядають ліхтаря, бо Юлько має ще інші малюнки, котрих нікому не збирається показувати; своє місто на своїх малюнках, вони належать лише Юлькові, так йому хочеться, та й годі.

— Юльчику, — тихо нагадує мама, — а ти ж, здається, ще до книжок сьогодні не брався.

— Зараз, мамцю, — всміхається Юлько. — Ще собі трохи спочину. — Заплющує очі, тоді в темніні ходять такі червоні кола-дивовиди, як гриви коней, що він малював колись давніше. А ще зажмурки можна побачити, що впіймало око мить

перед тим, лиш кольори змінюються. Біле стає жовтим, червоне — чорним...

Юлько потер очі, аж повіки заболіли, скочив з канапки — таки справді треба братися до уроків. Коротенькі розділи в підручниках були зрозумілі, задачі розв'язувалися легко, з домашніми вправами значно менше клопоту, аніж з тими кольорами, що їх бачив заплющеними очима. Або ж з тими розмовами, що їх починає Беркута, з тими його причіпками. Чого хоче від нього Славко Беркута? Колись готовий був за Юлька у вогонь і в воду скочити, тепер не бажає цього робити; не треба, не велика біда, але чого ж чіпляється? Юлько знову заплющив очі і став придивлятися до кольорів у густо коричневій сліпій темряві.

Взимку вони якось грали в сніжки, до пізнього вечора мокли в липкому снігу, і десь там зосталась Юлькова шапка — чи то збили суперники, чи то сам загубив, вже й гра скінчилася, а Юлько з Славком шукали шапку, і врешті Славко віддав йому свою.

— Ти бери, бери, тобі кажуть! Я ніколи не простуджуюся, сам знаєш.

І пішов Юлько додому у Славковій шапці, була вона геть мокра, одне вухо майже обірвалось, та все ж рятувала од вітру й морозу. Одним словом, шапка...

А одного разу, — Юлько напевно знав, що так воно й було, — Беркута під час турніру програв йому партію в шахи, навмисне програв, аби Юлько став чемпіоном серед п'ятикласників.

Тепер спробуй запитати — «Чого ти чіпляєшся, Беркута?» — обов'язково почуєш: «Не чіпляюсь, а маю рацію...» Та нехай там собі, Юлько все одно тої рації не визнає. Яка там рація? І в чому?

СТЕФКО ВДОМА

— Прийшов, заволоко! Де тинявся?

— Де хотів, — буркнув Стефко, шпурнувши у куток шапку. —

А що, татуюльо скучили за мною?

Старший Вус засміявся, мовби почув приемний жарт.

— Авжеж, скучив! По цигарки нікому піти. Твоя сестричка встромила носа в книжку і не хоче з місця зрушитися, хоч ти їй що!

— Я уроки роблю, — тоненьким світлим голоском пояснила Настка. — Та мені й не дадуть тих цигарок, я ж казала, тату, дітям не продають.

Стефко подивився на дівчинку, вона приставила до підвіконня стілець, вместилися на ньому колінами. Писати на високому

підвіконні було страшенно незручно, але на столі — ще гірше. Стіл гойдався і ледве стояв у кутку: тато Вус ніяк не міг зібратися приладнати до стола четверту ногу.

— Нехай вчиться, — сказав Стефко. — Йдіть собі самі по ті цигарки, я не піду, бо змерз і їсти хочеться.

— Ну й діточок мені господь послав! — зітхнув старший Вус, але став натягати плащ, бо коли Стефко казав — ні, таки то вже було «ні». — Не стане жодне в помочі, лиш огризаються. А що, як батько на старі літа розігнутися не годен буде?

— Йди, іди, тату! Нічого тобі не станеться! Висунься трохи на свіже повітря — засидівся, мохнатієш цілий вечір у хаті, аж місця менше стало!

Бо таки справді у цій маленькій кімнатці старший Вус був ніби зовсім не на місці. Широчезними, крутими плечима затуляв світло, що просякало крізь вікно, і здавалося, ось зараз як лиш крок ступить, переверне і триногий стіл, і саму кімнату. Настка при цьому виглядала ще дрібнішою, худенькою і зовсім непримітною, мов цвіркун у запічку.

Батько залишив за собою відчинені навстіж двері. Стефко замкнув їх, щось буркнувши під ніс, і запитав у сестри:

— Їсти є що?

— А он, — мовила Настка з-над книги, — на столі...

Стефко взяв склянку молока і вкраяв байду хліба: тим досита не наїсися; однак хлопець охоче жував свіжий хліб, запиваючи його молоком. Дивився на сестру — і дівчина повернула, врешті, до брата вузьке личко з яскравими цяточками веснянок біля носа (мов їй хто бризнув на обличчя фарбою).

— Знову десь ходив, Стефцю, книжки до рук не брав, учителька приходила, питала, де ти. Доки так будеш, Стефку? Прошу тебе, прошу, а ти все настаро... Учора з третьої квартири казали, що ти в них під дверима палив щось.

Хлопець мовчав. Допікає Настка, мов жигавка, коли б не Настка отак говорила, він би не стерпів: нікого то не обходить, чи робить він уроки, чи ні, сидить сиднем удома чи десь ходить. А Настки просто не слухає. Плеще язиком дівчисько — нехай собі плеще. На те воно й дівчисько, аби язиком плескати.

— Стефку, — вела своє Настка, — я піду в школу-інтернат. Не можу я тут більше.

Настка, видно, готова була розплакатися, але тільки кліпала очима; і раптом згадалася Стефкові ота птаха на мокрому листі —

аж самому щось підступило до горла, і він закашлявся, мовби захлинувшись молоком.

— Я думаю, тобі також треба до інтернату. Марія Петрівна казала, що поговорить з тобою. Ходімо разом, Стефку, буде так гарно!

Перестав жувати хліб, обмірковуючи Настині слова. Не про те думав, що справді було б добре до інтернату, ні, уявив раптом цю кімнату без Настки, без її тоненького голосу («Знову десь ходив, Стефцю»), подумав, що ніхто йому не поставить молока та хліба на стіл, і зробиться ще тісніше у цій кімнаті, не буде загідника у їхніх сварках з батьком, бо ж Настка завжди намагалася їх мирити... Не мав Стефко до батька доброго серця, бо й від батька ніколи не було ані ласки, ані якої лакоминки, ані поради. І навіть коли батько повертався з роботи втомлений і зовсім тверезий, не шукала його долоня ані Настиної гладенько зачесаної голови, ані Стефкової пелехатої.

— То таки підеш, Настко? Ти не будеш тут жити?

Незвично тихий братів голос наполохав дівчину. Зиркнула скося, як Стефко, стулила на щось до купи долоні:

— Коли ти не хочеш... Коли ти без мене тут бути не хочеш, то... то я, може, зостанусь, Стефку? Коли ти...

Вернувся до хлопця його їжакуватий погляд і насмішкуватий тон, сказав, мовби сердився на сестру:

— Ет, говори даремницю! З тобою чи без тебе — все одно! Йди собі куди хочеш, Настко.

— А ти сорочки не матимеш чистої! — Настка говорила, як доросла, її гострі плечі якимось нервово рухалися під коричневою шкільною сукнею. — Ходімо разом до інтернату, Стефку!

— Ото мені дорадниця мудра знайшлася! — махнув рукою Стефко. — Ніби тобі не однаково...

Знав добре Стефко, що сестрі зовсім не байдуже, як він житиме, та так уже звик наперекір і іншим, і самому собі чинити. Настя зітхнула й знову схилилася над книжкою, а він узявся допивати своє молоко.

СЛАВКО ВДОМА

— Мамо, ти не будеш сердитися?

— А що трапилося?

— Ні, ти спершу скажи — не розсердишся?

Мама засміялася: це була синова хитрість ще з тих пір, як він навчився говорити й зрозумів, що є речі, за які мама може сердитись.

— Розповідай, розповідай, голубчику.

— Ти сказала — купи масла, а я побачив книжку... Про Африку, ти тільки подивись, мамо!

— Ну, що ж я з тобою зроблю? Візьми гроші і піди купи масла. Тільки постарайся не дивитись на книжки.

Славко повернувся з магазину. Налив собі й матері чаю, спер книжку на хлібницю. Читав:

«Ще в шкільні роки обриси Африки завжди нагадували мені знак запитання». Цілий світ Славкові здається знаком запитання. І коли хтось признається у такому відчутті, хлопець раптом спалахує радістю — якщо інший знаходить відповіді на запитання, то чому він не повинен вірити, що знайде їх? І далі — книжка:

«Я мріяв бути на Занзібарі і в Лагосі, в Каїрі і на руїнах Зімбabwe, тому що вже тоді я був заморожений географічними назвами і атмосферою...»

— Сину, ти знову читаєш при столі?

— Послухай, мамо: «На гладко відполірованих льодовиками скелях я бачив зображення носорогів і слонів, висічені первісними художниками».

— Як називається книжка? «Останні таємниці старої Африки»? Коли закінчиш, даси мені, Славку...

Допивши свій чай, мама вийшла з кухні, а Славко так і залишився сидіти з книжкою, забув і про чай, і про все на білім світі.

Ох, цей Славко! Мама глянула на годинник:

— Запізнився на тренування, голубчику! Уже скоро сьома.

— Не може бути, мамо! Скажи точно, котра година?

— За шість хвилин сьома.

Славко схопився з-за столу:

— Ой мамо, ну чого ти раніше не сказала! Мамо, де моя синя спортивна форма? Ну, та, нова, ой, дякую! А де... Ні, не треба, я вже знайшов...

Залишається на столі книжка, на підлозі — старі кеди з діркою на підшві, чи одну пару протер на тренуваннях? Мама розмірковує, чи не час їх уже й викинути; складає книжку, поправляє шпаги, вставлені у високу дерев'яну підставку, мов які квіти у вазі. Тих шпак безліч, і інструменту, і залізачок; тільки Славко й знає їм назву і може відшукати щось у безладді, мама нічого не переставляє в нього на столі, коли син за кільканадцять хвилин до виходу з дому вирішує раптом щось відремонтувати. Він часто так — отямиться в останню хвилину, хоча можна було все

задалегідь зробити спокійно і без поспіху. Або ж вигадує таке, що не можна здійснити.

Вдома досі кепкували зі Славка, який раптом заповзвся був сконструювати машину для навчання під час сну, — магнітофон; записаний на плівку текст уроку; обертається диск; людина спить, а в пам'яті відкарбовується текст... Уся заковика була в тому, щоб додуматися, як би тому дискові обертатися цілонічно? До цього Славко так і не дійшов і лиш з одного радів, що не розповів хлопцям про свою ідею, бо їй вони кепкували б потім...

Славка не було в кімнаті, а мама відчувала його присутність у тому безладді на столі. В покинутій недопитій склянці чаю. В книжках на полицях у шафі. У фотографіях підземних печер на стіні. Бачила його замислене, майже зовсім ще дитяче обличчя, — коли розв'язував задачі, куйовдив пасмо волосся над чолом, отак накрутить на палець кільце русявого волосся, випне губи, про що думає? Цікаво, які думки снуються в синовій голові? Чи може він сам їх окреслити, висловити? Не завжди вистачає відваги запитати: «Над чим міркуєш, малий?»

Мама розглядає книжку, яку щойно читав Славко: «...завжди нагадувала мені знак запитання...»

Перегортає зошити, списані широким чітким почерком. Якісь аркуші, розмальовані контурами відомих і невідомих континентів, на суперобкладинках підручників — назви книжок, скорочення і декілька разів: «Блакитні печери», «Блакитні печери...»

Шпага. Книжка. Старі спортивні кеди на підлозі. Блакитні печери. Кільце русявого волосся на пальці. Висловлені й невисловлені сумніви. Думки невловимі й легкі або ж важкі не подитячому. «Мамо, а ти не будеш сердитися?»

Син.

ТЕАТРАЛЬНА ВИСТАВА

Театр увесь блакитний і урочистий — від розпису стелі і стін до оббивки крісел. Музи, легкі, як балерини, мчать кудись у вічному леті з вінками в рожевих руках. Мармурові ангели під ложами нагадують пустотливих дитлахів, які вирвалися на волю від надто суворого опікунок.

За важкими складками завіси ховається щось надзвичайне, феєричне і гарне, сьомий «Б» на гальорці нетерпеливиться й хвилюється, чекаючи дива. На сцені повинна з'явитися Лілі — вона запросила клас на прем'єру «Щелкунчика», де має роль Маші маленької.

І сьомий «Б» аж притих у напруженні.

Спершу ніхто не впізнав Лілі. Дівчинка на сцені анітрохи не скидалася на веселу, пустотливу й непосидючу Лілі Теслюк, від якої щомиті кожен міг сподіватися якоїсь каверзи чи просто дитячого вибрику. Світлі кучері спадали їй на плечі, і обличчя майже ховалося у тій повені волосся. Легка спідничка також здавалася тільки хвилею, і вся Лілі, тендітна, зграбна, гарненька — скоріше хмаринка, а не справжня дівчинка, і було боязко — ось видіння зникне, розтане і вже ніколи не повториться. Та коли сьомий «Б» врешті зрозумів, що оте диво на сцені — таки справді Лілі Теслюк, їхня Лілі, на гальорці зчинився галас, як у класі під час перерви. На гальорці тупотіли ногами й кричали:

— Лі-лі! Лі-лі!

А потім увесь зал — серйозні дяді й тьоті у вечірніх сукнях, молоді дівчата з пишними зачісками й старі дідусі у старомодних костюмах, і оркестранти із скрипками в руках, і навіть диригент — усі аплодували Лілі, і не один повторював із захопленими дівчатками й хлопчиками з сьомого «Б»:

— Лі-лі! Лі-лі!

Вона вклонялась і дивилася вгору, і навіть помахала рукою своїм друзям, — у цю мить вона була схожа знову на себе, звичайну, буденну, не завжди слухняну, але завжди веселу дівчинку; сьомий «Б» відчув, що успіх Лілі належить кожному з них і усім разом, бо хіба не в сьомому «Б» була Лілі Теслюк?

З гальорки закричали:

— Слава сьомому «Б»! Браво, Лілі!

В антракті дівчатка обнімали Лілі. Хлопці трохи насмішкувато чекали, поки скінчиться бурхливий прояв почуттів, і вони теж зможуть сказати, що їм сподобалась і вистава, і Лілі Теслюк на сцені.

Уперше в житті Лілі почувала себе страшенно ніяково від похвал. Вона виходила на сцену, немов ступала на підвіконня на шостому поверсі свого останнього в місті будинку. Було моторошно й радісно, і зовсім як з шестиповерхової висоти, бачила зал, не розрізняючи окремих деталей, чула гомін — і не могла вловити жодного слова. Тільки рятувала музика — немов підхопила, підтримала, не дала дівчинці упасти; вона опам'яталась, відчула в собі силу і впевненість.

Однак в антракті, коли її обіймали і хвалили, було ніяково й сумно. Сьомий «Б» такий щирий, такий захоплений, такий розсміяний, а Лілі сумно. Зникла кудись і впевненість, і звична

пустотливості, і захотілося ще раз опинитися на сцені, переконатися: це все було — і зал, і оплески, і легкість у руках, і музика, яка підтримувала і несла, як хвиля, на самому гребені звуків...

Юлько стояв трохи осторонь. Не галасував і не пробував сказати Лілі все, що думав про її перший виступ на великій театральній сцені. Однак мав прибережений сюрприз — маленька бурштинова балерина, уся така поривчаста й легка, як сама Лілі, лежала в Юльковій кишені, старанно й надійно запакована. Балерину Юлько хотів подарувати дівчинці після вистави і тепер весь час торкався подарунка рукою: чи часом не загубив?

— Чілдрен, — сказала Лілі, уважно приглядаючись до кожного, — ви мене хвалите, бо я з сьомого «Б»?

Сьомий «Б» обурився. Образився. Ні, сьомий «Б» щирий і чесний, справді-таки Лілі молодець, слово честі, так воно і є, навіть коли б вона була просто чужа й незнайома дівчинка, вони б подарували їй отакий величезний букет (сьомий «Б» також мав сюрприз — отакий величезний букет).

— Ох, діти, — зітхнула Лілі, усе ще сумніваючись, — добре, якщо ви кажете правду. А... послухайте... де Беркута? Він що — не прийшов?

— У нього прикидка перед республіканськими змаганнями.

— Він просив, щоб ми тобі не казали, що його нема, він повинен прийти перед самим кінцем вистави...

— Ти не ображайся, він дуже хотів...

— Авжеж, хотів! Хіба спортсмени цікавляться балетом? — скептично скривився Юлько. — Дуже йому потрібен балет!

— Навіщо ти так, Юльку? — запитала Лілі. — Ти ж неправду кажеш.

І до Лілі знову повернувся незвичний, трохи незрозумілий смуток — так буває завжди, коли сумніваєшся у чомусь. І знову захотілося на сцену, де її підтримувала музика.

СКАЖИ, ХТО ТВІЙ УЧЕНЬ...

У глибині душі Славкові хотілося бути схожим на свого тренера. З того самого моменту, коли він уперше побачив у спортивному залі змагання шпажистів, хлопчик очей не зводив з високого, стрункого спортсмена. Невимушені рухи, швидкість, несподіваний укол, — здавалося, що перемогу здобути йому зовсім нічого не коштує. А потім, коли вже всі порозходилися, коли вже видно було (без маски), що в спортсмена веселе, сірооке обличчя, —

Славко не рушив зі свого місця біля порога, аж поки спортсмен не відчув на собі його упертого погляду.

— Сподобався бій? — запитав він, підійшовши до Славка.

— Дуже.

— А ти також фехтувальник?

— Ні.

— То, може, хочеш стати фехтувальником?

— Хочу.

— Хм... — сказав спортсмен. — У мене група повністю укомплектована. І тренування ми давненько розпочали... Однак знаєш що? Однак приходь. Тричі на тиждень — понеділок, середа, п'ятниця. О сьомій годині, не запізнюйся, гаразд?

Було це так несподівано, як у казці «Сезам, відчинися». Хлопець навіть не міг отямитися — невже його вчитиме цей симпатичний юнак, який щойно без усякого напруження і без видимих зусиль завоював звання чемпіона республіки? Невже це правда?

Славко прийшов. Прийшов — і знову став при порозі, несміливий і чужий у великому спортивному залі.

Жовті ребра шведської стінки. М'які «мішені», куди наполегливо, раз по раз, втикали свої шпаги майбутні Славкові друзі. А ось Андрій Степанович, його тренер. Коли він зайшов до спортзалу, то всі ніби стали меншати на зріст і вужчати у плечах. А як він узяв до рук шпагу, то вже очей не можна було відірвати.

І почалася наполеглива наука. Кортіло надіти маску і взяти до рук шпагу. Урок, одначе, виглядав інакше. Урок почався з розмови про шпагу.

— Поглянь — ось ручка. А це гарда. Твій захист, долоню від уколу оберігає... Ось тут, на кінці, — пондаре. І не думай, що шпага — іграшка. Це зброя. Як гвинтівка для солдата. Ти повинен її знати, як власну долоню, — тільки тоді вона не підведе тебе. Ти повинен уміти не тільки володіти нею в бою, а й поладити, коли у тім буде потреба. І не підсовуй нікому зашивати рукавицю чи прати костюм. Це твій обов'язок, розумієш?

Часто згадувався Славкові перший урок. Він був ніби випробуванням для хлопця, якому раптом стало трохи нудно. «Ну, все зрозуміло, шпагу треба знати, але я хочу стати на доріжку: випад, так, ще, укол — е! Оце інша річ! А латати костюм — нехай вчать у кравецькій майстерні...» І все-таки він знову прийшов. Андрій Степанович кивнув йому — він був у масці, але Славкові здалося, що тренер усміхається до нього, і вже без нехоті узявся до мізерної на перший погляд вправи: «Стань у стойку. Так. Ні, нижче.

Пружніше ноги. Ліву руку вільніше. В такій позиції пройди до кінця залу. Потім назад. Так, ще раз, ще раз, ще».

Якось чув, що тренер говорив одному із старших спортсменів:
— Покажи мені своїх учнів — і я скажу тобі, хто ти.

За якихось півроку тренувань про Беркуту говорили, що він найздібніший учень Андрія Степановича...

Похапцем одягав Славко тренувальний костюм. Мабуть, уперше за весь час він хотів, щоб тренування скінчилося скоріше. Зараз на сцену виходить Лілі, і сьомий «Б» сидить на гальорці, і тільки його, Славка Беркути, нема у залі. Ех, коли б не прикидка перед змаганням, то можна було б попередити Андрія Степановича, не прийти, він би зрозумів, звичайно, але ж сьогодні вирішується питання, хто з львів'ян поїде на юнацькі змагання до Харкова.

Андрій Степанович покликав Славка:

— Розімнися трохи перед боєм. І не хвилюйся. Ти в добрій формі, можеш мені повірити. Так... Захищайся!

Спокійно-веселий, як завжди, голос тренера примусив зосередитися.

— О-ля! Гей! Гей!

Задзвеніли клинки, шпаги схрестилися, на мить завмерли, як живі, розумні істоти, немов розмірковували, де ж у суперника слабке, незахищене місце, і — о-ля! Славкова шпага, аж блиснувши, ковзнула вниз до ноги Андрія Степановича. Є! Укол — блимнула червона сигнальна лампочка.

— Молодець! Дуже добре! Перейди в наступ. М'якше тримай шпагу, не напружуй плече. Що з тобою, Беркута, чому ти хвилюєшся? Так, добре.

Знову схрестилися шпаги, тонко задзвеніли, і Славко усміхався радісно — не так легко завдати укол Андрієві Степановичу. Тренер ніколи не піддається заради того, щоб потішити слабшого суперника, — виграшу не буде, аж поки учень, як рівний, не переможе свого вчителя.

ПІСЛЯ ВИСТАВИ

(Очима Славка Беркути)

Останній, вирішальний бій я тоді і виграв з рахунком 4 : 5. Сила вся як пропала. Кожен мускул був натомлений. Мене усі вітали, а я чимскоріш роздягався, хотів утекти в душеву, бо було вже зовсім пізно. Я так поспішав, що навіть не встиг зрадіти з того, що поїду на змагання до Харкова.

— Відпочивай, післязавтра можеш прийти тільки подивитись на тренування, — сказав Андрій Степанович. — Ти в добрій формі, Беркута, тільки май на увазі — нерви треба тримати, як поводи доброго коня, бо можна зірватись. Ну, відпочивай. Потім ще поговоримо.

Андрій Степанович, мабуть, помітив, що я весь час позираю на годинник. Годинник у нас великий, стрілки видно здалеку. Андрій Степанович відпустив мене, але хлопці нічого не розуміли, вони весь час говорили, давали поради, — тільки даремно все це було, я ані слова з їхніх порад не затямив. Швиденько вмився у душовій і так хапався, натягаючи сорочку, що навіть забув її вивернути. Коли я був малий, мама жартувала: «Не вивернеш сорочку, будеш того дня битий».

Жарти жартами, а перед прикидкою я б повірив у прикмету, тепер — то вже ні, а перед прикидкою або перед змаганням ставеш забобонним, аж потім смішно з самого себе: боїшся, аби й кіт дороги не перебіг.

Сорочку я таки вивернув, позапихав усе в «бандуру», — це ми так називаємо великий брезентовий футляр, куди складаємо все спортивне знаряддя і шпагу, — і зайцем вискочив на вулицю. Трамвай довів мене до центру, коли годинник показував пів на одинадцятку. «Бандура» заважала страшенно, я вже знав, що не встигну, запізнюсь, і все-таки чомусь біг, ніби від того, чи добіжу, чи ні, залежало щось дуже важливе.

Далі все діялось, як у театрі пантоміми, — там слів не треба, там усе ясно і без слів, жестів вистачить, щоб зрозуміти усе до решти.

Добігши до театру, я побачив, що з тих великих бічних дверей, звідки звичайно виходять артисти, вийшла на вулицю Лілі з мамою і батьком. І з високим хлопцем, — я його упізнав одразу. Це був Юлько. Лілі щось говорила, — я не чув, а тільки бачив, як вона розводила руками, спинялася щомиті, вони йшли й далі всі разом, і Юлько слухав, що говорила Лілі, — він схилявся трохи, щоб краще почути її слова.

Може, треба було побігти за ними? Пояснити, чому я не міг прийти на виставу і запитати, як Лілі вдалася роль, і похвалитися навіть, що поїду на змагання до Харкова? Але я не побіг за ними слідом, а стояв і дивився, як вони віддаляються, і раптом відчув, що страшенно втомлений, ще більше, ніж у спортзалі. М'язи не напиналися струнами — було так, ніби я цілісінький день пролежав на сонці; схотілося пити, і я вже не знав, що

краще, — виграти бій і поїхати до Харкова чи подивитися, як Лілі Теслюк танцює на великій театральній сцені.

Звичайно, Лілі тепер образиться. Весь клас прийшов, один Славко Беркута не з'явився, мовби йому нецікаво.

Бігти за ними тепер уже зовсім не було сенсу, надто далеко вони відійшли, та ще й Юлько там, буде потім щось говорити...

Треба було наступного дня пояснити Лілі, чому я запізнився. Треба було, звичайно. Але як я мав це зробити? Коли б хоч Лілі сама запитала, якось би пояснив, а вона не питала. Я навіть думав: може, Лілі й не помітила, що я не дивився виставу, нащо ж тоді ні сіло ні впало вискакувати: «Вибач мені, Лілі».

І все ж краще було сказати, бо скільки не бачу відтоді Лілі, стільки й відчуваю: ось зараз або почервонію, або відвернусь. Вона собі посміхається і жартує, їй хоч би що — їй справді, мабуть, зовсім байдуже, а мені весь час так, ніби я страшенно винен, ніби я брехун... Погано усе так вийшло, весь час тепер думаю про цю історію. Уявляю собі, як Лілі виходить на сцену (у класі про це всі потім говорили), мені здається, що вона була схожа на фею, яка колись приснилася мені, давно-давно. Уся в білому, висока, і чорне волосся на плечах. У Лілі волосся світле, тільки очі чорні. Є така пісенька «Чорні очка, як терен», але мені здається, що коли Лілі виходила на сцену, то була вона вся в білому і з чорним волоссям. Я знаю, що це не так, а от привиджується. Добре, що скоро поїдемо до Харкова, там ніколи буде про дурниці думати. Хоч би вже скоріше до Харкова. Здається, ми літаком полетимо. Добре, якщо літаком. <...>

КУКУЛИКУ МІЙ ГАРНИЙ...

Сорока блиснула хитрим оком, широко розкрила дзьоба: «Кк-ха!» — і, перелетівши через усю кімнату, сіла Стефкові на плече. І це зламало Стефкову їжакуватість.

— Впізнала? — здивувався і засміявся, своїм звичаєм показавши усі гарні, великі зуби.

Надія Григорівна — дрібненька, ніби якась кругла, тепла, з малими, як у дитини, руками і добрим, тремтливим голосом.

— Мабуть, упізнала, — погодилася вона з Стефком. — Або ж просто ти славний хлопчик. Вона до лихого не піде, тільки стане отак при носі, дзьоба розкриє, крила розчепирить і все кхакає.

Стефко хмикнув. Одне дивина — сорока впізнала, а друге, ще дивніше, — нібито він славний хлопчик! Ну й ну!

Кімнатка була маленька, не набагато більша від тієї, де жив Стефко з батьком, та виглядала вона зовсім інакше. У шафах книжок стільки, що й не полічиш. Меблі ніби хто сам із жовтого живого дерева стругав — скоріш сільські, ніж міські, — і широкий м'який тапчан із скрипучими пружинами. Скрип сподобався хлопчикові, і він раз по раз вовтузився на тапчані, аби пружини заскрипіли.

А потім його запросили до гарячого борщу. Стефко спершу відмовлявся, а коли смачний дух заповнив кімнату і червоний борщ забілили сметаною, хлопець раптом відчув, що йому аж слина підступає до уст і в животі болить — так їсти хочеться, і не втримався, таки сів до столу. Надія Григорівна розповідала про сороку, Стефко їв і сміявся, бо дуже вже кумедною виявилася знайдена в парку птаха! Називали її Кавкою. Вона збирала усякі корки, гудзики, кісточки, брязкальця і носила на переховок під подушку до Надії Григорівни. А то сідала їй простісінько на голову і зазірала в обличчя — бавитися запрошувала.

— А в мене кіт Бурко є. Чорний, як заслінка від печі. Він весною у мандри йде, а коли вже студінь починається, то вертає. Пошкребе лапою двері, мовби ніколи ніде й не блукав, і просто до своєї миски...

Наївшись за двоє, Стефко зігрівся, відтеплів увесь, і навіть погляд його вже не був такий колючий. Стара вчителька охоче слухала про Бурка і запитала, звідки хлопець знає про заслінки від печі. І тоді Стефко раптом розповів про бабу Олену, про холодний потік і співучу липу. Чомусь пригадав, як посеред осені вили вітри, немов дикі пси, що заблудилися межі горами, а взимку баба Олена казала, поглядаючи на глибокі сніги: «Морози сеї зими будуть люті, десь вовки чи не заплинуть до нашої сторони...» Уявляв тоді Стефко сірі вовчі спини, що пливли снігами, як туго зв'язаний пліт. Однак у місті це було таке далеко, що хлопцеві анітрохи не ставало біжно, можна було згадувати навіть на потемки.

А за вікном уже справді сутеніло: пізня осінь, день ставав усе коротшим («На курячу стопу меншає», — казала баба Олена). Надія Григорівна не була схожа на бабу Олену, тільки голос мала такий же тремтливий. Оповідала про птахів, що перебували у неї, про школу, яка-то вона була давніш, коли вчителька лиш починала свою роботу. Згадала одного учня, хтозна коли його вчила, давно, ні, де там, Стефка не було й на світі, але той учень схожий чимось на Стефка, і тому вона згадала. Отакий же пелехатий і зуби білі, йшла тоді війна. Та ні, Стефку, то не ця, а перша

світова, і забрали того хлопчину в армію, і прислав хлопець листа з фронту. Майже до словечка пам'ятала учителька того листа.

...Стрілянина люта. Стояли в лісі. І побачив той хлопець білку, маленьку — язичок полум'я, не більша. Вискочив з окопу, не зважав на те, що товариші гукали, називаючи божевільним, ухопив білочку — вона далася до рук, не пручалась, — заховав у пазуху. Відчував, як б'ється поруч з його серцем інше — таке маленьке, крихітне, і тепліше йому було серед вітру й осені. І не такими страшними здавались кулі. «Чи задоволені ви з мене, дорога вчителько?» — запитав у листі той хлопчина, і побачила вчителька його маленьким, бистрим, погляд з-під пелехів. Для учительки учні завжди дітьми зостаються. Так-то воно, Стефку... А ти чи не спати захотів, голубе?

«А мене баба кукуликом кликала», — хотів похвалитися Стефко, але стулив губи, соромився таке говорити, і погляд по-колючішав:

— Не хочу я спати. Я вже геть піду.

Кавка знову глипнула на хлопця круглим оком — зацікавилася рухом у кімнаті, бо сама вже була втихомирилася, не літала туди-сюди, не смикала Стефка за чубок, не дзьобала його черевиків.

Шкода було йти з теплої хати. Отягаючись, засував руки в рукава. Шапку все ніяк не міг знайти на вішалці.

«Мене баба кукуликом кликала».

Учителька не приспішувала. Приглядалась, як Стефко одягається, і все немов чекала чогось, і Стефко чекав. Однак нічого не трапилось, учителька мовчала, і тоді він сам відважився:

— Я ще до вас прийду. На сороку подивитися.

Ніби не питав, а просто так собі сказав, знаючи, що йому не відмовлять, і таки вгадав, бо Надія Григорівна ще більше ніби потепліла. Погладила Стефка по шорсткій голові, подумала, що треба б голову як слід вимити, сказала:

— То добре, що прийдеш. Я буду дуже рада. Коли хочеш — заходь, чуєш?

— Я прийду.

І ще згадав:

— А як ви сороці крило лікували — наживо чи замертвляли?

— Не замертвляла, — чомусь усміхнулася Надія Григорівна. — Там тільки вивих був, усе зразу на місце стало.

Тепер таки треба було прощатися. Не мав про що питати.

— Я вже йду, — зітхнув Стефко. — До побачення... «Баба мене кукуликом кликала».

- Як складаються взаємини головних персонажів повісті з дорослими?
- Хто з них відчуває підтримку та розуміння з боку батьків?
- Чому Славко Беркута не зміг відвідати театральну виставу? Чи шкодував він про це?
- Хто допоміг Стефкові врятувати поранену сороку і як саме?

ЧОМУ ТИ ТАК ЗРОБИВ, ТАТУ?

Місто на пагорбах. Нерухоме, як глибокий потік, — у вузьких вулицях, де пішохід ледве може розминутися з автомобілем. А он там сутіски розступаються, ширшають, наливаються галасом і гуркотом, блиском широких вітрин і вікон впереміж із високими брамами. Прохідні двори, залиті асфальтом і заставлені зеленими лавками — самотніми, без дерев. Двори — колодязі з довжелезними переходами балконів і вугластими тінями, які ніколи не гинуть. Залишені нароствір майданчики біля нових будинків.

Місто Юлько ніяк не міг відділити од батька: батько відкрив йому місто.

«Мовчи, сину, я говорю сам до себе...»

Навіщо ти так зробив, тату?

Голуби сірими, ситими, як у котів, спинами обліпили піддашся. Голубів Юлько не любив, були вони якись ліниві, байдужі, мовби їх ніщо на світі не обходило, oprіч крихт, підкинутих дітьми.

Довга стіна чорних дерев. Яскрава пляма якоїсь афіші. Зелено-червоний кіоск на розі — квіти у вазонах, білі хризантеми, їх обтинають під корінець, коли хто не бажає купувати з вазоном, — і тоді біла хмарка пливе в густому натовпі.

Завтра всі знатимуть. Завтра всі говоритимуть: «Он Юлько Ващук, це його батько...»

«Не ходи, Юльчику, в двір, не бався з тими хлопчачками, ти інший, сину, вони не з твого кола...»

Юлько бачив себе у колі — мовби відділений од решти, розумніший, кращий, здібний. «Он Юлько Ващук — то його тато!»

Добре б завтра прокинутися раптом кимось іншим — не Юльком Ващуком, ні, ким завгодно, аби не Ващуком. Звичайним, буденним. Встати, вмитись, щось буркнути матері, коли вона попросить купити хліба, грюкнути дверима і вийти на вулицю — також звичайну, буденну, — і бути байдужим до каменів, до форми вікон, до кольору дахів. До дзвону трамвайних рейок.

До голосів у натовпі. Прокинутись, приміром, Стефком Вусом. Безтурботним, розбишакуватим, без думок і без фантазій; ким завгодно, аби не Ващуком...

Вимовляв своє прізвище подумки, пошепки, майже вголос, і воно здавалося неприємним, чужим, воно не мало нічого спільного з ним самим, ніби жило собі окремо. Чому ж він має відповідати — завтра і ще потім не раз, напевно: «Це твій батько, так?»

Чому він мусить — за тата?

«Ходи, покажу тобі диво, сину!»

Вони потрапили в завулок, де не буває сонця ані зранку, ані пополудні. Надійшла саме призахідна година, десь там на широкій вулиці сонце котилося дахами широких будинків, а сюди впав лиш відблиск — на дроти. Червленим золотом лилися над сірою вулицею троллейбусні дроти і здригались, ніби от-от розіллється, впаде на землю важкими, не дзвінками краплями золотого.

Ващук. Юлько Ващук. То це твій тато?

Ні. Не мій. То хтось інший. Не мій тато. Він ніколи ніякої книги не писав. Та кажу ж вам, не він. Дайте мені спокій, я ж сказав. І взагалі, що вас те обходить? Мій тато — не мій; Ващук я — не Ващук? Дайте мені спокій.

Був би ти хлопцем, я б знав, тату, що казати, а як розмовляти з тобою? Удавати, ніби нічого не трапилось? Можна й удавати.

«З мене Ріхтера не буде...»

«Звичайно, не буде. Байдиги плетеш. Не буде. Але яке це має значення?»

«Ходи, я покажу тобі диво...»

«Чи хто прийде на поклін до моїх будинків, як ми приходимо на старе місто?»

«Мовчи, сину, то я сам до себе...»

«Коли людина не певна, що її праця зостанеться надовго, то чи варто взагалі братися за ту працю?»

«Мовчи, сину, то я сам до себе...»

Ти самого себе одурював, тату? Сам до себе...

Навіщо ти так зробив, слухай, ти можеш сказати, навіщо ти так зробив?

То твій тато, Юльку, та признайся, то ж твій тато!

Неправда. Дурниці. Хіба ви не бачите — я не маю часу розмовляти з вами. Дайте мені спокій, я ж вас просив уже, здається. Якщо мій тато користується чужими думками, то запитайте

в нього, навіщо він так робить, а я не маю найменшого відношення до всієї цієї історії.

Яке мені діло до цього? Ну й що з того, що я Ващук? Що з того, скажіть, будь ласка?

А вдома? Як удома?

Мама:

— Трапилось щось, синку? Якась прикрість, Юльчику?

— Ні, мамцю, нічого. (Ніби ти, мамо, не знаєш сама, що трапилось!)

— То гарно, Юльчику, може, хочеш вечеряти?

Тато:

«Ходи, я покажу тобі диво...»

Ні, тату, дякую, я маю робити уроки. (Невже ти не розумієш, що дива не буде? Що троллейбусні дроти тепер не виглядатимуть золотими? Осінь надворі, тату. Так, так, осінь...)

Зрештою, може, це й не так важко: удавати. Всі троє удаватимуть.

Всі троє удаватимуть (ніби нічого не трапилось).

Чому ж ти так зробив, тату? Ти тоді не думав, що я існую на світі?

«Мовчи, сину, то я сам до себе...»

ДИСКУСІЯ ЗА ПАРТОЮ

— Привіт чемпіону!

— Кубок твій?

Сьомий «Б» вірив у спортивну зірку Славка Беркути. Сьомий «Б» вважав, що має право на зустріч з переможцем, але клас спіткало розчарування — кубка не було. Команда виступила добре. Львівські шпажисти зайняли друге місце, і в командних Беркута не програв жодного бою. Зате в особистих змаганнях завоював тільки четверте місце.

Андрій Степанович не дорікав. Тільки хлопці махнули рукою: «Ну от, а ми на тебе надіялись! Ех ти!»

— Давай проаналізуємо, — сказав Андрій Степанович. — Що вийшло? Поки було напруження волі, ти весь зібрався, вивчав суперника — і виграв. Коли ж тобі раптом здалося, ніби успіх забезпечений і без боротьби, ти розм'як і розслабився — твою слабкість миттю відчули. І ось маєш замість першого чи другого — тільки четверте місце.

Славко розумів свою помилку. Так, правильно все запримітив Андрій Степанович. Бої з найсильнішими спортсменами

виграв блискуче, а тим, хто був десь у кінці і навіть не сподівався виграшу, — та ще й у Беркути! — тим Славко ганебно програв. Він собі подумав:

«Ну, що з ними битися? Не бій, а так, розминка».

Та коли раптом отямився, було вже пізно. Рахунку виправити не міг. А пізніше настрої зіпсувався зовсім, він скис; розвеза, от розвеза! Скис — і програв ще двічі!

Найприкріше було, що перший день змагань пройшов чудово. Фотокореспондент схопив на плівку цікавий момент бою, і хлопець, сам себе не впізнаючи, розглядав сіру фотографію в газеті.

Хороший то день був. Ходили по місту, їли морозиво, хоч був приморозок, все одно їли морозиво і купили торт — справжній палац із солодкого крему і ще чогось дуже смачного: чи то горіхів, чи то шоколаду.

«Палац» купили на честь Славкового дня народження. Повідомляючи про результати першого дня, так і сказали: «Одному з учасників змагань, Ярославу Беркуті, сьогодні сповнилося чотирнадцять років, і свій день народження він добре відсвяткував, вигравши усі бої».

Найголовніший, звичайно, був подарунок Андрія Степановича. Він дав Славкові чудову шпагу, новеньку шпагу з дзвінким, як струна, клинком і блискучою гардою. Ручка її лежала в долоні зручно, мов прикипала, і шпага здавалася продовженням руки, напрочуд необхідним продовженням руки.

Славко від задоволення почервонів і навіть забув подякувати.

— Ну, Беркута, з такою шпагою не виграти першість — просто ганьба! — не приховуючи заздрості, казали хлопці. Вони й не сумнівалися, що він виграє.

Маєш тобі, виграв! Вгадали, ворожильники!

Звичайно, ті, хто зайняв дванадцяте чи навіть десяте, могли тільки мріяти про четверте, але Славко повинен був мати перше! Перше, а не четверте, тільки перше!

Показати в класі газету з фотографією? Ні, це не мало жодного сенсу. Враження не справило б зовсім, бо фотографію робили не в останній, а в перший день змагання. Фотографія тепер була скоріше докором, аніж радістю.

Важко було переступати поріг класу і визнавати, що не привіз кубка. Навіть значка не привіз, бо за четверте місце й того не давали. І зовсім уже неприємно було чути насмішкуватий голос Юлька:

— Ай-ай-ай, а ми тут приготували урочисті промови на привітання олімпійця.

Юлька готував промови?! Може, він ще й переживає через Славкову невдачу? Ну-ну!

— Ти повторюй ту промову щовечора, може, для іншого випадку згодиться!

— Тихо! Юпітер гнівається!

Шпагу, подаровану Андрієм Степановичем, Славко заховав і вирішив не брати до рук доти, доки сам не відчує, що має на це право. Дав собі слово: через рік увійти до збірної республіки, самому собі поклявся і надумав не порушувати клятву, хоч би чого це йому коштувало.

— Тільки ж гляди, про науку не забувай, — сказала мама. — Ти завжди з крайності в крайність впадаєш, не можеш рівно.

— Я ж не паровоз, щоб рівно, як по рейках. Я людина, — глибокодумно зауважив Славко.

Мама пожартувала:

— Ти в мене стаєш філософом.

Син не відповів — він думав про щось, зосереджено звівши брови.

— Про що ти думаєш, синку?

— А так, мамо, ні про що, — сказав він, і мама раптом із сумом подумала, що тепер вона знає про Славка трохи менше, ніж тоді, коли той навіть говорити не вмів. Тоді було значно простіше. А ось тепер: «Ні про що, мамо».

— Мамо, знаєш, я тепер ще й легкою атлетикою займаюсь. Треба — для загального розвитку!

— А чи не краще б тобі для загального розвитку до уроків узятись? — раптом обурилася мама. — От я скажу Андрієві Степановичу, що спорт на тебе погано впливає.

— Ой мамочко, не кажи Андрію Степановичу! — засміявся Славко, обхопив маму за плечі і закрутився з нею по кімнаті.

— Чекай, чекай, ти мені зачіску зіпсуєш! — сказала мама. А сама подумала, що Славко миттю знаходить спосіб врятуватися від її справедливої гніву.

Так, від маминого гніву можна було врятуватись. А от від власної зраненої гордості і від кепкувань — хай і не злих — порятунку не знайдеш. Хіба ж поясниш, у чому справа? Спорт — це спорт. Програв — значить, програв. І нема для тебе жодного виправдання. Люди часом з переломом руки беруть участь у змаганнях. Одного разу дівчинка-ковзанярка на льоду танцювала, рука в гіпсі, а вийшла на друге місце. Тут уже, мабуть, починається отой вимір максимального навантаження.

І Славко малював на уроці ніким не відкриті материки, обмірковуючи, як збільшити навантаження. Однак способи на це самі собою не вигадувалися. Їх, мабуть, треба відкривати, як материки. Як Північний полюс. Як істину про те, що Земля обертається довкола Сонця. Колись за це відкриття заплатили життям. А чим треба заплатити, щоб пізнати розмір власних сил і можливостей? Адже від цього залежать і відкриття.

«Стаєш філософом», — повторила б мама.

Малював Славко материки, а поруч сидів Юлько Ващук. Сидів за однією партою, переписував з дошки одну й ту ж задачу. Писав чорнилом із спільної, на двох, невиливайки. Тепер би Славко не списав у нього відповіді. Коли б у задачі було два розв'язання, Славко вибрав би не той, котрим скористався Юлько. Та чомусь не міг би признатися відверто Юлькові, що не може прийняти його таким, як він є.

Чому ж ти не кажеш нічого вголос, Славко Беркута?

Може, тому, що колись сам дуже хотів сісти за одну парту з Юльком Ващуком, найкращим учнем у класі, який так розв'язував задачі, як ти по деревах лазив? Який прочитав стільки книжок, скільки ти забив м'ячів у старий паркан, що правив за футбольні ворота. Ти так хотів сидіти з Юльком, що, — аж сором згадати, розвеза, та й годі, — заплакав, бо вчителька сказала, що сидіти вам разом ніяк не можна: Юлько високий, а ти Котигорошком був тоді, Славку Беркута.

Боїшся, Юлько тебе не зрозуміє? Не зумієш пояснити, чого ти хочеш!

Учора він був тобі другом, Славку Беркута. Як же це виглядатиме, коли сьогодні ти скажеш раптом, що тобі чимось не до вподоби Юлько Ващук? І не зможеш як слід пояснити, чим же так не до вподоби?

Хіба те, що Юлько сміється, штовхаючи ногою сороку з перебитим крилом, може бути причиною нехоті до нього?

Розберись у своїх симпатіях, Беркута. Хоч у правилах для учнів і не сказано, що треба любити усіх однокласників, однак спробуй зрозуміти самого себе і свого друга. Може, розібратися в симпатіях і антипатіях — це також визначити міру максимального навантаження?

Цікаво, а яке максимальне навантаження може витримати Юлько Ващук?

— Слухай, Юлько, яке максимальне навантаження ти можеш витримати?

— Що?

— Я питаю, яке максимальне навантаження ти можеш витримати?

— Я не машина. І взагалі, не маю наміру вступати з тобою в дискусію на уроці.

— Дискусії! Ну, чому б тобі не сказати — суперечки?

— Знову ти чіпляєшся до слів. Скажи чесно, чого ти від мене хочеш? Ти, може...

Варвара Трохимівна, учителька математики, постукала олівцем по столу:

— Беркута! Ващук! Я до вас звертаюся чи не до вас? Втретє прошу припинити розмову, а ви ніби й не чуєте.

Славко насупився. Юлько пояснив:

— Пробачте, ми справді не чули.

БИТИСЯ ІЗ БЕЗБРОЙНИМ

(Розповідає Славко Беркута)

Спочатку я вирішив, що мені привиділося. Скинув маску, знову глянув на вхідні двері — ні, таки правда: на порозі залу стояли Юлько і Лілі. Давно Юлько не приходив на мої тренування, я навіть не міг би згадати, коли це було останній раз.

Я підійшов до них:

— Подивитися хочете?

— Так, — сказала Лілі. — Ти ще не збираєшся додому?

— Ні, тільки недавно почали. Сідайте он там! — показав я на лаву, де сам любив сидіти, коли дивився, як інші працюють. Раніше Юлько теж не раз там сидів. Цікаво, чого це він вирішив прийти?

Вони сіли. Я вернувся на доріжку. І раптом відчув, що страшенно хвилююсь. Костюм аж наче став тісний і заважав рухатись. Уперше подумав, чи гарно виглядаю? Чи не здається дикою і смішною фігура людини у такому незвичному одязі?

Чому вони прийшли? Просто так чи не просто так? Червона лампочка підморгнула — є укол! Я навіть не помітив, як це трапилось. Видно, працювати можна механічно. Як читати вірша напам'ять, не думаючи, що означають окремі слова. Краще не поглядати в той бік, де вони сидять, бо можна й не спостерегти небезпеки, у фехтуванні все відбувається блискавично.

Коли бій закінчили, я підійшов до них знову. Маску вже не скидав — лоб мокрий, не хотілось, аби Юлько бачив, як я втопився.

— Лілі мене сюди привела, — сказав Юлько, ніби вгадав мої думки. — Не лихопомна, забула, що ти не прийшов на прем'єру.

Добре, що на мені зараз маска. За маскою нічого не видно.

— Я не міг. У мене була прикидка перед змаганням.

— А я думав, що спортсмени не ходять до театру.

Я, мов дурник, повторював:

— Слово честі, не міг, це було дуже відповідальне змагання. І тоді якраз вирішували, хто має їхати.

— Міг би й не їхати, — сказав Юлько, — все одно кубка не привіз.

— Не твоя турбота, — відрізав я. — Привіз чи не привіз — тобі хіба не все одно!

— Не треба, хлопчики, — попросила Лілі, вона поглядала якось ніби злякано. — Юльку, не треба, ми ж прийшли подивитися.

Коли б хто здогадався мене покликати, все було б інакше. Нічого, може б, не трапилось. Однак ніхто мене не покликав, тоді я сам сказав:

— Ну гаразд, треба працювати.

— Працювати? — тепер уже Юлько вчепився за моє слово, як я чіплявся за його. — Ніколи б не подумав, що розмахувати в'язальними спицями зветься роботою!

— Чого ти такий, Юльку? — сказала Лілі.

— Уяви собі, зветься!

— По-моєму, робота — головою думати, а тут голова ні при чому. Вистачить пари довгих ніг.

— Ти впевнений? Хотів би я побачити, чи вистачить тобі твоїх довгих ніг.

— Спробуймо! Я доведу тобі, що ти даремно пропадаєш тут цілими вечорами. За один вечір я...

— Лови шпагу!

— Хлопці! Ну, що ви, хлопці! Не треба! — просила Лілі.

— Нічого, ти побачиш — я виглядатиму не гірше від нього, — сказав Юлько, скидаючи пальто.

— Бери маску. Дивись, ось випад. Стань так! Далі, далі ногу, ліву по...

— Навіщо мені твої пояснення? Я не раз чув і бачив, як тебе тут учили. Досить і того.

Юлько витягнув уперед руку зі шпагою. Хлопці поскидали маски, з'юрмилися навколо нас. Вони сміялись, жартували, давали Юлькові поради, ніхто нічого не розумів ще. А Юлько справді

досить швидко затямив перші рухи і зробив непоганий випад, я навіть здивувався.

— Бачиш! — засміявся він. — Бачиш, треба просто мати удачу, тоді все в руки само йде.

Що? То Юлькові має все в руки йти? В руки, он як! Тільки задумав — і журавель з-під хмари також до Юлькових рук?

Дуже легко було загнати Юлька в кут. Я наступав і наступав, а він відходив далі. Він, певно, не розумів, що я спочатку тільки бавився, а тепер справді бився, зо зла бився. Мені хотілося, щоб він не сміявся, не похвалявся, не говорив, ніби все йде в руки само, без жодних зусиль. Я не думав тоді, не розмірковував, що битися з Юльком — просто нечесно, все одно, що з безбройним, він же ніколи шпаги не тримав досі, я мусив йому довести, що сильніший за нього і маю в чомусь рацію, а в чому, тоді ще не міг би пояснити.

Ударив щосили своєю шпагою об Юлькову. Мій клинок не витримав удару, розламався навпіл, я не встиг нічого зробити, — мабуть, так шофер не встигає часом загальмувати, — і мій поламаний клинок напшовхнувся на Юлькове незахищене стегно. Скрикнувши, Юлько випустив із рук зброю і вхопився за ногу. Все, що відбувалося далі, я пригадую мов крізь сон. Пляма крові на Юлькових штанах. Лікар, мовчанка хлопців, злякане обличчя Лілі.

Вуха мені мовби ватою хто заткав: усе шуміло, голоси долинали здалік, приглушені й незнайомі. Так буває, коли їдеш у поїзді і чуєш розмову з сусіднього купе. Та одну фразу я почув зовсім виразно:

— Покажи мені своїх учнів, і я скажу тобі, хто ти!

Вимовлено це було трохи глузливо, говорив хтось із тренерів, Андрій Степанович потер долонею чоло, і знову той же голос дав:

— Розпустив ти їх, Андрію Степановичу. А тепер маєш кашу.

Я тоді кинувся геть із залу, втиснувся у куток біля одяжних шаф, щоб нічого не бачити і не чути. У коридор вийшов Андрій Степанович. Запалив цигарку, покрутив у пальцях почорнілого сірника.

— Ви... ви мене тепер відрахуете?

— Це ти! — Андрій Степанович дивився на мене так, немов я, Славко Беркута, ніколи не був його найкращим учнем. — Навіщо ти вчинив це пообіще? Та ще й заховався після всього. Чого завгодно міг я сподіватися, але щоб Славко Беркута заховався?

Краще б він звелів мені віддати шпагу і ніколи не приходити сюди, у цей зал, краще б він так не казав: «Славко Беркута заховався».

Легко говорити про максимальне навантаження, коли все добре. Коли нікому нічого не завинив — тоді, звичайно, можна дивитись кожному просто в очі. А тут — ледве трапилося таке, за що треба відповідати, я заховався...

ЛІЛІ НЕ ХОЧЕ УДАВАТИ

— Обурливо! Недопустимо! Кого виховує наша школа? Спортсмени, вренгті, обов'язково кінчають хуліганством! Вони собі дозволяють більше, ніж інші! Ось до чого призводить культ фізичної сили!

Юлько лежав у ліжку. Стегно йому охайно перев'язали. Рана виявилась не така вже й серйозна. Якщо правду казати — рани не було, а тільки глибока подряпина. Гірше було те, що в Юлька погано згорталася кров.

Батько... збуджено ходив по кімнаті. Його звичайно гладенько зачесане волосся сьогодні було трохи в неладі, якесь ніби пухнасте, — тато вимив голову, він був дуже домашній у своєму вільному пуловері і без звичного галстука. Юлько любив, коли тато був отакий домашній, простий. Тільки то було раніше. Давно. Тиждень чи два тому?

— Одним словом, цього так не можна залишити. Збори, догана — все, аж до виключення зі школи! Хуліганів треба вчити. Як ти міг приятелювати з хуліганом?

Юлько заплющив очі: не бачити б виразу батькового обличчя. Коли слухаєш самі слова, то можна повірити, а коли дивитися на батька, то раптом починають з'являтися думки: «А тато справді такий обурений чи удає?» Говорить, що Славко хуліган, а насправді думає собі зовсім про інше. І тільки механічно вимовляє слова, які належить вимовляти в такому випадку.

— Не хуліган він, тату! І нікуди ти не йди. І нічого не кажи ніде. Ти нічого не знаєш і не розумієш. Що там поясниш?

— Юлю, яким тоном ти розмовляєш з батьком?

— Мовчи, тату, це я сам до себе...

Заплющені Юлькові повіки здригнулися. Затиснув уста. Звелася вгору ліва брова.

Чи можна зневажати інших, коли твій тато, твій власний батько користується чужими думками?

А що, коли запитати: чиїми думками ти користувався зараз, тату?

— Он як, ти сам до себе... Ну, гаразд, гаразд. Заспокойся. Поговоримо потім, коли почуватимеш себе краще. Я особисто схильний розцінювати це як хуліганство.

Розцінювати як хуліганство. Вдатися в дискусію. Чи не міг би ти, Юльку, говорити, як усі люди: спе-ре-ча-тися? З ким? Про що? Вони всі троє вдома удають, он уже скільки днів удають. Як довго це ще триватиме?

— Вибач, тату, я хочу спати. Вибач, тату.

— Може, він вип'є чашку гарячого бульйону? — тихо запитала мама, входячи в кімнату як завжди легко, майже безшумно.

Вона схилилась над Юльком, поправила ковдру, погладила прохолодною рукою синове чоло. А ти теж удаєш, мамо? Хоч би ти не удавала, мамцю, гарна моя мамо, я твій портрет намалюю, колись намалюю. А може, не намалюю. Не вмітиму. Можна і далі удавати: приємно, коли тебе жаліють; він, Юлько, покривджений; його жаліють. Славко Беркута — хуліган і повинен відповісти за свій вчинок. Біль у стегні? О, страшенно болить стегно, неймовірно болить.

Хлопець заплющив очі, повернувся до стіни, пробурмотів сонним голосом:

— Дякую, не треба бульйону, мамцю, я трохи посплю. Добре?

Наступного дня після уроків прийшли дівчата й хлопці з сьомого «Б». І Лілі. Соромливо потопталися біля порога, аж поки Юлькова мама не повторила кілька разів:

— Заходьте, прошу, заходьте!

Вони зайшли, обережно сіли на стільцях — на самий краєчок — виклали перед Юльком на ліжку безліч пакунків і згортків.

— Болить? — запитала Лілі, і Юлькові раптом захотілося стати щонайменше героєм, поранилим у важкій кровопролитній битві.

— Не має значення, — мовив Юлько.

— Бачиш, Юльку, от... Я таки думаю... Ти сам винен. Ти перший почав. Якби не почав, усього цього не трапилося б...

— Он як! — мовив Юлько і силувано посміхнувся. — Ти справді так думаєш?

— Справді.

Ага, то ти не хочеш удавати, Лілі? Юлько Вацук — покривджений, Славко Беркута — хуліган. Ти не хочеш удавати, Лілі?

ДВА ПО ДВА — ЧОТИРИ
(З точки зору Славка Беркути)

Знаю, що винен. Хіба можна розв'язувати суперечки, ранячи товариша шпагою? Ні, я не навмисне це зробив, і однак мені здається, що навмисне. Юльків тато ходив до Андрія Степановича і до школи приходив, викликали моїх батьків, було всього — і Антон Дмитрович зі мною говорив, і директор, і тато.

Тато запитав, як Андрій Степанович: навіщо бився з хлопцем, який ніколи не тримав шпаги в руках? Тим більше, хлопець той — мій приятель. Врешті погодилися з тим, що трапився прикрий випадок, ніхто й не припускав, аби Славко Беркута міг навмисне поранити свого друга. Лиш я один знаю, що це не зовсім випадково, власне, я справді не навмисне поранив Юлька, але ж таки хотів, щоб він відчув, зрозумів, побачив — не все йде в руки, що тільки хочеш, не все так легко й просто.

Юлько вже в школі. Сидить поряд. Мовчить. Жодного слова не говорить, як закрижанів. Три дні мовчить. Та й навіщо говорити — він усе сказав тоді, коли я до нього приходив до дому.

...Мама купила мандарини:

— Ти повинен піти. Що? Як тобі не соромно! Ти скалічив товариша, а тепер не можеш відвідати його? Та хоч би для того, щоб попросити вибачення у Юлька і його матері. Ти що, просто маленький боягуз, сину? Віднеси мандарини. Я пригадую, він їх дуже любить. То ти йдеш, сину?

— Ну добре, піду... Але без мандаринів!

Нічого не сказала мені Юлькова мама. Тільки — «Добрий вечір». Та й то якось так тихо, ніби сама до себе, а не до мене. І Юлько спершу нічого не казав. Тільки отак своїм звичаєм губи скривив. Я також мовчав. Мама радила вибачення просити. А як? «Прости мені, Юльку, я не хотів». Або: «Дуже було боляче, Юльку? Прости, я не хотів».

Потім Юлько підвівся, він був зовсім блідий і схуд страшенно: обличчя збоку, як ніж для розрізання паперу, такий гострий у Юлька став ніс і підборіддя, навіть губи потоншали. Я думав: «Погано, коли це через мене такий став Юлько, через оту дурну подрапину. Я ж його справді не хотів калічити».

— Беркута, навіщо прийшов? — запитав Юлько. — Жаліти мене прийшов? То мені цього не треба. Чи каятися прийшов? Не сміши мене, Беркута. Слухай, я тобі зараз щось скажу. Я знаю,

чого ти до мене чіпляєшся. Ти ж мені просто заздриш, Беркута. Розумієш, ти мені заздриш — от і вся заковика...

— Не вигадуй, Юльку, чого б я мав заздрити?

— Я не вигадую, це правда. Ти тому й за спелеологію взявся, що заздриш. І фехтуванням тому займаєшся. Ти нічого не розумієш, Беркута... У тебе все добре, все просто, ти думаєш — два по два — чотири, і ніяких сумнівів, хіба ж неправду я кажу? Добре тобі, у тебе все гаразд...

Багато що говорив Юлько. Про те, що всі довкола — звичайні, а йому, Юлькові, хочеться тільки незвичайного, бо він і є якраз та людина, якій доступне усе складне. Бо ми всі думаємо однаково, а він про кожну річ на світі має свою думку. Свою власну думку.

І коли Юлько так говорив, я зрозумів, чого від нього хотів. Зрозумів, що хотів йому довести. Але я зовсім не заздрив, слово честі, навіть поняття не маю, як це — заздрити. Завжди в таких випадках, коли треба все пояснити і розставити на місце, як шахові фігури перед початком гри, зі мною щось діється: не можу говорити або ж замість того, що думаю, свергочу які-небудь дурниці. Гальмується щось у мені, чи як це називається?

І того разу так трапилося. Сказав Юлькові:

— Не кричи, не треба, твоя мати подумає, що ми сваримося.

Дурницю я сказав, мені ж тоді однаково було, подумає Юлькова мама, що ми сваримося, чи не подумає. Але я сказав саме так.

— А хіба не правда: ми таки сваримося. Бо ти такий... Усе в тебе добре і просто, все в тебе в порядку, ніколи ніяких неприємностей, ти завжди знаєш, що тобі робити, а...

Неправда, Юльку, неправда, я не знаю, що робити і як чинити. От замість того, щоб спробувати зрозуміти — і тебе і себе — шпагою орудував, нічого в мене простого не буває; ні в кого просто не буває.

Знову я не сказав уголос того, що думав. Я мовчав. Розмірковував навіть, може, запитати в Юлька про мандарини — любить він їх чи не любить. Мені всі мої слова про важливе здавалися смішними й нерозумними. Навіщо я прийшов до Юлька? Знав же, що не треба йти. Але мама сказала: «Ти маленький боягуз, сину». Тому й пішов.

— У тебе завжди все легко, завжди в тебе два по два — чотири, тобі добре, я тебе бачити не можу. Я тебе просто не можу бачити, йди собі геть, чуєш?

Юлько вже одного разу дивився так на мене. Коли це було? Горіла свічка, і стояли густі тіні, Юлько показував мені своїх

конеї. Я щось сказав, — не пам'ятаю, що саме, — і Юлько тоді так точнісінько дивився, як зараз.

— До побачення, — мовив я. — Бувай здоровіш.

Знову говорились не ті, непотрібні слова. Я хотів зрозуміти Юлька: чому він такий, може, щось трапилось у нього, щось, окрім наших суперечок і цієї подряпини на стегні?

Долілиць лежав Юлько, заховавши обличчя в подушку, коли я виходив, а тепер він сидить поруч і мовчить; і я згадую, що він ось так у подушку заривався обличчям, і мені сумно й недобре стає, ніби я програв кілька боїв підряд.

«Два по два — чотири, це істина для всіх, — думає Юлько. — Два по два — чотири, це надто просто. Два по два — п'ять, складніше. У таке не повіриш навіть, і це для мене, бо я розуміюся на таких речах», — думає Юлько.

Так ти думаєш, Юльку?

ТОДІ БУЛА П'ЯТНИЦЯ

Школа гула, перешіптувалася, розкривала широко очі.

Суд? Будуть судити Славка Беркуту? Хто буде судити? Десятикласники? І двоє з восьмого? А сьомий «Б» відмовився! Їм тепер знизять оцінки за поведінку, бо вони збунтувались і всім класом пішли з виховної години. Оце-то так!

Ставились до події по-різному; одні з посиленням інтересом: аякже, страшенно цікаво — суд! Інші дивувалися: «Беркута хороший хлопець, що він міг зробити? За що його судитимуть?» Ще інші випитували: «А хто такий Славко Беркута?» І скрадались назирці — хлопець відчував на собі зацікавлені, осудливі, співчутливі погляди. Можна було гукнути з відчаю:

— Ну, так, це я, я, я — Славко Беркута! А чого вам треба? Ну, ось я! Дивіться, коли вам так цікаво!

А можна було просто взяти й піти геть, геть із цієї осоружної школи, а вона ж була колись, — де там колись, усього кілька днів тому, — була своєю, рідною школою, куди хотілося приходити, де стіни навіть були звичні, такі світло-зелені з білим, а тепер просто гидко дивитися на ці стіни.

Розміри Славкової провини зростали від перерви до перерви.

— Що він зробив?

— Кажуть, поранив шпагою товариша, Юлька Ващука.

— Та ні, це було раніше! А потім він напився з якоюсь компанією, гуляв по місту і бешкетував.

— Вітрину розбив, це правда?

— Яка там вітрина! У нього знайшли ножа!

Славкові про це все невідомо. Він тільки знає, що буде суд, і вже зараз, напередодні, відчуває себе приреченим на смерть.

Коли прийшов цей лист, Беркуту викликали до директора. Директор весь час повторював:

— От бачиш, ти навіть не заперечуєш! Така пляма на нашій школі! Негідник! Спершу поранив товариша. І гадаєш, коли вибачили, то можна що завгодно тепер чинити? Честь школи тобі не дорога, і можеш забиратися геть!

Потім директор трохи заспокоївся, викликав Варвару Трохимівну і звелів прочитати листа в класі.

«Учень вашої школи Ярослав Беркута був затриманий членом народної дружини о 21 годині 23 листопада цього року. Він пиячив у під'їзді з кількома іншими підлітками...»

Вдруге Славко зовсім байдуже слухав того листа. Ніби і не його звинувачували.

23 листопада? Тоді була п'ятниця. Звичайно у п'ятницю о дев'ятій кінчається тренування. Але Славко перестав ходити на тренування. З того самого дня, як трапилася та історія з Юльком Ващуком. Обминав навіть вулицю, де був спортзал.

Збирав удома «бандуру», не маючи відваги сказати, що не ходить на тренування. Збирав «бандуру» і рушав кудись із дому. Повернувшись, ковтав чай із цитриною і без апетиту гриз сухарики. Просто щастям для хлопця стали мамине тривале відрядження і татові дальні рейси, з яких той повертався дуже втомлений і не дуже спостережливий.

Так-так, тоді була п'ятниця, і він удав, ніби йде на тренування, і ніхто на світі не міг би підтвердити, що він того вечора не пив якогось вина у темному підворітті з темними типами. Він і сам не міг би нічого довести.

А сьомий «Б» збунтувався. Перша почала Лілі, а потім усі сперечалися, кричали і обурювались, категорично відмовлялись бути суддями і взагалі протестували проти суду. І всі взяли портфелі й пішли зі школи одразу після дзвоника — не залишились після уроків, коли Варвара Трохимівна збиралася пояснити їм, як повинен проходити суд і як має поводитися сьомий «Б».

Юлько Ващук теж пішов з усіма, але по дорозі додому забіг у поліклініку і там узяв довідку, що він був у лікаря.

Сьомий «Б» збунтувався. Директор приписав це поганому впливу Славка Беркути. Насправді ж Беркута до бунту зовсім не спричинився. Він був весь час якийсь замкнутий, байдужий,

а з останнього уроку того дня взагалі пішов. Думав: «А що, коли зовсім не повертатися уже? Отаборитись, приміром, у печері, і жити, як доісторична істота, нічого не бачити, крім сталагмітів і кажанів». Думав і все одно, як звичайно, приходив до школи, сідав за парту, відсунувшись аж на самий краєчок, щоб не торкатися часом Юлькового плеча, — тепер, коли обоє вирости і Славко анітрохи не скидався на Котигорошка, парту стала затісна. Хлопцеві здавалося, ніби він потрапив у клас випадково, і справді треба встати й піти геть, але не відважувався й картав себе за слабкодушність.

Силкувався згадати, що він усе-таки робив тієї п'ятниці? Тинявся парком, де кольорове світло ліхтарів підсвічувало чорні стовбури дерев і замерзлі калюжі? Сидів у бібліотеці, здавши здивованій гардеробниці свою «бандуру», гортав без усякого інтересу строкаті сторінки якогось журналу? Їздив тролейбусом з одного кінця міста в другий, а потім знову назад? Але ж ні, здається, того вечора він зустрівся врешті з Андрієм Степановичем, майже біля самої своєї брами зустрівся, і перша шпигонула думка: «А коли б мама чи тато довідалися, що я не ходжу на тренування?» Аж ніби в горлі щось застрягло і годі було ковтнути повітря від такої думки. Хотілося повернутись — і навікача уздовж вулиці.

Андрій Степанович сказав:

— Добре, що зустрілись. Я до тебе йду.

— Добрий вечір, — мовив хлопець.

— Як справи, Беркута? — запитав Андрій Степанович.

— Та так, нічого. Зима вже. Сніг випав...

— Сніг? Справді, сніг випав, ти спостережливий хлопець, — усміхнувся не дуже весело Андрій Степанович. — Але ти розумієш — я не це мав на увазі. Чому на тренування не з'являєшся?

Ремінець від «бандури» врізався Славкові в плече, ніби шпага обернулася на доброго дробовика. Андрій Степанович дивився на «бандуру», питав, чому Славко не ходить на тренування, — звичайно, він здогадався, що хлопець говорить удома неправду. Хоч крізь землю провалився, — аж тепер зрозумів Славко, що часом справді хочеться провалитися крізь землю.

— Ходімо, побродимо по сніжку, — запропонував раптом Андрій Степанович, бо таки, мабуть, помітив Славкове зніяковіння.

Хлопець глянув вниз на Андрія Степановича і побачив, що той не сердиться, навіть ніби сам трохи ніяковіє, і вперше усвідомив, що тренер не надто вже й старший від нього самого, сім-вісім років різниці, як старший брат. Старший брат, якому

все можна сказати, ні з чим не криючись, нічого не затаюючи, такого не можна дурити, бо то ніби самого себе дуриш. Збиваючись, затинаючись і гублячи слова, почав пояснювати Андрію Степановичу — про себе, про Юлька Ващука, про той випадок у спортзалі, і як він, Славко, просто не міг прийти у зал і глянути у вічі Андрію Степановичу, і як думав, що Андрій Степанович не захоче з ним навіть розмовляти, не те що тренувати.

Рука Андрія Степановича лежала на Славковому плечі, тренер слухав свого учня, не перепиняючи й словом, «бандура» вже не здавалася такою важкою, ступалося по тоненькому снігу на тротуарі легко й приємно; гарно ставало хлопцеві, бо вже не треба буде ходити містом позахильцях, уникаючи всіх довкола, — навіть мами і батька, — не треба нікому говорити неправду, бо Андрій Степанович ніби мовчки погоджувався прийняти й на себе Славкову біду, розумів усе, що говорив йому хлопець.

— І тому я не приходив, не міг... — сказав Славко.

Андрій Степанович не картав, не дорікав. Якцо молодший ні з чим не криється, старший не повинен дорікати.

— Ви... ви колись казали — підступності немає місця у справжньому, великому спорті. Нечистими руками шпагу не втримаєш.

Славко несамохітно глянув на свою руку, звичайна хлоп'яча рука, широка долоня з міцними пальцями, з м'яким рухом у зап'ясті — рука, звикла уже до шпаги. Чорнильна плямка на середньому пальці. Ручка погана.

— Правда. Казав. І завжди казатиму, — погодився тренер. — Слухай, тобі, мабуть, додому час, хвилюватимуться там, правда? Так, мало не забув попередити, тренування тепер починається о шостій, після нас будуть працювати рапіристи. Тож не запізнюйся, будь ласка. Ми на тебе чекаємо, Беркута!

... Чи не було це тієї п'ятниці? Саме тієї!

Може, попросити Андрія Степановича: «Скажіть їм, скажіть, не стояв з хлопчиками у підворотті, не п'ю взагалі ніякого вина. Спортсмени не повинні пити ніколи, ви самі нам це пояснювали, Андрію Степановичу, то скажіть же всім, що це якийсь дурний жарт, це якийсь злий жарт, — непорозуміння, неправда. Однак ні, не говоріть нічого. Може, не того вечора відбувалася розмова. Не говоріть нічого, коли вони не вірять, не розуміють, то не говоріть нічого. Не треба оборонців, не треба доказів...» Невже всі справді вірять, що він, Славко Беркута, дрібненький хуліган? Невже вони думають, що він отак знікчемнів? Та ні, не може цього бути — вони ж підходили до нього, говорили, розпитували, але всі просили:

«Скажи, Беркута, що це неправда». А йому хотілось, аби сьомий «Б» ствердив: «Ми знаємо, що це неправда, ми тобі віримо». Хотів, аби вони так сказали, а не питали, не вимагали підтвердження.

Славко сидів за своєю партою і три звичайних дні — кожен, як споконвіку, тривалістю у двадцять чотири години — здавалися довгими, важкими, мов перехід у горах в тридцятиградусну спеку.

- Чому Славкові не вдалося перемогти на змаганнях із фехтування? Як сприйняли цю звістку в 7-му «Б»?
- Чому відбулося загострення стосунків між Ващуком та Беркутою?
- Хто, на вашу думку, більше винен в інциденті, який відбувся у фехтувальній залі?
- Як поставився до поведінки Ярослава Андрій Степанович?
- У чому звинуватили Славка Беркуту? Чи справедливими були ці звинувачення?

НАПЕРЕДОДНІ

<...> О другій годині дня:

Втомлена немолода жінка мружила очі з короткими віями, постукувала за звичкою олівцем по столу. Робота в дитячій кімнаті міліції привчила її до уважності. Запам'ятовувала обличчя і інтонації, звертала увагу навіть на жести і одяг. Ця дівчинка, що сиділа зараз перед нею, мала дуже чорні — аж зіниць не видно — очі і світлу гривку волосся над темними бровами. Дівчинка хвилювалась, вона узяла до рук аркуш паперу, що лежав на столі, шматувала його дрібненько, сама того не помічаючи.

Дівчинка говорила:

— Беркута не міг так. Та не міг він пити! Я розумію, може, він там стояв з ними, а потім не хотів називати їхні прізвиська, може, він і справді не знав... Беркута такий... він не міг, якщо ви не вірите мені, то запитайте у наших, кого завгодно з сьомого «Б» запитайте, вони вам скажуть. Вони стоять на вулиці. Беркута не такий, це просто непорозуміння.

— Я хочу тобі вірити, дівчинко, мені подобається, що ти прийшла захищати товариша. Та коли людина відмовляється од того, що насправді було, як ти гадаєш, що це означає?

Дівчинка розсипала на столі клаптики паперу, знову зібрала їх до купи:

— Беркута не відмовляється, він взагалі нічого не говорить, він каже: «Якщо ви мені не вірите, я не буду нікого до цього змушувати». Він страшенно гордий, Славко Беркута! І коли буде оцей суд, то...

— Який суд? Про що ти говориш, дівчинко? Я написала листа у вашу школу, порадила директорові звернути на хлопця увагу. Власне кажучи, він справив на мене досить приємне враження, бо анітрохи не скидався на хулігана.

— Він фехтувальник. І спелеологією цікавиться... Не міг він! Старша співрозмовниця усміхнулася, і тоді її невиразне і нічим не примітне обличчя раптом ожило, ніби вона вийшла із затінку на яскраве сонце.

— Добре, що він фехтувальник і спелеолог. Але ж не це визначає людину. Хіба ти прийшла сюди до мене тому, що він фехтувальник і спелеолог?

— Та ні, не тому, ви правду кажете. Ми тому... Ми всі знаємо, який він.

— Полони, що ти мала на увазі, коли згадала про суд, — попросила жінка.

...На вулиці до дівчинки стрімголов кинулися дівчата і хлопці з сьомого «Б».

— Що вона тобі сказала?

— Ти їй усе пояснила, Лілі?

— Буде суд чи ні?

— Вона дуже симпатична. Вона дзвонила в школу. Директор сказав, що тепер він уже нічого не може і не хоче змінювати. Ця жінка обіцяла обов'язково прийти на суд.

— Вона захищатиме Славка чи навпаки?

— Не знаю. Звідки я знаю, що вона робитиме, вона сказала, ніби Славко справив на неї приємне враження.

— Чого той Беркута мовчить!

— Потрібно йому було з тими хлопцями зв'язуватись!

Сьомий «Б» непокоївся. Сьомий «Б» хотів допомогти Славкові Беркуті.

ТАКОЖ О ДРУГІЙ ГОДИНІ ДНЯ

— Слухай, почекай! Слухай, Ваврик, тобі... у тебе... Це ти несеш папірець до мене додому?

— Ну, я... Я не сама, у мене доручення. І взагалі, пусти мене, Беркута!

— Ото ще. Зовсім я тебе не тримаю. Слухай, Ваврик, віддай мені цей папірець. Я сам передам його.

Славко знову, — котрий уже раз протягом останніх кількох днів, — картав себе за слабкодухість: отак принижуватися перед кимось! Але хлопцеві здавалося, що коли мама прочитає цей папірець, то раптом світ піде шкереберть, обов'язково скінчиться все добре в його, Славковому, житті і почнеться безпросвітна темрява. Коли б можна було так зробити, аби мама нічого не знала!..

О третій годині:

— Вам повістка на суд, — сказала дівчинка і подала Славковій матері конверт.

— Як, як? — перепитала Марина Антонівна. — Ти, дівчинко, мабуть, помилилась. Який суд?

— Шкільний, — незворушно мовила посильна. — Судитимуть Славка Беркуту.

— Як судитимуть? Що ти говориш? За що судитимуть?

— А там довідаєтесь, — так само спокійно, вивчаючи жінку ясними, аж прозорими очима, пообіцяла дівчинка, що виконувала доручення. — Ну, все, я піду, — ще сказала вона і додала: — До побачення!

— До побачення, — механічно відповіла Марина Антонівна. Вона тримала в руках конверт і не наважувалася розірвати його.

Увечері, десь близько дев'ятої години:

Славко Беркута прийшов додому.

Обережно, немов боячись доторкнутися до сина, Марина Антонівна пропустила його в коридор. І по тому, як вона дивилася кудись повз нього, як удавано байдужим голосом повідомила:

— На тебе тут чекали, сину, — Славко зрозумів, що мама знає все.

— Хто, мамо?

— Лілі Теслюк. Хотіла з тобою про щось поговорити.

— А... а... Вона не сказала, про що?

— Ні. Вона взагалі нічого не говорила.

— А тато вдома?

Мама продовжувала удавати, ніби нічого не трапилось. Чому вона так себе поводить? Може, боїться? Може, не вірить?

Шукав маминих очей. Вона не відвела погляду, сказала:

— Вдома. Зараз повечеряємо.

Однак не було ніякої вечері. Тато довго ходив по кімнаті. Усі чомусь ходять по кімнаті або ж дивляться в одну точку, коли щось таке трапляється. Може, це допомагає зосередитися?

А ще пізніше тато підійшов до Славка.

Тато узяв сина за підборіддя, підвів його голову:

— Сину, то що ж це? Як ти мені все поясниш, мій хлопчику?

І від лагідного батькового руху, від ласкавого «мій хлопчику» Славко раптом відчув себе сильним і здатним довести власну правоту. Бо ж могло бути інакше. Бо ж тато міг також сказати: «Один раз повірили — досить. Досить».

— Я не пив. Я не був там, тату, я нічого такого не робив, я не знаю, що це все означає!

Тато вірив. Навіть не запитав, де Славко був того вечора, йому не треба було встановлення алібі, тато сказав:

— Нікуди ви не підете! Ні ти, ні мама! Я сам піду!

Тато не погрожував: «Я їм покажу! Влаштувати судилище! Травмувати дитину!» Ні, тато нічого такого не говорив. Він розумів: хлопцеві доведеться ходити до школи, вчитись у вчителів, які вирішили судити його, не встановивши вини, і тато не кричав і не говорив ніяких гучних слів. Він просто хотів прийняти удар на себе і врятувати Славка, і пояснити усім, що його син не міг бути винен.

Але син не погодився. Він навіть усміхнувся:

— Ні, я не хочу ховатися. Я не винен у тім — навіщо мені ховатися? Пам'ятаєш, ти... тоді... тоді ти казав про максимальне навантаження? Ну от, не треба замість мене йти завтра в школу, тату!

СУД

Великий зал став тісний і душний від того, що туди намагалася вміститись уся школа. Здавалося, вікна тут не відчиняли років зо два, і шепіт ніби плавав у густому повітрі.

За столом, усвідомлюючи вагомість своєї місії, сиділи юні судді. Мабуть, їм хотілося виглядати старшими, серйозними і навіть грізними. Вони супили брови. Стискали вуста, їм було доручено вершити, вирішувати і судити. Вони пройнялися повагою до себе і деякою зневагою до решти світу, якій не було надано права вирішувати чиясь долю.

Варвара Трохимівна прочитала листа ще раз. Варвара Трохимівна сказала, що в їхній школі це випадок безпрецедентний, тобто такий, подібного якому ніколи не було, і тому вирішено саме так, усім разом обміркувати, якої кари заслуговує Ярослав Беркута.

А потім викликали Славка Беркуту.

Може бути, він не витримав би нервового напруження, зірвався б і крикнув щось, але в залі сиділа мама. Здалеку вона дуже була схожа на школярку, і Славко боявся чомусь за неї.

А сьомий «Б»? Сьомий «Б» сидів у залі, як одна людина.

— Не здавайся, Беркута! Скажи, що ти не винен! — порадив хтось із сьомого «Б».

Головуючий дев'ятикласник, круглолиций і рум'яний, аж надимався від серйозності. Постукав олівцем по столу:

— Прошу без реплік із залу! Порушники порядку будуть виведені!

— Він як мій папуга в клітці! Мабуть, не вміє більше нічого говорити, — прошепотіла Лілі, і сьомий «Б» тихо захихотів у кулак.

— Славку... Ярославе Беркута, що ти можеш сказати товаришам?

— Чому ти так розмовляєш, ніби ніколи мене не бачив?

— Прошу відповідати по суті!

Дуже дико звучали в пухких рожевих устах головуючого ці слова, безбарвні й колочі, як висохлі будяки.

— Що ж, нехай по суті. Нема мені що багато говорити — я не був у кімнаті міліції, я не бачив ніколи людини, яка писала цього листа, я не робив нічого з того, що там написано.

Я даю вам слово честі. А коли мені не вірите, то... то...

Безліч разів повторював ці слова подумки і був певен, що мусять переконати усіх, не можуть вони не повірити — він каже правду, абсолютну правду, але раптом побачив, що всі його слова немовби відскакують від слуху суддів, як тенісні м'ячики від ракеток. Судді вимагали фактів.

— Ти хочеш сказати, що лист — це якась містифікація?

— Ти запевняєш, ніби ти чесний і говориш правду. Де ти тоді був того вечора? Що робив? І хто може підтвердити, що не ти пив у підворотті?

Схиливши голову, Славко уперто не відповідав на запитання. Що ж, коли йому не повірили, він нічого не говорить, йому нічого більше казати, нехай роблять що хочуть. А сьомий «Б» вірить? Може, вони думали — Славко Беркута скаже: «Це випадково, це просто безглуздий випадок» і пояснить, як усе трапилось. Але що він пояснить, коли зовсім нічого не було?

Тиша лежала така глуха і безнадійна, що хлопець раптом подумав: чи не сниться йому все це? Він провів рукою по щоці — рука, виявляється, тремтіла. Стиснув руку в кулак. І шелеснув голосний шепіт Лілі:

— Беркута, ну, чого ж ти мовчиш? Скажи щось, чуєш?

Головуючий знову насупив короткі брівки і знову мовив дивними для хлопчика словами:

— Бажано було б послухати матір Ярослава Беркути. Ми запросили її сюди, щоб вона розповіла про свого сина, про те, як виховувала його і як він дійшов...

Рвучко підвівшись із місця, встав Антон Дмитрович:

— Дозвольте спершу мені, вчителю вашому і Беркути, розповісти про те, як я виховував його... І вас також!

Головуючий розгубився. В цю мить йому належало постукаєти по склянці олівцем і закликати порушника до порядку. Але ж порушником був учитель! Що його діяти? Безпомічно озирнувшись, головуючий мовив:

— Попрошу...

Що означало те «попрошу» — важко було сказати. Директор, перехилившись через сусіда, щось мовив Антону Дмитровичу. Однак Антон Дмитрович вирішив скористатися нерішучим суддівським «попрошу».

Він стояв на сцені, звідки звичайно лунали тільки радісні промови, пісні і вірші. Він підійшов до «підсудного» і поклав йому руку на плече.

— Діти, — сказав Антон Дмитрович, — ви знаєте Славка Беркуту?

Ніби розбуджений від злого сну звичними буденними словами, зал озвався сотнею голосів:

— Знаємо!

— Який він?

— Хороший! — ствердив сьомий «Б».

— Можна йому — вірити?

— Можна!

Директор щось говорив Варварі Трохимівні, Варвара Трохимівна намагалася спинити Антона Дмитровича, але дарма: зал шепотів, перемовлявся, перегукувався. А потім біля дверей зчинився ще дужчий гомін, хтось сказав: «Пропустіть, пропустіть!» — і повз ряди школярів пройшла до столу, де сиділи вчителі, немолода втомлена жінка. Вона тихо вибачилася, що запізнилась до початку, їй миттю подали стілець, жінка сіла і поглянула в зал. Потім подивилася на Славка, про щось запитала, їй відповіли. Жінка раптом аж злякалась, відсахнулась і знову щось сказала. Зал мовчки стежив за незрозумілою пантомімою.

— Вибачте, — блідим, непевним голосом втрутилася втомлена жінка. — Я хочу... я змушена перервати. Трапилася велика,

страшна прикрість — ви... власне, ми, бо й моя вина в тім — ми даремно образили цього хлопця, Славка Беркуту. Він справді не був у нас ні того, ні іншого вечора. Ми з ним ніколи не зустрічалися.

Сьомий «Б» — ошалів.

Сьомий «Б» кричав, як сто тисяч хлопчаків на стадіоні. І тільки Юлько Ващук не кричав. Юлько Ващук нахилився, щоб зашнурувати черевик.

ЯК УСЕ БУЛО НАСПРАВДІ

А тепер ми майже дійшли до того місця, з якого почали розповідь. Пригадуєте? Вечір, лапятий сніг...

Стефко Вус, вбраний і взутий, лежав на ліжку в непаленій хаті. Лежав і в котрий раз ніби пережовував одну і ту ж думку: «Упали сніги, нікуди тепер не рушиш, не підеш у світ позаочі». Навіть он Бурко — чорний, як коминяр, кіт, повернувся додому з мандрів і гріється, мурчочучи, під Стефковим боком. Добре Буркові.

І коли Стефко так думав, у двері хтось дуже тихо і делікатно постукав.

— Принесло когось! — не дуже вдоволено сказав Стефко. — Двері не замкнені, увійдіть, коли не дідько рогатий.

На порозі з'явився Юлько Ващук. Він ніколи не зазірав до Стефка і тепер здивовано розглядався по кімнаті.

— О, якого гостя маю нині! Чого вам треба, вельможний пане?

— Справу маю до тебе, Стефане.

— О, Стефане! — передражнив Стефко. — То це ніби я — Стефан?

— Годі, Стефку, не жартуй. Справді, хочу попросити щось. Ти ж, мабуть, у таких справах бистрий. Треба одному типові... вуха нам'яти. Добре, щоб вік пам'ятав.

Був Юлько якийсь ніби затятий, сам не свій, ніби вдавав когось іншого. Не того мамія пеценого бачив Стефко перед собою і не того пишака, що міг виставити перед Стефків ніс нового черевика і вдарити під крило сороку, — якийсь дивний був Юлько, мовби на щось довго перед тим зважувався, і тепер, зважившись, уже не хотів чи боявся вертати назад.

— При чому ж тут я? — запитав Стефко. — Візьми та й намни. Чи тобі мого благословення треба?

— У тім то й річ... Я б не хотів...

— Ага, ясно! Моя допомога потрібна?

— Та, власне, так.

— Бач, який хитрий! Чужими руками жар загірбати! Не на того натрапив. Не буду за тебе нікого бити. Хто ти мені — брат чи сват?

— Стефку, але того типа необхідно побити. Він мене скалічив. І взагалі...

— Ага, то це свята помста? Ну, нехай. Коли сам не годен за свою кривду відплатити, то йди до Лопуха. Чув про Лопуха? Той кому хоч вуха пообриває. Маєш адресу...

— Можна сказати, що ти мене прислав?

— Гм, ну ти ж!.. Та кажи, мені що? А кого ти бити збираєшся? Бо Лопух має таку руку, що той тип усе життя потім на аптеку працюватиме.

— Е, Стефку, чи тобі не однаково? Та ти його, здається, бачив. Пам'ятаєш, у Стрийському парку?

Стефко свиснув, потер щоку:

— Отой? Ну, коли б я знав, то...

— Шкода стало?

— Шкода? Нікого мені не шкода! Мені все одно. Робіть собі що хочете, про мене, то й зовсім зникніть. Що мені до того хлопця? Хто він мені — брат чи сват?

— То я піду, Стефку. Дякую за адресу.

— Дуже мені потрібна твоя дяка.

Юлько повернувся, щоб вийти, і на самому порозі наштовхнувся на Вуса тата.

— Вибачте, — сказав Юлько, схиляючись за порогом.

— То ти вже тепер і таких колег маєш? — сказав, ніби кепкуючи, старший Вус. Він стріпав з шапки сніг, стягнув з широких плечей ватянку.

— Ніякий він мені не колега, — відмовився од Юлька Стефко. — Він же у нашому будинку живе. Сусід...

— Не палив у печі, синашу? Таки не палив! Бодай тобі! Приходиш, як віл, втомлений, холодний, а в хаті погрітись ніде!

Схилився, чиркнув сірником — полум'я загуло в печі, батько простяг до вогню руки.

— Чого набурмосився? Чи гумору не маєш? Зранку, либонь, на ліву ногу ступив? То я тобі не поможу на праву стати... Йди хліба купи!

— А ви чом по дорозі не купили? — відбуркнув сердито Стефко. — Як вам їсти хочеться, то йдіть собі.

То була щоденна звада, вже Стефко часом просто за інерцією сперечався і казав усе навкори батькові.

Тепер він і собі підійшов до печі, дивився на жовтувато-фіолетове блимкотіння, на руки батька і думав зовсім не про вечерю. «Якого біса я дав йому Лопухову адресу? — от що думав Стефко. — Якого біса? Нехай би сам рахунки зводив, як уміє... А то чужими руками. Якого біса?»

І раптом Стефко зірвався, схопив шапку:

— То давайте гроші, куплю вже того хліба!

Щодоуху біг Стефко до Лопухового дому, поминувши хлібну крамницю. Та даремно вже було поспішати. Коли Стефко, задиханий та засніжений, постукав у двері, Лопуха не було вдома.

— Щойно вийшов. Крок у крок перед тобою, — сказала Лопухова мати. — В хаті не втримаєш, на мою голову тая біда...

Слухати далі Стефко вже не мав бажання. Запхав руки в кишені — холодно було, морозом прихопило, зачервонило руки. Додому вернувся без хліба. «Якого біса...» — гнівався сам на себе хлопець, однак зарадити вже нічим не міг.

Батько лаявся, та Стефко і його не слухав. Сидів, дивився на вогонь, а при нозі у нього лежав чорний клубок — Бурко. Не кіт, а заслінка від печі.

Надворі біліло, ніби сніговиця віддавна гуляла містом.

Троє хлопчаків вийшли з гастроному — їм було дарма, що сніг лапатий і пухнастий. Юлько намагався триматися якнайдалі від Лопуха та його приятеля — хоч вулиця чужа, ніхто б не повинен перестріти, але однак не хотілося йти в одній компанії з Лопухом.

Лопух зрозумів. Він порадив Юлькові: нехай не відстає, не розглядається довкола, удаючи, ніби він сам собі йде. Однаково ясно, що вони відтепер одною ниткою в'язані, і нікуди від цього не дінешся.

Вони зайшли в браму. Пляшка вина, булка і оселедець — Лопух хотів підкріпитися, перш ніж рушати на ту вулицю, котрою Славко Беркута мав повертатися додому з тренування. Все було обдумано й виглядало дуже просто і легко.

Як два по два — чотири.

Втомлена жінка запитала в Юлька прізвище. І він раптом, бгачучи спітнілими долонями шапку, назвався Славком Беркутою.

А в шкільному залі втомлена жінка сказала Славкові:

— Я думаю, ти зумієш вибачити. Я розумію — таке забути важко, але нам ти повинен вибачити.

Коли вона так сказала і подивилася в зал, Юлько Ващук схилився, щоб зав'язати шнурок. Зав'язував довго й старанно, аж доки не почув, що жінка відсунула стілець і сіла. Тоді лиш Юлько

випростався, але намагався зробитись маленьким і непомітним, ніби хотів врости у крісло.

КІНЕЦЬ ЩАСЛИВИЙ, НЕМОВ У КАЗЦІ

Був вечір. Синій зимовий вечір. Тіні на снігу — безвітря — як накреслені на ватмані химерні, незрозумілі знаки. Сьомий «Б» йде притихлим гуртом — не дбає про сніг, про гарний вечір, про вислизгану льодову доріжку на тротуарі. Сьомий «Б» замислений.

Славко Беркута з матір'ю — трохи оддалік. Сьомий «Б» не відважується наблизитися, може, тому, що Славко йде з матір'ю, а може, через те, що всі розуміють — Славкові треба побути самому. Часом так трапляється — треба побути самому.

— Мамо, як ти думаєш...

Славко хоче запитати: той, хто назвався його іменем, — сидів у залі? Невже це хтось із знайомих хлопців? Та ні, не повинно, не може цього бути! Він не з сьомого «Б». Та хто б не був, максимальне навантаження — нульове. Нічого не навантажиш. Нуль. Може, сидів у залі, дивився на Славка, слухав, як починається суд...

— Мамо, як ти думаєш, тато вже вдома?

— Звичайно, вдома, — говорить мама. Зараз вона зовсім схожа на школярку. Мама підставляє долоню снігові — одна, дві сніжинки, тихі, як несказані слова.

— Пам'ятай, — радить Славкові мама, — пам'ятай, але без злості.

Закінчилося все ніби гарно і просто. Два по два — чотири. Розумний Юлько Ващук, два по два — чотири. Так несподівано просто і легко усе розв'язалося. Прийшла ота жінка, і подивилася, і сказала, що він — це зовсім не він, власне, ні, не так, той інший зовсім не він, не Славко Беркута. Усе ніби так просто, так гарно. Як у казці. Судили — вибачили — помилилися, не гнівайся — завтра задачу скажуть на дошці писати. Задача задачею, а що, коли це хтось із сьомого «Б»? Тільки б не з сьомого «Б», бо як же тоді? Як тоді?

Мама схиляється, набирає в долоню снігу, і сніговою грудкою — просто Славкові в плече.

Славко всміхається — криво, одними куточками уст, і мама більше не намагається розсмішити його. Хлопцеві страшенно кортить озирнутися, десть там на другому кінці вулиці — сьомий «Б», усі разом, хтось би подумав, що вони живуть в одному домі, що їм усім по дорозі із Славком Беркутою, не наздоганяють, але

й не розходяться, Славкові кортить озирнутись і водночас дуже важко зробити це, мовби хто притримує долонями обличчя — не озирайся, не озирайся.

— Ні, ви скажіть — ми ж добре зробили, що пішли до тієї жінки в міліцію! Подумати тільки, коли б Антон Дмитрович не підказав, що так треба зробити, — ні, ви тільки подумайте, як би все обернулось, чілдрен! — у тому гурті Лілі розводить долонями в білих рукавичках.

— Коли б я знала, хто це зробив, ну як він міг, як у людини язик повернувся — зробити щось паскудне і прикритись чужим іменем? Я б йому... я б йому... я сама не знаю, що б я зробила!

— Що? — питає Юлька і раптом спиняється. — А що б ти йому зробила? — Він стоїть і дивиться на Лілі — смикаються губи і ніяк не укладаються у звичну зневажливу гримасу. Юлькові бачиться чорне місто у чорній ночі, білий сніг і білі рукавички Лілі...

— Не знаю. Щось би таке зробила, аби він на все життя за падлюку самого себе мав, щоб він сам на себе не міг би ніколи подивитись.

Білі рукавички миготять Юлькові перед очима, одна, дві, десять. Дурниці, звідки десять рукавичок? Завтра, звичайно ж, завтра та жінка увійде в клас і вкаже на нього, на Юлька Ващука.

— А коли б то був я? — ворушить важким, кам'яним язиком у роті Юлька.

Лілі не помічає скам'янілого напруження, вона регоче, білі рукавички миготять Юлькові перед очима, білі рукавички затуляють усміхнений рот дівчинки.

— Ні, ви тільки послушайте, послушайте, що він говорить! Чілдрен, він каже...

— Мовчи! — Юлька намагається впіймати білу рукавичку. — Лілі, мовчи! Чуєш?

Нехай завтра, нехай не сьогодні. Ще не сьогодні.

Сьомий «Б» далеко. Сьомий «Б» йде серединою вулиці, тільки вони удвох стоять. «Послухай, Юльку, ти ж вигадуєш, правда, чи вигадуєш?» Білі рукавички завмирають, складені до купи, Юлька відступає, відходить, він боїться тих завмерлих білих рукавичок, він не відважується повторити знову, що то він, що не вигадує, усе правда.

— Юльку, чекай, куди ж ти, Юльку, ну, скажи, що то неправда! — просить Лілі, однак не біжить услід за Юльком, не наздоганяє, стоїть зламана й осамотніла, білі рукавички, на темному

тлі зимового пальта. Лілі стоїть, і тінь її на снігу — накреслена химерно картина.

— Славку, Беркута, почекай! — десь там попереду гукає сьомий «Б», відважившись нарешті наздогнати Славка.

Славко спиняється. Озирається. Ще раз, тепер уже сміливіше. Славко Беркута чекає.

— Егей, Лілі, Юльку, а ви чого відстали? — вимахує хтось рукою.

Біла рукавичка поволі зводиться вгору для відповіді: наздожену. Ковзнувши по втопаному сніжку, хтось перехибнувся і мало не впав. Сміється сьомий «Б». Всміхається Славкова мама. Ловить краєчком ока вираз синового обличчя. Славкове обличчя трохи розпогіднюється. Білі рукавички зовсім вгамувалися. Не злітають вгору до розсміяного рота. Бо то не так, як у казці.

Вулиця стелиться білим сувоем полотна. Холодним і чистим. Будинки обігріті жовтим світлом, вікна — як відхилені дверцята печей. Вулиця дихає, вулиця — розтулена долоня міста, по якій можна прочитати його життя.

Батман — у балеті — особливий вид па.

Коминяр — сажотрус.

Містифікація — витівка, вигадка з метою ввести кого-небудь в оману жартома або із злісним наміром.

Па-де-де — одна з основних танцювальних форм класичного балету.

Спелеблог — фахівець із спелеології; людина, яка досліджує печери.

Пюпітр — підставка для ног або книг у вигляді похилої рамки або дошки.

Фіранка — занавіска.

- Хто з дорослих підтримував Славка у важкі хвилини?
- Чи повірили однокласники у звинувачення, адресовані Славкові Беркуті?
- Що було з'ясовано на шкільному «суді»?
- Хто насправді був винуватцем? Яке ваше ставлення до цього персонажа?
- Кого з героїв повісті можна назвати справжнім другом? Чому?

Підсумуйте прочитане!

1. Тема твору: _____
2. Проблематика: _____
3. Основний конфлікт: _____
4. Особливості сюжету та композиції: _____
5. Жанр: _____
6. Система образів: _____
7. Основна думка твору: _____
8. Враження від твору: _____

Володимир Дрозд

(1939–2003)

Український прозаїк, редактор, лауреат премії імені Тараса Шевченка.

За словами письменника, головним для нього в художньому творі є «не література, а душа». Власне, внутрішній світ сучасної людини був основним предметом дослідження прози В. Дрозда. Один із літературознавців влучно визначив основну проблематику всієї творчості письменника — «екологія душі».

Роки життя	25 серпня 1939 р. (с. Петрушин, Чернігівський район, Чернігівська обл.) — 23 жовтня 2003 р. (м. Київ)
Освіта	Київський університет (факультет журналістики)
Діяльність	1956 р. — журналіст у районній газеті. 1962 р. — перша книжка новел та оповідань «Люблю сині зорі»; прийнятий до Спілки письменників України. 1982–1985 рр. — очолював журнал «Київ». 1990 р. — за роман «Листя землі» нагороджений Державною премією України імені Т. Шевченка
Основні твори	«Ритми життя», «Дорога до матері», «Вовкулака», «Ірій», «Маслини», «Семирозум», «Спектакль», «Листя землі», «Балада про Сластьона», «Земля під копитами»

Білий кінь Шептало

...сутеніє; раптом
на галявині — кінь —
самотній.

Р. М. Рільке¹

Босий підпасок тягнув через бригадне дворище батіг — зимно блискало дротяне охвістя. Шепталові зсудомило спину: якимось повесні він задрімав у приводі, підпасок дошкульно хльоснув, дротинки порвали шкіру, ранка, вподобана гедзями, досі не гоїлася. Хлопчик наблизився до загорожі і хвацько стрельнув батоном, аж луна прокотилась од клуні, що на краю села, та сивою гадючкою повисла курява. Коні, гризучи й штовхаючи одне одного, сахнулись од пострілу в куток. Тією живою, наполоханою хвилею Шептало зім'яло, притисло до жердин; гостро тхнуло потом, він гидливо підібрав губи та весь зіщулився — змалку ненавидів табун, гурт і в загорожі, і на пасовиську волів бути сам. Спершу бригадні коні глузували з того, далі звикли й самі почали обходити Шептала. Хлопчик наблизився до конюшні, зазирнув у темну ополонку дверей:

— Дядьку Степане! Казав завфермою, щоб ви до привода конячину прислали. Бо на завтра свиням зелені нема.

Шептало нашорошив вуха. Неприємна, знайома млявість — провісниця всіляких прикростей — закрадалася в груди. Сьогодні суботній вечір, роботу скінчили раніше, і він насолоджувався спокоем та тішив себе надією на завтрашній відпочинок. Звісно, якщо вранці не поженуть до міста. Але він сподівається на Степанову добрість. З конюхом у нього особливі стосунки. Інші коні це відчувають, тому й недолюблюють Шептала. Степан ніколи не б'є його, хіба ненароком у гурті зачепить пугою чи про сторонне око стьобне. Ніколи не посилає на важку роботу, якщо є кого іншого послати. Бо він, Шептало, кінь особливий, кінь білий, а коли й попав у це бригадне стовпище, то завдяки злому випадку, химерам долі. Справжнє місце йому не тут, хтозна, де він може опинитися завтра. І Степан це розуміє. Степан що: маленький чоловічок, навіть не білий, а якийсь землисто-сірий, з брудними, корявими ручиськами. Але навіть він своїм приземленим розумом тямкує тимчасовість своєї влади над Шепталом.

¹ Райнер Марія Рільке (1875–1926) — австрійський поет-символіст.

Коні заспокоїлися, розбрелися по загороді. Шептало знову лишився сам. У дверях з'явився Степан, спинився на порозі, пильно дивився на коней; від того погляду млявість обняла груди і покотилася до колін, що зрадливо затремтіли. Шептало вперше пошкодував, що опинився на видноті. Хотілося проштовхатися в середину табуна, загубитися між ребристих кінських тіл. Він удав, що не помічає конюха, схилив голову до прив'ялої трави.

«На мене вкаже, обов'язково на мене», — думав похлоливо, про всяк випадок, щоб прикрість не була несподіваною, хоч певно знав, що Степан його не потривожить.

— Шептала візьмеш, — сказав конюх хлопчаків. — Тільки зачекай, напою.

Білий кінь підвів голову і жалібно глянув на Степана великими водянистими очима. Привабливість теплої надвечір'я мертвіла, опадала, як зжовклий лист під буйним поривом осіннього вітру. Думка про роботу забарвлювала все в темні, холодні тони. Серед усіх робіт він найбільше недолюбував крутити привід і їздити до міста, хоч інші коні вважали це найлегшим. Цілісінський день, до темряви, ходити по колу, топтати власні сліди — в цім було щось принизливе. А ще принизливіше котити заставленого корзинами та бідонами воза серединою ранкової міської вулиці — колеса торохкотять по бруківці, торохкотять бідони, хитаються корзини, кудкудакають кури, гел'гочуть гуси. Навколо ж стільки святково вбраного народу, стільки коней із сусідніх сіл, і всі бачать сором його, білого коня. Коли вже бути відвертим до кінця, то він соромився упряжі, соромився становища робочої худобини, яку вільно запрягати, поганяти, стьобати батою кожному Степанові... Хоч і випадали хвилини, коли він у своєму приниженні гостро, солодко звеличувався (його, білого коня, загнудано, заковано в хомут, поставлено під дугу; хай буде соромно людям, які те вчинили), але це була надто коротка і безперспективна втіха.

Шептало старанно, щоб не виказати засмучення Степановим рішенням, жував скошену вранці траву, між якою хоч і попадались його улюблені конюшинки, але зараз здавалися прісними. «Я на базар завтра не поїду, та й не переробився вдень, обурини возив. Інші, ледь розвидніться, до міста почимчикують, дати перепочинок треба...» — міркував Шептало, і в кінських очах поволі випогоджувалось. Йому кортіло будь-що виправдати Степана, довести, що той не мав кого послати у привід і лише через безвихідь потривожив Шептала. Так було легше — через гірку безнадію перекидався місточок. А може, конюх боїться, що ніхто

з коней, окрім нього, не встигне до ночі порізати зелень і свині лишаться завтра голодні? Мабуть, саме так. Вони, люди, знають: на Шептала можна покластися. Такий покірний і роботящий, тільки віжок торкнись, уже чує, вже розуміє, підганяти не доводиться. Він свого досяг, зумів прикинутися; вони повірили — хіба не має пишатися своїм розумом і витримкою? Ще коли його, молодого й гордого, вперше осідлали, ганяли по царині до сьомого поту, хльоскали до кривавих рубців на боках і привели в загін геть вимочаленого, знесиленого, інстинкт білого коня підказав йому, що рано чи пізно люди зломлять його. Супроти вітру довго не пробіжиш, і розумніше до часу прикинутися скореним, лишившись у душі вільним, аніж бути скореним насправжки. Перші роки упряжного життя він побоювався, аби люди не розгадали, що він тільки прикидається покірним, і рвав голоблі з останніх сил. До того ж краще тягти, не очікуючи на батіг, ніж ковтати принизливе підстьобування. В тій добровільній напрузі було щось від самостійності, від волі. Але тепер ніхто не сумнівався в його ретельності, і він іноді дозволяв собі стишувати крок, тягтися за червоними китицями конюшини на узбіччі дороги. Помітивши на дорожнім піску нетерпеливу тінь людини, докірливо косив оком, мовляв, ви ж мене знаєте, це я так, піджартовую, і спішно переходив на чвал.

Степан вийшов з конюшні, поцьвохкуючи довгим, наче гони спечного дня, батою, відчинив ворота загорожі. Коні, боязко косячись на батіг, почовгали дворцем до бригадних воріт. Шептало, як завжди, перечекав, коли скінчиться тіснява в проході, і вийшов останній. З усього нинішнього життя чи не найважче гнітила його оця табуна, тричі на день подорож до колодезного корита. Вже багато років, відколи його забрано од матері, ніхто не питав Шептала, хоче він пити чи ні, а тільки відчиняли загорожу, хльоскали батою і гнали вузькими провулками, де од густої куряви було так само тісно та задушно, як і од пітних, гарячих кінських боків. З часом спрага почала нагадувати про себе перед загальним водопоем. Води в кориті часто не вистачало; щоб не цідити крізь зуби іржаву каламуть, Шептало й собі змушений був штовхатися і лізти наперед, у тісняву, ніби звичайний кінь.

Хтось зачепив Шептала копитом — дві молоді кобилки затіяли посеред вулиці, за кілька кроків од Степана, жартівливу бійку. «Мало вас сьогодні ганяли, — злісно подумав білий кінь, відходячи вбік. — І як цей Степан терпить? Я навів би порядок. Водопій — то водопій, нічого витанцьовувати, ніби в цирку».

Взагалі, він ніколи не розумів обмеженості деяких коней, котрі прагнуть на кожному кроці суперечити, огризатися, показувати свій характер. Ніби цим чогось досягнеш, крім батога. З сумовитою зверхністю спостерігав Шептало, як Степанів батіг розганяв в різні боки молодих кобилок; у цих вороних, сивих, гнідих, перистих так мало розуму, що просто дивуєшся. Особливо коли бачиш усе трохи збоку, як зараз. Скільки потрібно було днів тихої, непомітної боротьби, поки Степан змирився, що Шептало йде на водопій трохи збоку, трохи позаду, ніби він зовсім не бригадний, а сам по собі! Ні, він не бунтував, не ліз під батіг, а тільки відставав щодня на півголови, на півкроку і озирався на конюха, вкладаючи в той погляд увесь розум білого коня: мовляв, ти ж знаєш, я не підведу, я інакший, ніж вони, нас з тобою таких тільки двоє...

Червоне сонце опускається в роз'южену куряву, з-за лісу — краєчок грозово-синього хмаристого холоду. В глибині банькатих Шепталових очей — рожеве тремтіння, наче без підків ступає по кризі. Зате скільки незалежності в крутім вигині шиї, в густій гриві, у розміреному ритмі струнких ніг! Такі хвилини окупувають і безглузде кружляння в приводі, і сором міських ранків, і колотнечу навколо корита. Він забуває, що одразу після водопою на нього надінуть хомута й поведуть на ферму, а може, запряжуть ще й завтра, і позавтра, і кожного дня, до самої смерті. А коли здохне, люди здеруть шкуру і закопають під ліском. Якось він сам возив туди одного гнідого; з-під попони стриміли червоні кістки ніг, а слідом бігли голодні пси і жадібно облизувалися. Він усе забуває, окрім одного: тремтливої ілюзії волі та влади. Попереду клубком куряви котить табун, за табунем — Степан, а за кіньми і Степаном — він, Шептало. І можна досхочу тішитися уявою, що це він, білий кінь, жене до водопою і сірих, і вороних, і гнідих, і перистих. І Степана разом з ними, всесильного, милостивого й злого Степана, а сам ні від кого не залежить і нікому не кориться. Жовтаві соняхи перевисають через тини, од лісу віє прохолодою; вночі задощить, вони ночуватимуть у конюшні, а може, й у привід не запрягатимуть. Думки перестрибують, ніби плуг на розворотах, спокійні й приємні, як літній вечір після роботи. Страх провалюється все глибше, виколисана в стійлі довгими ночами ненависть розвіюється, і Шептало поглядає на конюха поблажливо: він не метатиметься Степанові за ті випадкові удари, без цього не можна, без цього ніякого порядку не було б серед коней. Солодке почуття прощення й солідарності з конюхом

охоплює Шептала. Він піднімає голову і ласкаво, заклично ірже. Степан озирається і, ніби вперше помітивши Шепталову сваволю, люто блимає з-під рудих брів:

— Ах ти ж, ледаче зілля!

Батіг злітає в червонясте небо, довгий та в'юнкий, тонким дротяним охвістям безжально обвиває Шепталові спину й гостро впивається в тіло. Білий кінь з несподіванки високо підкидає задні ноги, спотикається на рівному місці і, полонений страхом, що виринає з глибини тіла та пирскає холодним потом, забуває всі недавні думки, кидається в гущу, в гарячі кінські тіла — гніді, вороні, перисті. А батіг наздоганяє білу спину, січе, жалить...

Образа була така несподівана, приголомшлива, глибока, що білий кінь не пам'ятав, як проминули довгу вулицю й розсипалися по піщаному косогору, нижче якого стримів колодязний журавель, а ще далі, за виципанною гусячою цариною аж до самого лісу, стелилися луки. Він тільки переставляв ноги, опустивши голову до самої землі, поки свавільний кінський потік кудись, — тепер було зовсім байдуже куди, — ніс його. Шептало ще ніколи не переживав такого — несподівано все стало тим, чим було насправді, без попон, без прикрас, ніби відпанахана зненацька глиба чорнозему. Його повільно засмоктував глибокий, як прірва, відчай.

На косогорі Шептало спинився, підвів голову з тужними очима. Його чутливі ніздрі збрижились, ожили, губи тривожно оголили гостру підкову зубів. Сонце сіло, луки димчасто синіли, а над лісом беззвучно, загрозово росла кошлата грива невидимого вороного, що застиг перед велетенським стрибком на небо. Пахло травою, квітами, деревами, болотами, дощем, і всі ті запахи зливалися в один знайомий і безконечно далекий запах, що раптом стрепенув Шептала, підхопив, пружно кинув з косогору. І він побіг, збуджено форкаючи та загрибаючи копитами пісок, схожий на короткогривого стригунця. Матір упрягали в лісникову двоколку, а він біг збоку зеленими розорами доріг, зазиравав у зелені сутінки хащ, заходив по коліна в жовтогарячі лісові ромашки і, наполоханий птахом, що пурхав з-під копит, мчав лісовою дорогою навздогін ставній білій кобиліці. То було дитинство, і пахло воно молоком та конюшиною. Потім вони до самого вечора паслись удвох на лісових галявинах та просіках, і мати розповідала про гордих білих коней — його дідів та прадідів, що гарцювали на залитім різноколірними вогнями помості,

і милуватись їхньою красою щовечора сходилися людські натовпи. Все життя цирк для нього манливо, запаморочливо пахнув святковістю міських ранкових вулиць. А в цих владних пахоцях далечі ховався п'янкий дух забутої волі, що просочився крізь сотні поколінь білих коней та несподівано сколихнув Шептала. Він так і не підійшов до корита, хоч дуже хотів пити, але штовхатися зараз між пінних тіл було понад його силу. Стояв трохи осторонь, спрагло нюхаючи вологий пісок, і прислухався до своїх марень, схожих на пологі досвітні сни. А в тих народжених запахом снах красиві білі коні бродили у виляглий сріблястими хвилями траві, купали сильні тіла в чистих річках і виходили з води на піщані коси, неначе на залиті вогнями циркові арени. Побіля вільних коней теж жив страх, але ж інший, не Шепталів страх перед Степаном, а будоражливий, живлющий страх, що кликав до відважної боротьби, до змагання.

— Бач, не п'є бісова худобина, — почувся хриплий Степанів голос, проганяючи видіння. — Надівай недогнуздок та й веди, бо не встигнете. Коли б на дощ не зібралося, диви, яке суне...

Одразу почувся шерхіт босих хлопчачих ніг, чіпкі руки пригнули голову білого коня, спритно накиннули недогнуздок і владно потягли до себе. Шептало бездумно, із звичною покірністю ступив кілька кроків за босим хлопчаком і раптом з болісною ясністю, як ніколи досі, відчув свою неволю. Перед очима попливла витоптана власними копитами одноманітна, суха земля, диркотів привід, торохкотіло колесо по бруківці, свистів батіг і вибухав лайкою Степанів голос. Шептало задер голову — ніздрі дражнили гострим запахом волі.

— Но-но! — суворо гукнув хлопчак, пробуваючи пужалном конове стегно. — Не балуй!

І тоді сталося несподіване для хлопчача, для Степана і для самого Шептала. Од того поблажливо-зверхнього дотику його бридливо пересмикнуло і підняло. Білий кінь з нечуваною силою шарпнувся, вирвав кінець повода, дико звівся на задні ноги, біснувато стріляючи страшними, кривавими очима. Цієї хвилини він був справжнім білим конем, відважним та одчайдушним, як його далекі предки. Хлопчак відсахнувся, у грізнім подиві занімів Степан, а Шептало легко опустився на передні ноги, збив копитами сипкий пісок, перестрибнув рів і помчав через гусячу царину в лугову синь.

Незабаром форкання коней, Степанова лайка, тягуче рипіння журавля і плескіт води в кориті розтанули, згинули у вечоро-

вій безвісті, ніби їх ніколи і не було. Навколо Шептала росла, ширилась аж до трав'яних, утаємничених обріїв воля; воля пахла живою вільгістю, міцним настоєм лугових трав і молодого сіна. Йому ще ніколи в житті не бігалось так легко. Втрапив на вкочену колісьми лугівку, копита відбивали чіткий ритм, і, роздратований тим ритмом, він навмисно прискорював біг, наздоганяючи самого себе та розсипаючи по крутій шії густу білу гриву. Не було ні хомута, ні голобель, і ніхто не сіпав за віжки, вказуючи шлях. Дорога впала у зарослий верболозом рукавчик, перестрибнула коріння та сухий хмиз і різко звернула вбік, уздовж пересохлого русла. Під ноги білому коневі стелилася висока, не торкана косою, зовсім як у недавніх його видіннях, трава. Злегка світилися крізь сутінки пригладжені лігвища вітрів, темніли стрілки щавлю та смачно вабила конюшина. Шептало пірнув у запахи. Мокрі мітлиці лоскотали черево та груди, він нагнув шию, занурив голову в трави, що аж чвиркали під копитами. А темно-зеленим хвилям не було кінця-краю: тугі, кошлаті гриви хлюпали в груди, повивали ноги, хапалися за високо зведені копита й тягай в глибінь. Стомившись од напливу вражень, Шептало спинився, напорошив вуха і сторожко скосив очі. Він був сам-самісінький на всю луку: мовчала трава, мовчало віддалік громаддя копиць, схожих на вершників, що поснули з піднятими забралами — нерухомими контурами лелек, усе потонуло в безобрійній, німій тиші. Білий кінь задер голову, сп'яніло заіржав, не в силі стримати буйної радості. На іржання білого коня коротким клекотом обізвався лелека — клекіт захлинувся в урочистій задумі, і знову все стихло, здавалося, навіки. Шептало упав на спину, покотивсь по м'якоті, з насолодою підминаючи траву та сміючись, як уміють сміятися тільки коні — голосисто й заклично. Над ним висіли зігнуті в колінах ноги, а над ногами — половина неба, волохатого, темного, половина густо-синього, з яскравими блискітками зір. Шептало гордовито кресонув копитом зірку і застиг, ніби чекав на іскру. Зненацька по волохатій хмарності цьвохнуло болюче білим, наче з сириці плетеним сяйвом. Шептало майже конвульсійне крутнувся, перевернувся і різко звівся на ноги. Ще довго не міг отямитися, розгублено принохуючись до вим'ятої трави, — сьогодні вперше наполохався блискавки. Неприємний спомин засмоктав у грудях: спека, вигоріле небо, шелест соломи по стерні, щем спини, скусаної гедзями, косарі при обіді. Шептало забродить у овес і відчайнот котиться по хрускотливій

сухій хвилі, батіг гострий, наче коса, — з чіпкої білої сириці, він біжить по стерні, а батіг жалить, жалить...

Нічна волога стала незатишною, милькою, ніби стійло повесні, коли немає підстилки.. З-за копиць, од річки, віяло теплом. Білий кінь радо попрямував туди, полощучи боки між шерехатих сінних долонь і розгойдуючи на копицях одноногих, потривожених грозою лелек. Копиці пахли ситою зимовою ніччю, коли завірюха безсило б'ється в стіни, шелестить по дверях сипучим снігом, а в конюшні парко й дрімотно.

Але з кожним кроком до річки сінний дух відступав перед п'янкою повинню ще денного тепла і тривожної водяної вільності, од якої глибше дихалось і кортіло бігти, брикатись, іржати. Коли ж берег упав, оголивши бронзову спину нерухомої, сонної води, Шептало не стримавсь і побіг, перечіплюючись об кореневища верболозів, грузнучи в піску та задихаючись од не знаної досі, нестерпної, та все ж солодкої спраги, яку вільно було вгамувати живою, а не іржавою водою. І він рвонув понад берегом, по міліні.

Молотив копитами теплуваті хвилі, бризки смачно лоскотали губи. Шептало шурхнув у глибіню і поплив, оглушений плескотом, пінистим виром, що зчинився навколо нього. Ніби перестиглі яблука, по небу прокотився невидимий гуркіт і впав десь поблизу, за лісом... Це були найкращі хвилини Шепталового життя. Ніколи досі і вже ніколи опісля білий кінь не відчував себе так близько і повно із стихією, течією — од трав'яних хвиль до білих громів у вишині. Вийшов на сизу піщану косу і, струсивши воду, відчув себе таким сильним, що знову заіржав, цього разу грізно та бойовито, перегукуючись з громами. Тепер йому захотілося спокійно напитись, і він пішов по сизій косі до затоки. Пив скупими ковтками, цідячи воду крізь зуби і шкодуючи, що втолив спрагу.

Раптом небо над Шепталом напнулося, наче віжки на косогорі, не втримало, тріснуло навпіл, у тріщину хлюпнуло яскравістю, і Шептало побачив у водянім дзеркалі себе — незвично білого, аж до щему в очах. Здивований, він перечекав, не рухаючись з місця, щоб не скаламутити води, поки небо знову засвітилось, і знову побачив свою чисту, прекрасну білизну.

Перші краплі крихтними копитцями промерехтіли затокою — починався дощ. Шептало побрів до ліска — гірка правда, несподівано відкрита, засмутила його. Протягом усього життя в конюшні обманював себе: він уже давно не був білим конем. Він

був бруднувато-сірим, попелястим і тільки тепер, викупавшись у річці, знову став сліпучо-білим красенем, схожим на древніх предків, що царювали по циркових аренах. Тепер зрозуміло, чому Степан насмілився хльоскати його батогами.

Узлісся, наскрізь промите дощем та прочесане вітром, гривасто розгойдувалося, ніби голови коней у степу. В шепелявих заростях було темно, мокро і сиротливо. Білий кінь похлюливо сахнувся — сосни глухо гупали об землю молодими шишками. «Степан справді буває дуже злий. Немов щось знаходить на нього, але з ким цього не трапляється, та ще при такій службі. Скільки нас на одні плечі! А хіба ці гніді, сірі, перисті, ворони, сиві розуміють?» Шепталові раптом закортіло почути Степанів голос, ласкаво ткнутися мордою в його замаخورчені долоні, хай навіть ударить, висварить. Білому коневі бувало завжди по-справжньому гірко, коли його зневажали та били, але незабаром у Шептала прокидалася винувата довірливість до кривдника. Раніше в подібному випадку він дорікав собі за відсутність гордості, але тепер, серед пустинного темного луку, ця довірливість була бажана й приємна. Вона єднала його із селом, із Степаном, як і недогнздук, що час від часу потеленькував. Шепталові подумалося, що весь сьогоднішній вечір — і коли біг, вирвавшись із хлопчачих рук, і коли вигулювався серед високих трав та в річці — він відчував владну Степанову руку. Так застоялий жеребець змагається з вітром у прудкім бігу по колу, напнувши довгі віжки, один кінець яких тримають сильні руки. Але ця гірка правда вже не сколихнула Шептала, він тільки прищулив вуха і прискорив біг. Дощ вщух, тільки небо все ще спалахувало холодним білим полум'ям, вихоплюючи з темряви білого коня, що поспішав до села розмоклим путівцем. На вулицях, між тинів, стояли широкі калюжі, і коли знову спалахнула блискавка, Шептало побачив у них своє відображення. Він заклопотано зупинився, думаючи, як то здивується Степан. І коні здивуються, бо ніколи не бачили його такого білого, гарного. Степан вважатиме, що він хоче виділитися, показати норів. А справді, кому й що доведеш? Тільки собі гірше зробиш. Краще вже й надалі прикидатися сіреньким та покірненьким. Сьогоднішне перешумить. Хай завтра у привід відправить чи до міста, а згодом вони з конюхом порозуміються. Недаремно ж білим коням дано розум. Головне, щоб він, Шептало, знав про свою білизну, а про чуже око краще лишитися колишнім.

Шептало ступив кілька кроків, гепнувся у грязюку і покотився по дорожній хлюпавці. Коли звівся на ноги, вже не був білим конем; до ранку земля підсохне, обсіплеться, і він стане таким же сірим, яким був досі. Колишній спокій та розсудливість повернулися до Шептала. Звичайно, бригадний двір замкнено, але перелаз між конюшнею та клуною з одної низької жердини. Двір знайомо пахнув перепрілою травою та вівсянкою. В конюшні не світилося. Степан спав. Коні дрімали в загорожі, під навісом. Біля комор сонно бив у рейку сторож. Шептало обійшов загорожу — ворота щільно причинені і взяті на ошийник. Білий кінь, скільки зміг, просунув голову між двох жердин загорожі та й собі задрімав, стомлений нерозумною блуканиною...

Вільгість — те саме, що вогкість.

Гедзь — велика муха, що живиться кров'ю тварин.

Підпáсок — помічник пастуха.

- Чим відрізнявся білий кінь від інших?
- Як ставилися до Шептала коні? Степан?
- Як білий кінь повадився на волі? Що відчував?
- У чому алегоричність образу коня Шептала?
- Як ви розумієте епіграф до оповідання В. Дрозда?

Підсумуйте прочитане!

1. Тема твору: _____
2. Проблематика: _____
3. Основний конфлікт: _____
4. Особливості сюжету та композиції: _____
5. Жанр: _____
6. Система образів: _____
7. Основна думка твору: _____
8. Враження від твору: _____

Юрій Винничук

(нар. 1952)

Український журналіст, письменник, редактор. Автор перекладів з англійської, валлійської, слов'янських мов.

Роки життя	Народився 18 березня 1952 р. в м. Станіслав (тепер Івано-Франківськ)
Освіта	Прикарпатський університет імені В. Стефаника (Івано-Франківський педагогічний інститут, філологічний факультет)
Діяльність	1974 р. — художник-оформлювач 1987–1991 рр. — режисер Львівського естрадного театру «Не журись!», автор сценаріїв. 1991–1999 рр. — робота на посаді редактора в газетах. 1997 р. — Член Асоціації українських письменників. 2005 р. — лауреат премії «Книга року Бі-Бі-Сі». Від 2006 р. — головний редактор газети «Post-Поступ». 2012 р. — відзнака «Золотий письменник України»
Основні твори	«Відображення», «Спалах», «Вікна застиглого часу», «Місце для Дракона», «Ласкаво просимо в Щуроград», «Танго смерті»

Місце для дракона

(Повість-казка)

Не від того я помру,
Що на світі буде война.
А від того, що вона
Мого вірша не достойна.

Ярослав Довган

РОЗДІЛ I

1

У вікні дзижчала муха, і нудотливе оте дзижчання навівало сон, так само, як і порипування віконниць од непомітного вітру. Спекотливий полудень порозморював усе довкола, жовтою від

пилюги і сонця вуличкою пленталася баба Дрімота і мак розсипала — куди мак сипне, там усе й засне, а по нивах недожатих блукала Полудниця із серпом і пильнувала, чи не зостався який сміливець на полі у полудень дожинати, але не було нікого, бо добре відомо, що від Полудниці нічим не відкупишся і не відмолишся — махне серпом по шиї, та й край. Попід парканами дримали коти, собаки, свині й кози впереміш, наче одна родина, позаривалися в порох кури, навіть метелики непорушно застигли на квітах, мов одинокі пелюстини.

Князь люботинський куняв у кріслі, заколисаний мушиним дзижчанням, у сні занурений, наче у мутну, теплу воду, і снилися йому війни, переможні походи, руїни здобутих фортець, довгі вервечки полонених. Були це особливі сні, бо з'являлися вони лише в полудень, а вночі ніколи, й тому-то він із такою шанобою до них ставився, що навіть оголосив по всьому князівству наказ, щоб ані одна душа не важилася в полудень потривожити його супокій. Небавом навіть собаки призвичаїлися до нового розпорядку, хоч, правда, кількоро вже поплатилося життям за те, що о тій святій порі дозволили собі продерти горлянку.

Відколи князь посів батькові володіння, запанувало на люботинських землях небувале затишшя. Лицарі, які були, сиділи по своїх добрах та й наливалися тлуцем, якимось самі собою відійшли в забуття турнії, а якби й збрело князеві затіяти щось таке, то невідомо, що б з цього вийшло, бо лицарі, не тримаючи тривалий час у руках ні меча, ні списа, тільки посміховсько із себе зробили б. Сусіди перестали зазіхати на спірні прикордонні села й містечка, хоча раніше затівалися баталії навіть через задрипаного хутора чи старого вітряка, якого хтось на межі поставив. Ніхто ні в кого не викрадав доньки, нікому жита не толочив під час ловів. Потроху оця сумирність передавалася й міщанам та селянам, ба навіть бурсаки втихомирилися і не влаштовували колотнеч на ярмарках та міських ринках.

Спокій і затишок запанували в князівстві, й полудень став богом, якому хоч і молилися, проте жертву приносили зовсім маленьку, майже непомітну жертву, а в нагороду здобули нудьгу, котра, мов іржа меч, пороз'їдала душі люботинців, а що ті одвикли боронитися, запанувала вона безроздільно, викликаючи неймовірну лінь та розмореність. Здавалося, всі люботинці тільки для того й живуть, щоб виспатись, і якщо не закинули вони ще своїх ремесел та господарок, то тільки тому, що, не за-

безпечивши здорової їжі, не мали вони й здорового сну. І коли якийсь чужинець заїжджав у ті краї, то навіть сонце над Люботином здавалося йому куди вгодованішим і ситнішим, ніж на батьківщині.

Раніше князь утримував невелике військо, та, оскільки не було війн і воно влітало йому в дзвінкий гріш, розпустив його. Тоді як батько провів життя своє верхи на коні в безконечних походах і тільки мріяв про спокій, князь, навпаки, аж переситився спокоєм. Деколи його опановувало бажання струсити з себе оту сонливість і бездіяльність, кидався щось робити — затіє, було, собор будувати, вже й підвалини закладуть, та раптом махне рукою й більше не з'являється на будові, а майстри розповзуться по домівках, і ніхто потім про собор не згадує.

З літами одступав сон від нього, а натомість сповзалися лихі тривоги, прокрадалися в груди сухі й сичали під горлом, як люті вужі. Безсоння зривало вночі його з ліжка і змушувало блукати, наче сновиду чи привида, лункими покоями замку, і кроки його викликали моторош у сторожі.

У князя була донька — прекрасна Настасія. Прийшла їй пора до вінця ставати, але за давнім звичаєм прихильність князівни здобувалася в турніях чи військових походах. Наречений мусив бути героєм. Та де його взяти в князівстві, котре як не спить, то дримає? Нема війн, нема розбійників, не з'являються ані злі чаклуни, ані людожери, кудись поділися страшні бататоголові дракони. Звідки візьметься геройство? Чого доброго, князівна задівується, і князь не матиме спадкоємця, розпадеться держава, яку з таким трудом клеїли до купи його пращури. Ось вони осудливо зиркають на нього із портретів, і ніде схватися йому від їхніх поглядів, які пропікають, наче залізо розпечене. Далєбі, вже пора діяти, не має він права зволікати, інакше проклянуть його й духи предків, і наступні покоління.

Ці тривожні думки проникли в його сон і вирвали звідти, ще пробував заколисати себе сонливими хвилями, навмисно й очей не розплющував, але даремно. Звівся на ноги й рішучим кроком попрямував до дверей. Сторожа дримала, спершись на галябарди.

— Дідько б вас побрав! Отак ви вартуете свого пана? Швидко мені воєводу сюди!

Прибіг захеканий воєвода. Став перед князем, вибалушивши здивовані очі та кривлячи рота в гамованому позіханні.

— Слухайте сюди, — сказав князь. — Так далі не піде. Ми котимося в прірву, — тут він зробив паузу, щоб заспаний

воевода встиг перетравити сказане. — До чого дійшли вже? Я доньку заміж не годе видати. За кого її віддам? Де герої? Де лицарі, уславлені подвигами? Га? Я вас питаю!

Воєвода роззявив було рота, проте тільки для того, щоб випустити на волю «ги-и-и-х», бо голова його, ще не освіжіла після сну, не могла ніяк второпати, що від нього хоче князь.

— Мовчите? Отож бо. А чи задумувалися ви коли-небудь, на якого біса вас тримаю і гроші плачу? Ви ж воєвода, так? А де ваше військо?

— Та ви ж самі казали...

— Знаю! То були інші часи. Сусіди, гадаєте, не пронюхали, що військо наше розпущене? Може, вже й міркують собі, з якого боку лучче ударити... Але чому це мене хвилює, а не вас — воєводу? Даю два тижні. За цей час хочу бачити тисячу вояків. Зберіть, озбройте і починайте муштрувати. Далі. Всі сторожові вежі й прикордонні фортеці обновіть і підправте як слід, обсадіть залогами. Далі. Відправте надійних людей збирати данину. Що за чорт? Восьмий рік мої підвладні й мідяка не платять! Зберіть з них за всі роки, а як хто опиратиметься — в Чорну вежу. Без балачки. Доста панькатися. Оголосіть по всьому краю, що від дня святого Онуфрія запроваджуються турнії. Мій старий закон, який забороняв герці між лицарями, скасовую. Все зрозуміло?

— Та зрозуміло, — зітхнув воєвода. — Мені зрозуміло, а як іншим? Ну, оголошу набір до війська. Гадаєте, підуть? За ті пару талярів? Та кожен колишній вояк уже так з вухами в господарство заліз, що тою мізерією його не спокусити. Він оно збіжжя вивезе до Чехії, то заробе стільки, що, дивись, і сам зможе військо набирати.

— А ви присилуйте.

— Добре сказати — присилуйте. Чим присилую? Оцими двома руками? Хіба сторожу вашу познімати. Та й те, скільки тої сторожі? Селюхи що за ціпи візьмуться — розбіжиться ваша сторожа, як курчата перед шулікою.

— Що ви верзете? А закон? Я встановлював закони чи мої діди? Хіба насміляться вони піти проти закону?

— Е-е, ваша милість, тут ви трошки той... Самі ж, вибачайте, начхали на закон. А ваші підвладні з вас таки приклад і взяли... Та хоч би й закон. Що з нього? Хіба за часів вашого татуня, царство їм, не гнали батогами людей до війська, не посилали вояків данину збирати, не садили у в'язниці? А був же закон! Але тоді

хоч було чим той закон підтримувати. А нині залишилися я та ви. Хіба удвох і підем данину збирати. Ну, ще тих бомків з-за дверей візьмеш. Лицарі, що за ці роки зібрали по своїх добрах, то те й пробенкетували.

Князь нічого нового для себе не почув, але тому, що не раз і сам про те все мислив, стало на душі гірко й похмуро.

— То що порадите? — спитав.

— Не хтів я раніше казати, поки ще всього не перевірів, та, здається, господь змилостивився над нами.

— Ви про що?

— Пригнався днями до мене побережник. І знаєте, яку новину приніс? Каже, бачив дракона.

— Та йдіть!

— Каже, біля Бистриці.

— Справжнього дракона?

— Ну та справжнього. З крилами. Все як має бути. Вогонь видихає. Здоровий, каже, як гора.

— І де він живе?

— У тій самій печері, де жив той дракон, що його при вашому дідові забито було.

— Ти диви! Господи, чим я віддячу тобі за ласку твою? — вклякнув під образами й помолвився, а як устав з колін, то радість світилася в його очах, а плечі розправилися, наче й не згорблювалися ніколи.

— Нині вранці я посилав людей, і вони підтвердили. На березі Бистриці бачили сліди драконові.

— Ну що ж, господи благослови. Розсилайте гінців. Так і оголосіть: хто переможе дракона — пошлюбить князівну і сяде на престолі. Бій з драконом — святе діло. Тут народ валом повалить. Проти цього лицарі не встоять. Я впевнений, що вони тільки-но цю вість зачують, враз усі бенкети закинуть, за мечі візьмуться та жирок позганяють.

2

Дракон ще був зовсім молодий. Минуло вісім років, відколи він вилупився з яйця, що пролежало, може, із сотню літ у печері. Не було кому заопікуватися ним та навчити драконячого способу життя, бідолаха навіть не знав, чим повинен харчуватися, і їв собі травичку, листячко, різні там ягідки, дикі яблука й груші. Цілими днями просиджував у печері, тільки вночі виповзав на прогулянку, і через те ніхто й не

підозрював про його існування. Але якось він серед ночі забрів до густелезного лісу, проблукав у ньому до світанку й, коли вже повертав назад, натрапив у гайку біля річки на чіюсь хатину, з-за хатини чулося лунке гування. Дракон спинився й зацікавлено почав наслухати. Небавом затихло із-за рогу вийшов старий чоловік, несучи оберемок дров. Дракона він помітив щойно тоді, як висипав дрова біля порога, і хоч оте чудовисько на ту пору було всього лиш завбільшки з вола, проте й цього виявилось достатньо, щоби чуб на голові в пустельника — скільки вже там було його — заворушився, мов трава схарапуджена.

Оце так і почалося їхнє знайомство.

Дракон ще й говорити не вмів, був наче мала дитина. Та голову мав тямущу і досить хутко навчився говорити по-людськи. Вони бачилися мало не щодня, і минав їхній час у цікавих бесідах. Єдине, на що пустельник ніяк не хотів погодитись, це навчити дракона грамоти.

— Не драконове це діло, книги читати. Я тебе не відраджую, але, хто хоч краплю мудрості зачерпне, довіку ситий не буде. Від багатої мудрості багато скорбі, і хто примножує знання, примножує печаль. Я пішов на пущу не з добра. Колись воєводою був, але зажерся із батьком теперішнього князя. Мені його безперервні військові походи впоперек горла стали. Воює, воює, а який із того мав хосен? Ані клаптика землі не зумів приточити до Люботина. Плюнув я та й подався сюди. Нічого іншого не залишається, як книги читати. Дещо й сам пописую. Оце ось діяріуш свій списав, а це — літопис люботинський. Комусь цікаво буде — прочитає та й мене добрим словом спімне. Мені книжна мудрість на користь пішла. А тобі навщо? Я тебе й так можу надоумити, без книг. Дракон приходить на світ лихо чинити. За гріхи наші людські мусимо спокутувати, бо така воля господня, і не тобі проти неї йти. Так же й пращури твої чинили, ніхто з них себе не пострамив. А книги добра вчать. Як же ти зло чинитимеш, коли праведним станеш?

— Що ви таке говорите, дядечку?! — жахнувся дракон. — Та мені й на думці ніколи не було зло чинити. Що мені хтось поганого зробив?

— Е-е, синку, не бідкайся даремно, бо що має бути, те й буде. Нікуди від долі своєї не втечеш. Подивися на себе — гадаєш, для краси тебе таким здоровилом господь сотворив? А ти ж іще рости

й рости будеш. Усе в природі має своє призначення, і горе тому, хто піде проти цього.

— Ніхто ще про мене не знає.

— Дізнаються. А як станеться тее, не матимеш уже спокою. Приїдуть і покличуть тебе на герць. Мусиш згинуть.

— За що?

— А так — ні за що. Дракон повинен згинуть. А герой пошлюбить князівну і займе престол. У князя нема сина. Де він спадкоємця візьме? Ти для нього тепер як манна небесна. Чи робиш зло, чи ні — ніхто й не питає.

— Я не хочу гинуть, ще й не нажившись. І нікому ніколи зла не вчиню.

— А це вже не зарікайся. Буває, що й вовка змалечку приручать та при хаті тримають. І що з того? Вовк все їдно в ліс дивиться. Підросте й дремене, а то ще й хазяїна зажере.

— Гадаєте, і я з вами отак зроблю?

— На все воля божа. Я тобі в душу не зазирну і кров'ю твоєю не покермую.

— Якщо вже й ви мені віри не ймете, то хто ж повірить?

— Я тобі вірю. Чого ж? Вірю. Але це протиприродно. Чи ти чув коли, щоби зайці вовків жерли, а вовки на луці паслися? Ну добре, ти жив сам як палець та й харчувався чим попало, але чи можна бути певним, що ти колись не розсмакуєш м'яса? Спочатку якоюсь пташиною чи рибиною, а згодом козлом розговієшся. А тоді, так само, як і вся порода твоя, на людей кинешся. Був тут — не за моєї пам'яті — дракон. Мабуть, родич твій, бо у тій же печері жив. То він час від часу якусь дівку ловив та й обідав усмак. Піде на жнива, було, вибере наймолодшу... Довго з ним воювали. І ніхто не зумів подолати, аж Чорний лицар об'явився. Отой і голову драконів стяв.

— Ви хробака з'їли б? — зненацька перебив його дракон.

— Тьху! Що ти мелеш?

— Оце так мені м'яса з'їсти. Я виріс на траві й траву їстиму. Навчилися те мене вже стільки всього, що як іще й грамоти навчите, гірше не буде.

— Бач, тобі пальця в пил не клади! — розсміявся пустельник. — Гаразд, навчу.

І навчив. Та так, що й сам дивувався з успіхів учня.

3

Минув час, і докотилися до пустельника чутки, що князь уже довідався про дракона й оголосив лицарське рушення.

— От так, синку, — зітхнув, — прийшла година випробування. Мусиш стати до бою.

— За що ж вони ополчилися проти мене?

— Такий звичай. Як вони захочуть тебе убити, то й з-під землі вигребуть. Ти — дракон. Цього досить. Жоден володар ніколи не змириться з тим, щоб на його землях жило якесь чудовисько. І дарма — чинить воно руйнації чи так от, як ти, книги почи-тує, — мусить бути убите.

— Я все одно не стану до бою.

— Біда, що й я тобі не поможу. Ніхто мене й слухати не стане. А людей не перехитруєш. Біс, хоч і який уже майстер, а й той ради не дасть...

4

Дракон сидів у печері й дивився на лицарів, що гарцювали на конях, виблискуючи латами й зброєю. Їхні джури безперестанку сурмили, і те настирливе сурмління, бойові вигуки, іржання коней і брязкіт мечів по щитах наповнили страхом драконове серце, аж холодний піт виступив у нього на лобі. На горбах — скрізь, куди оком не кинь, — безліч цікавих побачити бій. Їм тільки й подавай видовища.

Дракон набрав у легені повітря і разом з полум'ям випустив на волю так довго тамоване ревіння, аж з гори каміння посипалось, а дерева пригнуло до землі, а наполохані коні рвонули навсібіч, скидаючи лицарів на землю. Зчинилася метушня, джури пришпорили коней і понеслися подалі від печери, гадаючи, що дракон ось-ось кине́ться до бою. Лицарі, хто на коні, а хто пішака, з'юрмилися, наче вівці, чекали на змія. Ніхто не хотів стояти в першому ряду, через те вони штовхали один одного, мало з ніг не збивали.

Але дракон не виповз. Юрба на горбах галасувала, розмахувала хустками, капелюхами й гілками. Їй вже уривався терпець. Князь, якому поставили крісло на найвищому горбі, гарячкував і лаявся:

— А бодай його чорт забрав! Ото нечисть! Він що, кепкувати зібрався?

— Все дарма, — зітхнув дракон, — вони мене не дуже й бо-яться.

Він заповз у глибину печери, згорнувся калачиком і почав дрімати.

Тут когось навідала щаслива думка — розпалити багаття перед печерою і викурити дракона. Джури метнулися збирати хмиз.

5

Дракон чхнув і прокинувся. Густий дим клубочився, наповзав і закутував драконове тіло у сизу пелену, наче павук, забирався у найменші закамарки печери, виганяючи з них повітря, прокрадався у ніздрі і сльозив очі. Дракон важко закашлявся, ще гаразд не тямлячи, що трапилось. Що б там не було, треба рятуватися. Він поповз у глиб печери, куди раніше ніколи не заповзав. Його довге мускулясте тіло ковзало по мокрому камінні, голова раз по раз гупала об якийсь виступ, повзти було все важче — печера звужувалась, а дим невмолимо здоганяв і гнав уперед. Дракон, як міг, щільніше притис крила до боків, та це мало допомогло, сталактити боляче дряпали по спині. Дракон втомлено розпростерся на долівці й вирішив, що повзти далі марно, бо печера глуха і чи тут погібати, чи трохи далі — однаково. Він поклав голову на передні лапи і спробував уявити щось приємне. Але чомусь згадав оце: і прийде диявол, щоб покарати вас, і матиме він тіло велетенського змія, в пащі котрого клекотітиме полум'я, а крила його збиватимуть птахів на льоту... Невже це про нього? Я — диявол? Яке безглуздя. Голова паморочилась, і дихати стало все важче.

Раптом відчув, що дим перестає душити його і начеб відступає, проте це було останнє відчуття перед тим, як втратив свідомість.

А сталося ось що. Князь, який досі сидів собі спокійно і бай-дуже споглядав палаюче багаття, зненацька зірвався, мов обпечений, і почав щось кричати лицарям, але ті не могли на такій відстані нічого второпати. Тоді він послав до них одного з вояків, що стовбичили поруч із галябардами.

Гонець на коні злетів вихором у долину, на скаку волаючи:

— Гасіть вогонь! Гасіть!

— Що таке? — здивувалися лицарі. — Що він кричить? Навіщо гасити?

— Князь наказав! Гасіть вогонь! Ганьба на нашу голову, коли ми отаким робом покінчимо з чудовиськом. Це ж по-бабськи, а не по-лицарськи! Він же так задихнутися може. А тоді цілий світ реготатиме з нас.

Тут тільки лицарі второпали, яку дурницю втнули. Адже ж зібралися подвиги чинити, а не підкурювати дракона. <...>

Розділ II

1

Спочатку зазолотілося верхів'я дерев, а далі й окремі промінчики сонця прoderлися крізь лісові нетрі, вихопили із мряки невелику галявину, де паслося п'ятеро стрижених коней, а біля згаслого багаття лежало четверо чоловіків, закутаних з головою в повстані коци. Сонячна пляма, що впала на траву крізь прогалину в гілках, почала розтікатися на всі боки, захоплюючи все ширшу ділянку, і коли вона освітила обличчя одного з подорожніх, той прокинувся, звівся на ноги. Розштовхав свого товариша, і вдвох заходилися розпалювати вогнище. Коли один почав з гучним тріском ламати сухий дрюк, другий спинив його:

— Перестань. Хай сплять. Все одно ще сніданок не готовий.

Поки пан Лаврін з Горшова герба Підкова та його джура міцно спали, втомлені цілоденними мандрями, слуги принесли двох тлустих глухарів, упольованих вчора. Глухарі вже були обпатрані й випотрошені і виблискували росою, пролежавши ніч у кропиві.

2

Попереду їхали пан Лаврін із джурую, за ними трохи оддалік їхні слуги, а позаду чвалував низенький куманський жеребець, наладований усячиною.

— Як ви гадаєте, — озвався джура, — чи хоч на завтра доберемося до Люботина?

— Мусимо. Інакше без нас переможуть дракона, і князівну Настасію здобуде хтось інший.

— На все Люботинське князівство немає од вас хоробрішого.

— Не вчися, хлопче, підлабузнювати. Негоже це для майбутнього лицаря... Досі мав діло з ворогами в людській подобизні, а нині чекає мене бій зі змієм. Хтозна, чи меч мій візьме його.

— Але ж вашого меча освячено в Єрусалимі.

— То правда, але одне битися з сарацинами, а друге — з драконом, у якого луска міцніша дамаської сталі.

— Ви повинні його перемогти.

— Чи я, чи хто інший. Я собі тільки уявляю, скільки лиха Люботину принесла поява оцього чудовиська. Ті ненависні сотворіння мов кара небесна. Не заспокоюся, поки не зобачу його відтятої голови.

— Крім того, це єдина можливість добитися руки прекрасної Настасії.

— Умгу, — кивнув лицар, усміхаючись в пишні вуса.

— Цікаво, а якби не було дракона, чи ви б посваталися до князівни? Адже ви за життя стільки вже подвигів учинили, що й на десять лицарів не було б замало.

— Бачиш, тут одне друге доповнює. За перемогу над змієм чекає нагорода — князівна. А любов князівни можна здобути, тільки убивши змія, і природно, що перешкоди, які постають на шляху до її серця, підсичують бажання ним заволодіти. Мені, якби не цей змій, і на думку не спало б одружуватися. Сорок п'ять — це вже не вік для одруження.

— Кажуть, князівна молода й вродлива.

— Я маю її портрет.

— Правда?! — пожвавішав джура, і його личко осяяв рум'янець.

— Зараз покажу, — лицар розстебнув теліги і витяг з за пазухи кругле, наче люстерко, мальовидло. — Я купив його у того шваба Отта з Альтенбурга, якого ми стріли на Венграх. Князь, виявляється, розіслав портрети по всіх надовколишніх королівствах. Ну, а шваб десь прочув, що дракон той за одним дихом на сто кроків усе спопеляє. Та й зрезигнував.

— І справді, вона прекрасна! — захоплено вигукнув джура і, вловивши мент, коли пан Лаврін одвернувся, припав до портрета вустами, наче до ікони діви Марії перед боем із сарацинами. — Боже, яка прекрасна!

— Не ката ж у мішку торгувати.

— Ви її любите?

— Я вже не в тих літах, синку, щоб спалахувати любов'ю, мов суха тріска. Хочу здійснити подвиг. Може, це буде мій останній подвиг. А князівна — заслужена нагорода. І я прийму її. Та чи довго я витримаю у їхньому замку?

— Вас чекає князівський престол.

— Державні справи не для мене. Я виріс у сідлі і в сідлі з мечем у руках волю постати перед богом. Як той Святослав Завойовник, що головою наклав у бою з печенігами. Затишне життя на перинах мене мало приваблює.

Ліс уже помітно порідів, та кінця йому, однак, ще не було й не було. Листяні дерева залишилися позаду, і вони в'їхали у похмуру соснину, величезні брили каміння, оброслі зеленим мохом, громадилися обабіч дороги.

— Хоч би до вечора звідси виїхати, — зітхнув джура.
 — Як будеш отак трюхикати, то й до ранку, не виберешся.
 Гей! — гукнув слугам. — Ану давай ристю! <...>

- Де і коли відбуваються події твору?
- Як проходить життя в князівстві? Що турбує князя?
- Чим Грицько відрізнявся від інших драконів? Які він мав захоплення?
- Хто був найкращим другом дракона? Чого він його навчив?
- Із якою метою вирушили в подорож лицар Лаврін із джуурою?

Розділ III

1

— Доброго вечора, — привітався князь до пустельника, що сидів на призьбі.

— Доброго й вам.

— Як здоров'я?

— Та нічого, тільки ноги слабнуть. А ви як там живете? Все по-старому?

— Звідки нове візьметься? Все як було. Вас, бачите, доганяю.

Князь усівся на колоду, а воевода, запримітивши рясні кущі ожини, примостився поруч неї та заходився ласувати.

— Я до вас на пораду приїхав, — сказав князь.

— О-о, то щось велике в лісі здохло.

— Ви чули про змія, що ото в нас об'явився?

— Чого ж не чув?

— У нас, бачте, який клопіт... Лицарі поз'їжджалися з усього князівства. Є й з Моравії, і з Польщі, і з Каринтії, і з Сілезії, і з Крайни. А змії, чортяка, заліг у печері й носа не показує.

— Він і не покаже.

— Як то?! А вам звідки теє відомо?

— Я говорив з ним.

— З драконом?!

— Так. Це дуже миле сотворіння.

— Вперше щось подібне чую.

— А так воно є. Це дуже дивний і незвичайний змії. Не їсть м'яса, а лише траву та овочі. Він ще нікому зла не вчинив. Коли видихає повітря, то задирає високо голову, щоб не обсмалити дерева.

— Гм, це й зіправді якесь диво дивнеє.

— То ще не все. Він і книги читає.

— Книги? Та ви що, глузуєте з мене?!

— Чого б я з вас глузував? Кажу, як воно є. Я сам його навчив грамоти.

— Пресвята трійця! А то вам для чого було робити?

— Він мене попросив.

— І що ж він там читає?

— Все, що даю йому.

— Певно, й Біблію та Євангеліє дались-те?

— Дав.

— Та-ак... Тепер усе ясно. От яку ви мені свиню підсунули! Без ножа зарізали! Мститесь?!

— Я? Мщуся? А то за що?

— А що — ні? Це ж ви з моїм батьком погризлися, а тепера на мені, бач, і окошилося.

— Коли я з драконом познайомився, він уже був таким.

— Яким же се?

— Добрим.

— То замість того, щоби втовкмачити у його дурну голову, що ні дракон, ані жодне інше чудовисько добрим бути не може, ви книги підсовуєте?

— Я йому розтлумачив усе, але ж не вимагайте од мене неможливого. Як можу навчити його робити зло, коли й сам не знаю, як це робиться.

— Ніхто вас про це й не просить. Треба було дозволити розвиватися його драконячим інстинктам, а не перешкоджати в цьому. Принаймні грамоти не слід було вчити.

— Він мене дуже просив... Ну, а й... Просто ми з ним затоваришували.

— Гарних ви собі товаришів підбираєте! Нічого не скажеш.

— Які вже є.

— Ну гаразд. А що ж мені оце чинити?

— Не знаю. Він не хоче битися з лицарями. Не хоче крові проливати. Йому хочеться жити собі спокійно у печері, нікого не рухати і щоб його ніхто не рухав.

— Але ж таке не буває! Де хто чув, щоб дракон займався книгами?!

— Ви ще не все знаєте. Він і вірші пише.

— Пресвята діво Маріє, дай мені сили це все перенести! Ви мене у гріб загоните! Я отак із вами ще трохи побалакаю і взагалі з глузду з'їду! Вірші пише... Це ж помислити тіко! Дракон піта!

Пане Антосю, — гукнув до воєводи, — ви чуєте? Та киньте вже ту ожину, ходіть сюди, бо я сам, бігме, зараз зомлію! Мамцю моя рідна, ото мені клопіт!

— Я можу прочитати.

— Що — вірші? Не треба! Досить з мене і тих новин. Мені свої віршомози вже набридли, а ви ще тут зміїні вірші мені хочете всучити.

— Як хочете. Вірші гарні.

— Пес із ними. Ви мені порадьте лучче, що я маю робити. Як мені добитися, щоби він вийшов на герць?

— Може б, іще й ви з ним перебалакали? Може, якраз... Він добрий.

— Мені його доброта знаєте де? Не хочу казати.

Князь підвівся, обсмикав кунтуш і додав:

— Словом, завтра ополудні заїду до вас. Зрозумійте мене вірно, я нікому не хочу зла. Але дракон має бути убитий. Так, як того вимагають приписи. Так було і так буде. А крім того, донька... За кого її видам?

— Я розумію... Поговорю із ним. Але нічого не обіцяю.

— Гм... Ну, так... Діло делікатне.

— Отож. А завтра приїжджайте... звезду вас.

— Ага, забув спитати. Скільки в нього голів?

— Одна.

— Як — одна?! Всього одна?!

— А ви думали скільки!

— Та це ж неподобство! Та як він посмів?! Ну, ви чули щось подібне, пане Антосю? Одна голова! Курам на сміх! А де ще дві?

— Такий вродився.

— Ну, пішли часи... Уже й дракони порядні перевелися. Не диво, що воно таке глупеньке вдалося.

2

Пустельник зайшов до печери.

— Агов!

Почувся сухий кашель.

— Я тут, — озвався дракон. — Мене вчора пробували димом викурити. Мало не задихнувся.

— Що ти кажеш? Оце ще мені лицарі! За моїх часів такого не було. Як же ти врятувався?

— Я й сам не знаю. Повз усе далі й далі, дим переслідував мене, аж поки я не зомлів. А коли очуняв, дим уже розсіявся.

— Видно, передумали. Ти знаєш що — є тут одна печера, з якої тебе не те що димом, а й сіркою не викурять. Вона просто-ра, затишна й зовсім не волога. Крім того, має вихід на широку галявину, а та галявина, наче дно колодязя, зі всіх боків оточена високими скелями. А з протилежного боку галявини є ще одна печера, і виходить вона в густелезний ліс. Це якраз для тебе.

— О, я з радістю переселюся туди. Де це?

— Зовсім неподалік. Над самою річкою.

3

Печера й справді була суха і простора. Вони пройшли її всю і опинилися на галявині, котра буяла соковитою зеленню. Довкола пурхали метелики і кольорові мушки.

— Рай, та й годі, — зрадив дракон. — Повік вам буду вдячний.

— Сподобалося?

— Ще й як! А то сидиш цілими днями в печері — світа білого не бачиш. Уже й верзтися почина казна що. А тут є де розгулятися.

Посеред галявини світилося голубе око озерця. Дракон тішився, як мала дитина, обнюхував квіти, занурював голову в воду і задоволено пирхав. Потім ліг на траву, випростав лапи й з хрускотом потягся.

«Як йому сказати про князя? — думав пустельник. — З чого почати?»

Сонце висіло над головою золотим яструбком і лило проміння, густе проміння западаючого в сон літа. Пустельник сів на траву і скинув бриля, підставивши сонцю облізлу голову. Лягти й подрімати б, навіщо йому всі оті клопоти? Дракон тепер у безпеці. Сюди ніхто не поткнеться, а як і поткнеться, то завше можна чкурнути в протилежну печеру і перечекати в лісі. Але навіщо такі ускладнення? Дракон може завалити вихід з печери кам'яною брилою.

— Чуєш, ти можеш зачинити вихід з печери на галяву якоюсь каменюкою. Коли треба, будеш її відсовувати.

— Маєте рацію. Я так і зроблю. Не знаю, як вам і віддячити. Скільки для мене зробилисьте!

— Е-е, що там... — помнявся трохи, та врешті випалив: — Був у мене князь...

Усмішка щезла з драконової морди.

— Що він хотів?

— Про тебе розпитував. Я все, як було, розказав.

— А він?
 — Злився, що грамоти тебе навчив... Ну і взагалі... Пояснював йому, що ти й без книг зла б не чинив...
 — Звичайно.
 — ...не та натура. Таким уже ти вдався на свою біду. Але князь своє знає — йому треба князівну заміж видати, oprіч того, боїться неслави. Скрізь, де з'являлися дракони чи там інші чудовиська — однороги, велетні, людожери або лихі чаклуни — всюди їх рано чи пізно знищували. Князь не може йти проти звичаю.
 — Нехай пустить чутку, що мене вбито, а я сидітиму тут, як миш, тихенько. Мені б лиш із вами бачитися та книги читати. А більше нічого не треба. Як захочу погуляти, піду по той бік гір у ліс.
 — От сам йому і скажеш. Нині він ополудні заїде до мене. Може б, я привів його сюди?
 — Приведіть, дуже вас прошу. Хай не боїться...
 — Тільки не проговорися, що це я тобі печеру знайшов.

— Ну як він? Згоден зі мною говорити?
 — Та згоден. Куди ж йому подітися?
 — Лицарі терпець втрачають. Та й мені це вже ось де, — черкнув долонею по горлу. — Грошей стільки пішло, кат його бери! Де ж таку армію прогудувати?! Чого доброго, і сам з клумаками підеш по світу.
 — Він... оце... печеру поміняв...
 — Гм... З чого б то?
 — Не знаю... Видно, тамта йому не сподобалася. — Помовчав та: — Ну що... пішли?
 — Та вже ж.
 Коли дійшли до ріки, пустельник спинився.
 — Це тут. На тім боці.
 — Як же ми...
 — Та тут мілко.
 — Все одно роздягатися, — кривився князь.
 — Скиньте лиш чоботи й кунтуша закасайте, а що штани трохи замочите — невелика біда.
 — Е-е, поговоріть... Якби не гостець, я б... А це вам гірська ріка.
 — Гаразд, я сам перебреду й попрошу дракона, аби вас переправив.
 — Перестаньте! Ще чого!

— Та не бійтеся, нічого він вам не зробить.
 Пустельник перебрів річку й щез у печері. Князь затупцяв на місці, роззирнувся — ніде ні живої душі. От чорт, можна було б, як дракон виповзе, напасти на нього та й... Тут же ж і засоромився тієї гадки. Ні, таки це не по-лицарськи.
 Спочатку з'явилася драконова голова на довгій шиї, насторожено озирнувши все окіл. Князь поглянув на чудовисько і відчув, як мурашки забігали по спині, — дебелий дядечко, з таким ого-го скільки це мороки буде.
 Переконавшись, що ніде небезпека не перестерігає, дракон трохи виповз із печери і поклав голову на протилежному березі навпроти князя. Князь обережно, мов на тонку кригу, поставив ногу на морду, зробив один два нерішучих кроки, а далі так прудко, що й ніхто б не сподівався, перебіг по шиї на другий бік.
 На галявині їх чекав пустельник.
 — Ну, як вам нова господа нашого дракона? — спитав князя.
 «О-о, хитрий жук, — подумав князь, — та чи не ти сам йому цю госпуду й найшов?» А вголос:
 — Понад усі сподівання.
 Вони примостилися на траві. На якийсь час запанувала мовчанка, ніхто не знав, з чого почати розмову. Пустельник щось там промимрив про гарну погоду, дракон лежав нерухомо, бо якраз йому на носа сів метелик, і він боявся його сполохати. Князь задумливо дивився на протилежний бік галявини, де чорніла паща іншої печери. Тепер йому було ясно, що дракона звідси не викуриш. Залишається дипломатія.
 — Егм... — почав князь, — сподіваюся, вам не дуже зашкодив той дим?
 — Та ні. Вже вичухався.
 Метелик спурхнув і полетів понад озером.
 — Вони хотіли тільки, аби ви з печери... е-е... виповзли. Але переборщили трохи — не второпали, що так же ви й задушитися могли... На щастя, я спохопився вчасно та звелів розкидати багаття.
 — То це ви мене врятували? Я вам безмежно вдячний.
 — Та що там... Це мій обов'язок... слідкувати, щоб усе було як заведено. Я, знаєте, великий прихильник традицій. Як діди заповіли нам, так воно й бути має...
 — То ви... е-е... вибачайте, скільки років маєте? — звернувся князь до дракона.
 — Вісім.

— Вісім! Ну у... це... егм... як для коня, то вже той... а як для чоловіка, то ще, хе-хе, й зовсім... Це ви ще, мабуть, і рости будете, чи як?

— Ще трохи виросту.

— Овва! — князь похитав скрушно головою. — Ви й так уже дай боже... От я чув про тих... алігаторів... Так ті по триста літ живуть. Теж, мабуть, з вашої, вибачайте, породи. А в драконів як?

— Що як?

— Ну, скільки їм, сказати б, хе-хе, відпущено?

— Хто його зна?.. Ще жоден дракон своєю смертю не вмер.

— О! Бачите? — пожвавішав князь. — Бачите? Жоден! Як на роду написано, так і буде. Ви от... вибачайте, як вас величати?

— Називайте Грицьком.

— Як? Грицько?.. Жарту... е-е... гм... ну, так-так... звичайно... гм...

— Це я його так назвав, — озвався пустельник.

— А-а, — глянув спідлоба на пустельника князь, — ясно... Що ж, Грицько то й Грицько... Тільки я знаю, що дракони завше мають далеко страшніші імена. Афросіаб чи там Джаудар.

— А я не збираюся нікого страшити.

— Е-е, це ви даремно. Це ви начитались... А дракон є дракон. До речі, і в книгах святих пишеться, що усяка твар має своє призначення і дракони мусять нести лише смерть і руїну, бо на те вони й створені. Ви що — проти традицій?

— Та ні. Але я не вмю бути страшним, не вмю чинити зло.

— Ну, цього навчитися легко. Чинити добро набагато важче. Ви тільки спробуйте. Ви ж не пробували?.. От! А кажете! Вийдіть з печери, скажімо, на прогулянку. Забредіть, гуляючи, на поля, потолочіть збіжжя, спопеліть його своїм вогнем, зруйнують село, перетворіть його в купу попелу. Зрештою, оголовіть, щоб вам на обід приводили молоду дівчину. Як у старі добрі часи. Там усе було ясно. Раз дракон — то й трусися всяк та п'ятами кивай як найдалі. А то що ж виходить? Усе летить шкереберть! Усе з ніг на голову! Та це вже якесь вільнодумство! Єретизм! Від цього й до «геть з князями!» недалеко! Це вам не жарти. Кажу вам, як є, — у своєму князівстві єретиків не потерплю!

— Е-е... та що ви, далєбі, — встряв пустельник. — Який із нього єретик? Молоде ще, зелене...

— Ну, молоде... а собі на умі... оно яка голова велика. Є де мислям усіяким розгулятися. Такі голови для держави — велика небезпека. Не знати ще, які він вірші пише.

— Та нічого там такого нема, — одмахнувся рукою пустельник. — Ось нате самі подивіться.

Князь узяв сувій пергаменту й почав читати вголос:

Розквітають дивні квіти,
розкривають пелюстини,
а метелики стікають
по вустах, як сік ожини.

Сни дзвіночків голубіють,
зазирають у кишені,
а ти сиплеш їм дукати
у роззявлені їх жмені.

і ковтаєш сон глибокий,
подарований навечно,
і вмираєш разом з ними,
не питаючись, навіщо.

День минув, і склали крила
всі метелики на зиму.
Заховайся й ти в шкарлупку
і ридай собі за ними.

— О! Ну, чи я не казав? Заховайся у шкарлупку! От він і сидить у печері, носа не показує. А це як розуміти? Про дукати? У вас що, дукати є? Та я, щоб організувати лицарів на бій з вами, вже знаєте скільки витратив? А ви розсипаєте грошима де бачите!..

— Нема в нього ніяких дукатів, — заступився пустельник. — Це образ такий.

— Знаємо ці образи. Як гроші дай, так образ... Ану ще почитаєм...

Ти сни колись бачив рожеві і білі —
у течії їхній гойдалося тіло.
Де зникло усе? Поринаєш в пергамент,
виловлюєш тихі слова на свій лямент
і світ викладаєш отими словами,
в якому ніколи не мав навіть мами.
А світ цей жорстокий такий і шалений —
суть черви во чревію і гризь щоденна.

Мовчи і надійся, що смерть коли-небудь,
твій слід загубивши, пройде попри тебе.
Даремні надії — умийся сльозою! —
меча вже занесено над головою.
Набридло усім тої днини чекати,
коли ти посічений будеш конати.
Ніхто над тобою тоді не заплаче...
Умреш, проклинаючи долю собачу.

Коли дим густий моїх слів спопелілих,
ілюзій розтрачених, марень зотлілих
у душу сумну почина проникати,
чи можу я квітами, доле, співати?

— Ось маєте! І це не еретик? — князь потрусив у повітрі рукописом. — Це, я вам скажу, більше ніж еретизм! Він називає наш світ жорстоким, а во чревію нашого світу суть черви і гризть щоденна! Га? Чи це не мене часом і не моїх лицарів має він на увазі? Черви! Що ви на це? У нього, виявляється, ще були якісь ілюзії та марення. Щодо чого? Як мене круг пальця обвести?.. А «квітами співати»? Це вже чорт батька й зна що! Дракон співає квітами?! Дракон знає тільки одну пісню: вогонь, кров і руїна! Ось ваша пісня!.. Де це ви тільки подібних ідей набралися? Га?! Не дозволю!.. І де — на люботинській землі! Ну чому це чудо не явилось у туманному Альбіоні? Чому не десь на Сінайських горах, а в нас, у нашому богу душу винному Люботині?.. За що мені така кара, господи?! І чим я тебе прогнівив? І постив, і сповідався, а в нагороду — явлення пресвятого Григорія, в миру — дракона! <...>

— Він талант, — погодився пустельник. — Справжній християнин.

— Ну, ти не той... — надувся князь. — Дракон християнин! Ти такими словами не розкидайся. Сказано в писанії: «І пошлю на вас змія». А цей, з дозволу сказати, змій, — князь поплескав дракона по лапі, — викинув такий фортель!.. <...> Ти от віршички тут пописуєш, книжечки почитуєш, а я мушу головою в стіни гупати. Гризть щоденна! У мене донька — куріпочка! Скоро двадцять стукне. А вона ще діва. Ти знаєш, що це таке? Куди тобі! Сказано — дракон. А я батько, я мучуся, переживаю. Одна в мене дитина... Ти от заліз у свою печеру та й у вус не дмеш. А лицарі глузують. Тут же понаїхало хто й зна звідки! У них же дракони

не те що ти. Порядні... Вилізли, пережерли сотню другу народу, потоптали села, ниви — все, як повинно бути. А ти... лінох... ну, хіба ж так можна? <...>

— Не давайте йому більше, — сказав пустельник. — Ще бешкетувати почне.

— О! Та я тільки того й хочу! Хай бешкетує! Хай усе рознесе! Ну, Грицю! Давай!.. Е-ех, слабак!.. А хочеш, я тобі доньку свою привезу? Хай у тебе в печері сидить, а я всім оголошу, що ти її вкрав. От тоді закопошаться всі, як мурахи. Як у старі часи. Я вже не прошу, аби ти сам її викрадав, ні... Хай би сиділа собі десь у кутку й вишивала. Не бійся, вона дуже спокійна...

— Е-е, та він ще жінок не бачив. Чого йому боятися?

— От бачите! Як ви його вчили? — підвищив голос князь. — Біблію та Євангеліє він бачив, а жінок — ні! А може, якби побачив, то й розохотився! Може б, травичку свою закинув! Та якусь пухкеньку молодичку — га? Хе-хе-хе! — хрум! хрум! хрум!.. Ти ж повинен щось таке утнути. Бо як же з тобою битися? Думаєш, лицарі такі дурні? Вони одразу помітили, що з тобою щось не гаразд... Я б тобі під печеру й кісток понавозив, різних там черепів. А то в тебе як у білки в дуплі. Де ж таке видано?

— Не буду я ні з ким битися. Не хочу.

— От ти далі своєї. Горенько моє! А мені що — в петлю?

— Чому в петлю?

— Ну як? Тільки в петлю. Куди ж іще? Так мене зганьбити! Та що мене? Ціле князівство зганьбив. Люботин віднині у всіх на язичі буде... «Люботин? А-а, це там, де дракони як зайці?» Я собі уявляю, що мене чекає. А мою доньку? <...>

— А ви оголосіть краще, що мене вбито. Я сидітиму тут і носа нікуди не потикатиму.

— Аякже! А де труп? Ти мені трупа давай, а тоді сиди: хоч сто літ! А хто бачив, як тебе було перемажено? Гадаєш, всі такі дурні?.. А що з дочкою буде? А з Люботином? В тебе що — патріотичні почуття притуплені?

— Та ні... але я ще такий молодий... не нажився ще...

— Шкода. Але що робити? <...>

4

Наступного ранку дракон прокинувся з легким болем голови. Та коли поплюскався в озерці, а потім потримав біля скроні жмут любистку, біль минувся, й він із задоволенням розлігся на траві, підставивши черево сонцю. Пригадалася розмова з князем.

Ну як я можу допомогти цьому чоловікові? Ціною власного життя?.. А, зрештою, що мені чужі клопоти?.. Патріотичні почуття... що він мав на увазі? Яке я маю відношення до Люботина? Князь, звичайно, славний чоловік, але вмирати лише через нього якось не хочеться... От заради мого вчителя я б... І на муки... не те що...

До вуха його долинуло глухе постукування об камінь, яким було завалено вихід на галявину. Дракон відсунув брилу і побачив обох вчорашніх гостей.

— Ну, я не казав? — замахав руками князь. — Зганьбив ти мене, лобуре, перед усім світом.

— А що таке? — здивувався дракон.

— А те, що лицарі плюнули та й пороз'їжджалися по хатах. Все. Можеш тішитися. Ти свого добився.

— Нічого я не добивався.

— Хіба? Ти не вилазив з печери — цього не досить? Лицарям набридло панькатися з тобою. Тільки дурно я таку купу грошей протринькав.

— Заспокойтеся, ваша світлість, — сказав пустельник. — Чим же тут зарадиш, як воно таке вродилося? Плоть драконяча, а ну тро людське. Та що людське? Янгольське!

— Отож бо й воно, що янгольське. А я через того янгола скоро з глузду з'їду. Хоч нікому не розкажуй — сором же який!

Князь і цього разу приніс вино та не забув ще й кубки прихопити. В широкій лапі дракона кубок виглядав, мов наперсток.

«Не доб'юся я нічого, — бідкаючись, розмірковував князь. Правда, є ще один шлях — добром узяти. Чом би й ні? Адже що можна відмовити князеві, того не відмовиш товаришу. Хіба я не можу затоваришувати з драконом? Далєбі, мені й прикидатись не доведеться. Цей дракон таки досить компанійський».

Князь і цього дня, і надалі більше не зачіпав болючої теми, дракон відчув себе вільніше й виявився приємним співрозмовником. Князь навіть забажав послухати вірші, й дракон їх читав, заплющившись, похитуючи у такт головою.

5

Звідтоді день у день сходилися вони утрюх, і князь тішився, що його дипломатичні заходи обходяться досить дешево. Ці посиденьки були приємні для всіх. При дворі ніхто й гадки не мав, куди князь так часто зникає. Таємницею володіли тільки воєвода і Настасія.

6

Кілька днів пустельник не з'являвся в печері, а що таке й раніше траплялося, то ні дракон, ані князь не дуже й хвилювалися. Працюючи над літописом, він не раз усамітнювався. Але четвертого дня дракон занепокоївся і, діждавшись ночі, подався до лісу. Лихе передчуття охопило його, коли наблизився до хати. Вітер тракав розчахнутими вікнами, рами скрипіли і протягло скавулили.

Дракон обережно просунув лапу в двері й витяг лаву, на якій лежав пустельник.

— Нічого, нічого, — заспокоював себе дракон. — Я заберу вас до себе. Мусите поправитись. Що я без вас?

Пустельник мовчав і дихав дуже слабо.

Змії заніс його до себе в печеру і пильнував усю ніч, а вранці, коли старий розплющив очі, напоїв його зіллям.

7

— Добре, що ти мене сюди завіз... Ти не знаєш, як страшно на самоті помирати. Я лежав і молився: не дай мені, господи, вмерти серед темної ночі...

— Ні-ні, не покидайте мене, — жахнувся дракон.

— У тебе ще є князь. Він непоганий чоловік.

— Так... після того, як змирився, що я на герць не вийду, бачимось ледве не щодня.

— Мені казав, що ти єдина істота, з якою цікаво йому розмовляти. В замку всі в ньому бачать лише князя. А тут він перестає бути князем.

— Зате я не перестаю бути драконом. Не думаю, що він позбувся свого бажання знищити мене.

— Коли народ засне, то спить так міцно, аж поки не почує на своїй горлянці ножа убивці... Ти — той ніж. Ти все ще біля горла... Податок збільшили — дракон винен. Хлопців до війська забрали — дракон винен. Град вибив збіжжя — і тут винен дракон. На тебе геть усе можна списати... Вночі, коли мені смерть перед очима стояла, думав про те, що зле вчинив. Не варто було втручатися в закони природи. Не ми їх творили, не нам їх міняти.

— То ви вже шкодуєте, що мене вчили?

— Шкодную... Народженому в темряві і помирати в темряві легше. А кому вдалося хоч промінчик світла уздріти, смерть йому в тисячу разів страшніша.

— Так, це правда. Але я вже знаю, що зроблю. Я вийду на герць. Заради князя, заради його доньки і заради Люботина. Мого Люботина. Бо ж це і моя земля!

— Що ти говориш?! Ти повинен жити! Життя володаря не варте й одного рядка поета! Ти повинен писати!

— Але мені не дають!

— То йди звідси! — аж застогнав пустельник. — Йди геть від людей! Іди в непролазні хащі, в скелі і в болота! У тебе ж крила! Ти забув про них?.. Злети у небо, тільки подалі від ненаситної юрби! Бо не пише, як бог, хто не терпів, як пес!

— Але я вже без людей не зможу. Я пишу для них!

— Вони ж тебе вб'ють! Зрозумій: коли йде війна — гинуть лише воюючі. А коли володар хоче зміцнити владу, — поети гинуть у першу чергу.

— Але ж вас теж, хоч ви і втекли від людей, турбує доля Люботина! І ви переживаєте, що буде, як князь помре, не залишивши спадкоємця. Ви так і не стали справжнім пустельником! Ніколи не затуляли свого серця від світу!.. А хочете, аби я це зробив?.. Пізно! Я вже вріс в оцю землю і мушу вмерти на ній і за нею!

— Та ніхто ж про це й знати не буде! Коли людина іде на смерть за вітчизну, то ім'я її потім прославляють у віках. А ти був драконом і ним зостанешся. Ти загинеш як дракон, а не як поет і герой. Люботин ніколи не дізнається правди. Героєм стане той, хто уб'є тебе. Навіщо ж оця жертва? Кому ти її приносиш?

— Вам! Вам — за все те добро, що зробили для мене!

— Господи! Ну як я тобі поясню, що все це намарно? Далеко важливіше твоє писання! Мудрий завше поступався дурному!

— І глупота завойовувала світ.

— Молю тебе! Іди звідси! Тікай від цього підступного світу! Живи серед звірів! Звірячі закони — людяніші! — Пустельник рвучко звівся на ліктях. — Я хочу, щоб ти жив! Я хочу, щоб ти був! — та тут же й схопився за серце. — Ти ще не все... не все... сказав...

Дракон злякався:

— Що з вами, учителю?.. Ляжте, заспокойтеся...

— ...ти ще мусиш... — простогнав, опадаючи, — мусиш жити...

— Ні! Не вмирайте!

— ...наперекір усім князям...

- Як лицарі намагалися здолати дракона? Чому це їм не вдалося?
- До яких хитрощів вдається князь?

- Як сприйняв Григорій скарги князя?
- Чи схвалив пустельник рішення свого вихованця? Що він йому порадив?

Розділ IV

1

Трава пожухла, й одцвіли квіти, осіння прохолода прийшла і на драконову галявину. Озерце зарябіло й згасло, на вершинах скель, на деревах галайкало вороння, навіваючи похмуру нудьгу. Листя з тієї висоти летіло на галявину і жалібно шурхотіло.

В один із днів, коли вони сиділи, як завше, біля могили пустельника <...>, князь подумав, чи не пора вже перевірити міцність їхньої дружби:

— Гай-гай, не повелося мені... Так от і покотилося все в прірву.

— Ви про що?

— Та про що ж... нема кому передати престол. Що то буде, як я і воевода помрем? Донька сама не справиться. Та й куди жінці до влади?

— Видайте її за когось.

— Еге, видай... Не так це просто. Воно б, може, й не один зазіхнув на престол сісти, але ж не можу я за будь-якого її видати, коли в наших законах написано, що князівну може пошлюбити лише той, хто уславився чином геройським. Де я цього героя візьму?

— Хіба серед тих лицарів не було жодного?

— Котрі знатніші — ті пасуться по інших дворах. Що їм якийсь задрипаний Люботин? Понаїжджало тут всілякого зброду — от аби погуляти, нажертися та напиться на дурняк. Їм одне в голові. Тут треба сильну руку, щоб цю проголодь в кулаці тримати. Я вже старий, не годен. Вони й раді на голову вилізти. Не приведи господь нападуть вороги — піде все тліном... А ці тут, звісно, галасували на всі заставки, вигадуючи різні подвиги, та хто їм повірить?

— Але ж серед них міг бути і той, хто б мене переміг.

— Може, й був, та спробуй пізнай його. Такі лицарі тепер рідкість. <...>

Вітер вив у печері несамовито, і скрипіли дерева.

— Знаєте що... я вирішив... словом, я згоден.

— Га? — стрепенувся князь. — Що ти кажеш?

— Я згоден.

— На що?
 — Вийти на герць.
 — Та, — відмахнувся князь, — облиш. Я вже змирився зі своєю долею, — а сам спідлоба за драконом стежив, остерігаючись видати радість, яка захлеснула його гарячою хвилиною.

— Я не жартую... — дракон відкашлявся. — Зіправді хочю битися з лицарями. Посилайте гінців. Як зберуться, й вийду.

— І ти будеш битися?

— Буду.

Князь усе ще не вірив почутому...

— Але стривай... чому ти передумав?

— Осінь... така пора, що смуток виїдає душу... Мене кличе до себе вчитель. Я чую ночами, як він приходить до мене і кличе за собою... Одного разу вві сні просив мене, щоби я виявив своє милосердя і вчинив вашу волю... (Невже він не помічає, що я брешу? Він не хоче помічати...) Тоді я не послухав його. І ось тепер... так, тепер, мені здається, я готовий стати на герць. І загинути... як мої предки... І як того потребує звичай.

Князь після довгих потуг нарешті видушив з себе сльозу, тоді драматично змахнув її рукавом, підвівся і, скуливши плечі, побрів з галявини. Дракон дивився йому вслід...

Князь озирнувся.

— Завтра я сховаю доньку, щоб її ніхто не бачив. Оголошу, що ти її викрав, а за день перед герцем привезу її сюди... Так буде ліпше. Інакше сам знаєш — ніхто не повірить.

2

Того ж дня роз'їхалися гінці по всіх усюдах, везучи страшну вість: лютий дракон викрав люботинську князівну і тримає її в печері.

3

— Ну що, пане Антосю? — потирав руки князь. — Як ви оціните мою дипломатію?

— Та воно, бачте, ніби і-і-і... а ніби і-і-і не той-во... — м'явся воєвода.

— А що вам не до шмиги?

— Бо ви за цей час мені стільки про нього наговорили доброго, що... шкода хлопця.

— А думаєте, мені не шкода? І мені шкода. Та є речі важливіші.

— Маєте рацію... а все ж на душі чорти шкребуть.
 — Е-е, не зашкребуть... Ви от роздобудьте десь кілька возів кісток та перед печерою висипте. І нікому ані мур-мур...<...>

4

Потроху почали з'їжджатися лицарі в Люботин.

Один з княжих гінців, вертаючи назад, натрапив у лісі на чотирих подорожніх — обшарпаних, зарослих і вихудлих. Вони брели піхотою, втомлено пересуваючи подряпані, у виразках, ноги.

— Хто ви? — спинив їх гонець.

Подорожні здивовано витріщилися на вершника, мов не вірили своїм очам.

— Я лицар Лаврін з Горшова герба Підкова, — проказав найстарший. — А це мій джура і двоє слуг.

— Вас що, пограбували розбійники? Що з вами сталося?

— Ми й самі гаразд не знаємо. Їхалисьмо в Люботин битися з драконом. Нас перестріла якась чортова відьма і показала не ту дорогу. Тепер ось, певно, зо три місяці отак блукаємо. Скільки не йдемо цією дорогою, а все на одне і те ж місце повертаємо...

Гонець спішився, витяг з торби харчі й розділив між подорожніми.

— Під'їжте, а тоді я вас виведу звідси...

<...>

5

Поява лицаря Лавріна стала для всього княжого двору неабиякою подією. За ним чередою увивалися охочі поласувати цікавими подробицями з лісових блукань, не кажучи вже про дивовижні пригоди в Єрусалимі. Як на те, лицар виявився чоловіком неговірким, а його джура, може, і мав бажання розповісти якусь історію, та волів наслідувати поведінку свого пана. На щастя, їхні слуги хутко зметикували, що, оспівуючи легендарні подвиги лицаря й джури, матимуть завше безкоштовне пригощення. Завдяки цьому було частково втамовано двірську цікавість.

Лицарів назбиралося чимало, хоч і не стільки, як минулого разу. Проте князь не нарікав: тим краще, менше буде прибуд. Особливий інтерес викликав у нього, звичайно, пан Лаврін. Цей то вже таки справжній герой. Оно — кілька днів, як з'явився, а вже торбаністи оспівують його подвиги. Та й лицарі, що прибули до Люботина із західних земель, тамуючи заздрість, не скупилися

на похвалу. Хто-хто, а вони начулися багацько про його мандри і лицарські вчинки. Такому престол хоч зараз віддай. З'явився б він раніше, може, і не треба було затівати нового герцю. Бо й так зрозуміло — кращого жениха для Настасії годі шукати.

<...>

6

На світанку двоє вершників вигулькнуло з густого туману й спішилося біля печери. Годі було пізнати князівну в постаті, закутаній у чорний плащ.

Дракон, почувши умовний стукіт, відсунув брилу.

— Ви вже прийшли?

— Так, завтра герць. Я прийшов попрощатися з тобою і просити ще одну послугу... Мені, розумієш, грає велику роль, від чиєї руки ти загинеш... адже це має бути людина, котра небавом стане володарем Люботина... А мені зовсім не байдуже, кому дістанеться престол... та й донька... Тому я просив би тебе... якщо це можливо... Якщо тобі буде не важко... е-е...

— Кажіть. Я на все згоден.

— Так от... один з лицарів матиме на шоломі голубу стяжку.

— Я все зрозумів.

— Ну що ж... тоді... пробач мені, що так склалося... повір, я дуже шкодую... А дочка нехай лишиться в тебе.

— Добре.

— Твої вірші...

— Я залишу їх тут, на могилі... Ви збережете їх?

— Збережу.

— А мене поховайте біля мого вчителя.

— Я все зроблю. Прощай.

Князь поплентався з галявини. Поки йшов, увесь час його підстьобувало бажання озирнутися, та він пересилив його. «Я повинен бути сильним, я князь, — шепотів собі, — я зробив усе, щоб врятувати Люботин. Ніхто мене не осудить».

Розділ V

1

— Ой, як гарно! Які тут квіти! — Настасія зачудовано роззиралася по галявині. — Боже, у нашому замку одне павутиння і темрява, а тут так чудесно! Я, здається, не привіталася?.. Про-

бачте, а ви не бачили дракона? Кажуть, він живе у цій печері. Мене тато привіз, щоб я сиділа тихенько в куточку і чекала, поки визволять.

Дракон лежав на траві й кліпав очима від здивування. Що це за жарти? Дивиться на нього і питає, де дракон. Так от які ці жінки! Хоч перед смертю дізнаюся, що воно за птиця. Він звівся на ноги і спитав голосом якомога ніжнішим:

— Хіба не видно, що я і є дракон?

— Ви? Дракон? Боже мій! Хто б подумав! Але ж ви зовсім-зовсім, ну ані от настільчки не страшний! Я навіть можу підійти до вас і погладити по носі... Можна?

— О, ясна панно, це для мене велика честь... — він аж замружився від задоволення, коли князівна провела теплою долонею по його прохолодному носі. — Але, скажіть, будь ласка, якщо я не схожий на дракона, то на кого?

— На великого-великого метелика.

— Правда? — він засоромився й опустив очі.

— Я, знаєте, як увійшла, зразу подумала: «Який гарний метелик!» Навіть збиралася звернутися до вас: «Привіт, Метелику! А де дракон?»

— Мені було б дуже приємно... У снах я не раз був метеликом, пурхав серед квітів. Це були найсолодші сни.

— Ну от ми й познайомились. Я вас буду називати Метеликом. А ви мене Настунею. Гаразд?

— Мене ще так гарно ніхто не називав. Лише пустельник, коли казав «сину».

— А мені... мені снилося — ой, тільки нікому не розповідайте! — мені снилося, що я маленька-маленька дівчинка, а коли прокидалася, то заливалася слізьми, що вже доросла. Це так противно — бути дорослою! Всі тільки й туркотять про заміжжя.

— Хіба вам не хочеться закохатися?

— Ну, закохатися я, звичайно, не проти. Але для князівни — це надто велика розкіш. Краще не закохуватися, бо все одно видадуть за іншого... Одного разу я таки закохалася. Він був сином садівника і підрізав троянди в саду. Я глянула, і мене обпекло. Ох, якби він у ту хвилину підвів очі й сказав: «Моя любя, тікаймо звідси!» — побігла б із ним на край світу. Але за ту хвилину омани ми встигли б добігти хіба лиш на край саду. Там я отямилася б і вернулася назад... Зрештою, він навіть не глянув на мене. А я ще довго вимріювала лицаря, що був би схожий на нього...

— А як вам той лицар з голубою стрічкою?..

— Ой, у нас всі двірські кралі мало не мліють, коли його бачать.

— А вам що — навіть серце не тьохне?

— Ще й як тьохне! Але тільки тоді, коли бачу його джуру.

— Чим же він так вас полонив?

— Ой, він такий, такий... ну й не знаю... я б з ним...

— І на край саду?

— Ха-ха... не тільки.

<...>

— Боже, який ви милий! Чому ви раніше мене не вкрали? В нашому замку така нудьга! Коли мені тато сказав, що завезе до дракона в печеру, я спочатку злякалась, а потім подумала: а що я, зрештою, бачила в цьому світі? Стіни та й стіни... Деколи на полювання брали. Та й усе... уявляю, як мої подружки нігті кусають від задрощів! Адже мене викрав не якийсь там гуляка-опришок, а грізний-прегрізний дракон! Боже, ха-ха-ха — бачили б ви свого портрета! Вмерти можна! Таке страхіття, що тільки сплюнь та перехрестися! Лежите ви на горі кісток і черепів, а в лапах корчаться впольовані люди. А з язика кров скрапає.

— Ну й свинство! Ми так не домовлялись!

— Та ви не гнівайтесь, бо мій тато сюди руки не прикладав. Це все його таємний радник. Він вирішив, що лицарі охочіше на бій кинуться, коли таку потвору побачать... Тато, навпаки, обурювався. Він, знаєте, не раз мені розповідав про вас. І які ви гарні вірші пишете.

— Так і казав: гарні?

— Еге ж. Казав: куди нашим віршомазам! Раніше, коли хочете знати, взагалі жодних віршів терпіти не міг. Тримав при собі кількох кобзарів лише для годиться, бо ж такий звичай. Мало що — гості прийдуть чи так яке свято... А тут, дивлюся, ходить по саду й декламує. А то, було, сяде з кобзарями і до вашого вірша мелодію підбирає.

— Та йдіть!

— Ви й не думали — правда? — що так вплинете на нього?.. І не лише на нього. Ваші пісні вже й дівчата на вечорницях співають.

— Видно, я недаремно жив. Хоч щось та зостанеться.

2

Лицарі знову з'їхалися в долині перед печерою, де, на їхнє щире захоплення, височіла гора вибілених вітром кісток та черепів.

— Цей дракон, либонь, не такий вже й тюхтій, як про нього говорилося. Оно скільки кісток!

<...>

3

Дракон почув галас і зрозумів, що пора виходити. Опустив голову на могилу пустельника й поцілував камінну плиту. «Скоро я прийду до вас, і ми знову будемо разом», — прошепотів. Коли він помолвився і встав, князівна спитала:

— Вже йдете?

— Пора.

— Боже, як це все безглуздо!.. Раптом подумала... що я ваш убивця. Не розумієте? Я — справжній ваш убивця. Якби не було мене, може, обійшлося б і без цього герцю... Довкола одна брехня. Щойно вийдете з печери, як мушу перевдягнутися в оці ось лахмани. Так-так, адже я не на бенкеті була, а в лапах лютого дракона. Татуньо про все подбав. Оцю сукню, що на мені, повинна спалити. Тато її довго вибирав і вибрав таку, щоб не шкода було... І це ще не все! Ось пляшечка, бачите? В ній фарба червона. Кілька кривавих крапель — розумієте? — тут-там... кілька подряпин голкою... Зате яке враження!

— Ну і що? Ваш батько не винен, що мусить брехати. Якби я був справжнім драконом, то й не треба б цієї кумедії.

— Або якби князь був князем... І я — сама собою... І всі люди — людьми... А не драконами. Ах, я знаю, що зроблю! Зараз вийду до них в оцій чистенькій сукні... Нехай побачать, що нема вже кого визволяти...

— Що це вам на думку спало? Покиньте ці істерики! Тут йдеться не стільки про вас, як про долю князівства. Я на цій землі народився і зла їй не хочу... Нікуди вас не випущу з печери.

— Мені остогидла брехня! Я хочу вирватися з цього заклятого кола липових героїв! — говорячи, весь час спідлоба стежила за змієм.

— Ви самі заспокоїтесь чи мені вас утихомирить?.. Так, я не був до сьогодні драконом, але зараз став ним. І доведу це... А коли вам хочеться правди, то ось вона: я зовсім не добрий, а просто боягуз. Це страх не дозволяє мені бути лютим... Травичку їсти безпечніше...

— Неправда! — скрикнула Настасія. — Як ви так можете?

— Я ще й не те можу, — твердо відповів дракон. — Тому ліпше займіться своєю зовнішністю. А то наче ви й справді десь балювали, а не в печері сиділи.

— Ну й займайся! Противний!

4

Дракон посунув з печери. Князівна витерла сльози і подумала, що їй справді підозріло виглядатиме в цій сукні.

...Сукня догоряла, коли князівна помітила на могилі пустельника сувої жовтого пергаменту. Один був розгорнутий.

Коли осінній лист лаштується в дорогу
І гуси його кличуть за собою,
Коли туман вінчається з імлюю
І поруч для розмов нема нікого,

Находить смуток у плащі рудому
І переслідує уперто й люто,
Влива у спогади гірку отруту
І не дає розрадити нікому.

Але тепер ваш образ, Панно світла,
Як промінь, що крізь ночі проникає,
Мені в очах притьмарених заквітнув.
І про щасливу днину пригадає,

Коли були ми тільки вдвох на світі.
Тепер я сам. Молюся і згасаю.

— Це... невже це про мене?
Атрамент був свіжий.

5

Лицарі вишикувалися півколом, а за ними джури, кожен за своїм паном з наготовленими списками й мечами на заміну.

Раптом звідкись вигулькнула чорна постать таємного радника. За мить він уже стояв на кам'яній брилі з піднятою рукою.

— Хвилинку уваги! Шановні лицарі, славні борці за свободу і незалежність нашого краю! Маю честь відкрити сьогоднішній урочистий бій з драконом, який увійде в історію, можливо, як найкровопролитніший з усіх, що будь коли відбувалися на цій землі.

Пан радник витер хустинкою вологі очі, висякався і продовжив:

— А зараз, панове лицарі, вас привітають наші діти, майбутні захисники батьківщини. Вони прочитають вірші, котрі скомпопував ваш покірний слуга.

Радник вклонився і зіскочив на землю, а його місце зайняло двоє дітей. Хлопчик став у якусь чудернацьку позу, розкрив широко рота в усмішці й заторохтів:

Наш Люботин — наша слава
І преславная держава!
Гей, народ, не забувай
Рятувати рідний край.

Милі діти, будьте чемні,
Поки тато ваш воює,
Він за це, якщо вернеться,
Зуб дракона подарує.

Дівчинка продовжила:

Мій тато лицар хоч куди,
Уміє воювати.
Він йде з драконом на борню,
Е-е-е... щоб нас порятувати!

І знову хлопчик з тією ж усмішкою від вуха до вуха:

Я маленький хлопчик,
Виліз на стовпчик,
Пісеньку співаю,
Князя прославляю,
А на дракона плюваю — тьху!

Під бурхливі оплески діти зійшли з брили.

— Але це ще не все! — загукав радник, вимахуючи аркушем. — Є одна формальність, якої обминути ніяк не можемо. Панове лицарі — це у мене список учасників бою. Зараз я читатиму імена, а ви швиденько відгукуйтеся, бо часу нема: за дві години нас чекає святкова дифіляда, народні гуляння, танці, пісні, бенкет на честь переможця і такі інші необхідні заходи. Тому будьте уважні. Отже, почнем. Пан Лаврін з Горшова герба Підкова. Пан Юхно з Косогора герба Любич. Пан Гудбрант з Моравії. Пан

Базильо з Микуличина герба Трирог. Пан Збишко з Сілезії. Пан Тоньо з Галича герба Мак. Пан Любомир з Золочева герба Когут. Пан Матей з Карінтії герба Рак. Пан Чурило з Києва герба Тур. Пан Раду з Семиграддя герба Млин. Пан Йован з Чорногорії герба Холм. Пан Стефан з Крилоса герба Крилос...

<...>

З гóрода долинуло баламкання дзвонів.

— О, прошу! Це вже служба божа почалася. Панове лицарі, прихиліть коліна свої та помоліться на славу богородиці діви Марії і патрона нашого святого Онуфрія.

Кельбас люто свиснув нагайкою і помчав геть. Заки лицарі молилися, радник пірнув у кущі, а з них — в печеру, де зіткнувся ніс у ніс із драконом.

— Моє шанування володарю гір і лісів! Я, з вашого дозволу, таємний радник.

— А-а, це ви! Чув про вас.

— Певно, мало приємного чули. Але що поробиш — така служба. От і зараз маю обов'язок свій виконати.

— Що ж вам ще від мене треба?

— Небагато. Але мушу дещо підказати, бо ж ви молодий та нерозважний і ніколи на герці не були, правда? А це справа дуже серйозна... Отже, виходите з печери рівно о другій. Бій триватиме годину. Як почуєте дзвони — це буде знак, що пора вже й честь знати... Я вас дуже прошу дотримуватися регламенту, бо у нас тут все розраховано до хвилини. Готуються розкішні народні гуляння — кольорові грецькі вогні, паперові змії та ще різні заморські чудасії. Шкода, що ви цього не побачите. Але, з другого боку, бути головною діючою особою нинішнього дня — це честь велика. Мусите відчувати всю відповідальність, яка лягає на ваші плечі... До слова — ваші крила... Вони не декоративні? Ви можете літати?

— Звичайно.

— Ну й даремно. Літати вам суворо забороняється. Ми до цього, скажемо відверто, просто не готові. Мусите якось на землі собі ради давати. А то у нас народ, знаєте, допитливий. Подивиться, подивиться котрийсь та й собі, чого доброго, злетіти захоче. А цього ніяк не можна допустити... То ви вже якось без крил, добре? Не хвилюйте уми, так би мовити... Ну, а з полум'ям у нас як? Видихаємо?

— Коли треба, то й видихаємо.

— Умгу... Видихаєм, значить... Ну-ну... Проти природи, конешно, не попреш. Але зважте — люди зібралися не на такий

далекій відстані від місця бою, як цього требують приписи. То ви вже якось дивіться, щоб не увередити кого своїм полум'ям. А то весь празник нам зіпсуєте... А взагалі, на біса вам ще й вогонь видихати? Як на мене — цілковита зайвина. Без вогню навіть краще. Адже так і лісок підпалити можна, а він у нас сосновий, спалахне, як віхоть.

Радник обійшов довкола змія, зазирнув і там, і сям, навіть постукав камінчиком по лусці, а потім спробував її пальцем сколюнути.

— Гм, надійна штука. Як залізо. Тільки загусто цієї луски у вас. Далєбі загусто. От якби трішки розрідити... Не вдасться, га?.. Хм... Шкода. Загусто. Перестарався господь. Чого доброго, за годину хлопці й не справляться. Га? Як ви думаєте?

Дракон заплющив очі й почав пригадувати свого першого вірша. Він знав, що це заспокоїть його. Бо й чого нервувати? Служба така в чоловіка — от він і колупає, як не пальцем, то словом... Але вірш не пригадувався, і змії розплющив очі. Чоловічок щось мовов, розмахуючи руками:

— ...є лицарі і з-за границі, розумієте? Ми в жодному випадку не повинні перед ними острамитися. Але й підтяти вас жоден з них не сміє. Цього ми дозволити не можемо. Герой мусить бути свій. Так би мовити, для історії і для прикладу.

— Чого ви бідкаєтеся? Невже вам невідомо про нашу домовленість з князем?

— Ну-у, нам ще й не таке відомо. Служба, хе-хе. Працюємо в поті чола... Але, бачите, справа делікатна. Князь хоче, аби ви піддалися панові Лавріну... А от я — єдина людина в цьому зачуханому князівстві, котра дивиться не поверхово, а вглиб. Цей пан Лаврін мені не дуже до вподоби. Більшу частину життя пробув за межами краю. Хто й зна, які там вітри в голові у нього.

— Мене це не цікавить.

— Ну, певно, після вас хоч потоп! Але хіба це позиція справжнього патріота?

— До чого тут патріотизм?

— Ну, ви ж бачите себе саме патріотом. Хіба ні? Адже пустельнику так і сказались, що йдете на смерть заради Люботина.

— Ви підслуховували наші розмови?

— Це не суттєво... Просто я маю цілком певні дані, що лицар Лаврін бере участь в бою лише з завзяття, а престол його не цікавить. А джура — шмаркач, не більше. Серед лицарів є достойніша

особа — це пан Любомир з Золочева герба Когут. Цей герб у нього і на плащі, і на грудях, і на щиті. Запам'ятаєте!

Дракон переступив з лапи на лапу. Радник сахнувся на крок.

— Я розумію, що ви зараз про мене думаєте. Та варто вам усе ж зосередитись. Отже, що я пропоную... Ви... е-е-е... віддаєтеся лицарю Любомиру, а я за це обіцяю, що ваші рукописи будуть збережені належним чином. Авторство їхнє, звичайно, зостанеться в секреті. Бо одна річ убити дракона, а зовсім інша — поета. Тому шило з мішка в жодному випадку вилізти не повинне.

«А що, як вилізе?» — всміхнувся змії, згадавши рондо-акростих, з якого кебетний чоловік може вичитати ім'я автора: «Дракон Григорій».

— Якщо я кажу «не повинне», то за свої слова відповідаю, і такі штучки, як акростихи, у нас не проходять.

— О, ви ще й з рукописами моїми знайомі!

— Шановний, ви б перший мене мали за йолопа, якби виявилося, що я з ними не знайомий, хіба ні?

— Господи, як же ти допускаєш, аби вони ще й у душу мені лізли?

— В душу? Ну що ви! Не перебільшуйте. Хотілося, звичайно, і в душу, але що поробиш — тут ми не допрацювали... Словом, дивіться самі. Бо вся ваша розумова праця, так би мовити, плід невтомних трудів, може перетворитися на зграбну купку попелу, яку вітер з великою насолодою розвіє понад скелями... і не спокушайте себе думкою, що оце розчавивши мене, вирішите проблему.

— Так, я навіть такого хроба, як ви, не можу розчавити, тільки не тому, що за вами стоїть з десяток тієї ж самої хробачні, а тому, що навіть ви для мене жива істота. Бо і вас колихала мати й співала колискову мовою, якою писав я. І тішилася, коли ви починали лопотіти якесь нове слово... А тепер вступіться. Нехай діється воля божа.

Розділ VI

1

«Дивно, тоді, коли вперше лицарі мене викликали на бій, я аж трусився від ляку, я повз, тікав од навісного диму, боровся за життя, мов топелець, а зараз мені однаково. Бо це я чиню з любові до мого вчителя і до князя. Яке щастя мати друзів і могти для них пожертвувати життям! Воістину це дозволено тільки людям!

Вдячний долі, що дала мені хоча б у останній день відчутти себе людиною... Пустельник помилявся. Не можуть люди бути гіршими від звірів... Але зараз я — лютий-прелютий дракон! Я — той, хто викрав князівну! Гори кісток перед моєю печерою — це моя робота! Смерть мені!»

Він виповз із печери, і неймовірний шум оглушив його на мить.

Грали труби, аж надривалися, гриміли литаври, ревіла оскаженило юрба там, на горбах, де в тіні під дубом розмістився князь зі своїм почтом. Іржали сполохано коні, хоч на очі їм і накинута було сітки, щоб не так виразно бачили вони страшне чудовисько, а лицарі вдаряли мечами по щитах і вигукували бойові гасла.

Дракон затупцяв на місці.

Що ж тепер?.. Заревіти, чи що? Хоч би хто підказав, як це все має виглядати.

Враз усе стало байдужим, а те гарцювання перед його носом скидалося більше на копошіння мурашви.

І він подумав: «Чи не лягти мені ото на траві, та хай собі роблять, що хочуть? У мене тільки два місця вразливих — око і око. Затулю їх лапами, що мені зроблять?» Проте, уявивши собі цю картину, всміхнувся — гарний був би з мене дракон.

А народу-у! Весь Люботин зійшовся... Де ж той, із стяжкою? Ага, оно він сидить спокійно на коні і зовсім не галасує. Цей і справді, видно, бувалий чоловік. Мабуть, не знає, що його вибрано на мого вбивцю. Цікаво, як вдалося князеві всучити йому оту стяжку? Сказав, певно, від князівни дарунок. Ну, що ж це я стою як вкопаний? Треба щось робити. Зареву для початку.

— ГРХАААГХРРРН!

Кількоро лицарів беркицьнуло на землю, задерши ноги, інші, зламавши стрій, розсипалися по долині, силкуючись ізвладати зі своїми кіньми. Один лише лицар зостався на місці, голубою стяжкою маяв вітер.

Ну, як ти такий сміливий, подумав дракон, тим краще... Було б куди гірше, якби довелося ганяти за тобою по долині, підставляючи голову, а ти ще б, не приведи господь, виявився таким йолопом, що й не використав слухного менту.

І дракон, перебрівши річечку, став якраз навпроти пана Лавріна. Лицарі помчали на змія з усіх боків, а підскачовши ближче, задзенькотіли мечами по драконячій лусці. Мечі відскакували, мов од скелі, списи ламалися або, вигнувшись дугою, випорскували з рук невдатних нападників.

Не так це вже й страшно. Дитяча гра. Треба хоч для виду поборюватися з ними. Він почав ревіти й крутитись на місці, метляючи головою так, що збоку виглядало, наче він і справді борониться.

Тут і джури осмілили й собі, прискочили до змія та щосили загамселили мечами і топірцями. Нарешті й пан Лаврін пришпорив коня та пішов на дракона, але на відміну від інших не махав дурно мечем, а вибирав місце вразливе, гарцюючи під самим носом в чудовиська.

«Так, ну що ж — пора», — подумав змії і, вдаючи, наче від когось захищається, нахилив голову так, аби зручніше було поцілити його лицарю з голубою стяжкою.

Пан Лаврін помітив цей рух і замахнувся мечем, та враз відчув, що рука задеревіла, — драконове око, наче маленьке озерце, дивилося на нього таким розумним поглядом, і в оці блищала сльоза, а в сльозі грало осіннє сонце. Око дивилось і ніби підказувало — коли, я чекаю! Мурашки побігли по спині в лицаря, такого він не сподівався, щоб з'явилася жалість до змія. До змія, котрий вкрав князівну...

Юрба збуджено ревіла, багатоголосе «Рубай!» вдарило, наче велетенський птах, об груди скель і відбилося луною. Вже й джура підскочив:

— Коліть, пане!

Але мить була втрачена, дракон одвів голову.

«Не могу ж я, мов бовдур, отак стоять, інакше всі здогадаються».

І знову гарцювання і брязкання мечів. Комуś вдалося сіконути мечем так, що загнав його під луску на животі й злегка поранив, виступила кров. Боляче не було, проте дракон зрозумів, що живіт у нього теж вразливий. Тепер лицарі знають, куди треба рубати. Слід бути обережним.

І справді, лицарі й джури враз перестали бити будь-як, а весь час намагалися вдарити під черево. Дракон крутився, як дзиґа, врешті зловив мент і знову підставив око лицарю з голубою стяжкою.

«Чому він тоді не рубав? Ах, певно, помітив сльозу. Це була мимовільна сльоза, ваша світлість, я не хотів, пробачте, більше не буду. Коли ж!»

Інші в цей час сікли живіт, хоч і без особливого успіху, бо виявилось, що не так просто загнати меч під луску, гецькуючи на переляканому коні. Ніхто не помітив опущеної голови дра-

кона. Лише пан Лаврін і його джура були поблизу. Лицар звів меч для удару, зціпив зуби і — побачив своє відображення в оці дракона. Вимучене походами й боями, пооране зморшками обличчя дивилося на нього. І так виглядає жених прекрасної Настасії?

— Коліть, пане! — кричав джура і вже сам, націливши списа, мчав щодоуху до того дзеркального озерця, з якого прозирав смуток і розпач.

Рука з мечем стриміла в повітрі, хмари пропливали над нею, і грало проміння на блискучому лезі.

— Ру-ба-а-ай!!! — кричала юрба, а князь аж на ноги зірвався й теж щось кричав, а земля гуділа від двох сотень копит і стогнала, як жінка при пологах.

І знову дракон одвів голову.

«Яка сила не дає мені заколоти його? — не міг опам'ятатися лицар, опускаючи меч. — Я, той, хто ніколи не відчував жалості у бою, рубав сарацинські голови, наче капусту, розм'як, мов баба, перед оком цього чудовиська. Це вже старість підступає до горла. На біса я в це вв'язався? Навіщо мені князівна, котра ніколи мене не любитиме? Навіщо мені цей дивний дракон, який боронить перед лицарями свого живота, а мені підставляє око, вразити яке може й дитина? Що він мені злого вчинив? Оно жива й здорова Настасія виходить з печери, оно пан Чурило із джурую вже мчать до неї. Все. Князівна врятована. Лишається тільки вбити змія, який не зробив їй нічого поганого. А ця купа кісток і черепів біля печери і справді далеко не цьогорічна».

Дракон знову заревів, ще й стовп сліпучого жовтогарячого полум'я в небо випустив. Зграя підгорілого вороння посипалася на голови лицарям.

«Треба їх відлякати, а то вже черево пече від тих ран. Вони мене скорше заморять, ніж цей зі стяжкою... І цього разу не вбив. Я мусив одвести голову, інакше б той молодий загнав мені списа в око. Чому він зволікає? Що він вичитує щоразу в моєму оці? Один помах мечем — і все. А князь аж на ноги зірвався — так прагне моєї смерті? Я не винен, ви ж бачите, ваша світлість, що я не винен. Я роблю все, як домовлено. Що на душі в цього лицаря? Невже милосердя? Тоді це такий самий виродок, як і я. Ото клопіт на мою голову. Ну, як і цього разу він не зарубає мене, то бог свідок, я не зламав слова. Піду назад у печеру та й подрімаю, вимучила мене оця турнія, хай вона сказиться. Куди вже далі? Ото причепи — так попід

живота й тнуть! А якби я метлянув хвостом, що тоді? Розлетілися б ви, як горобчики. Та мені вас потоптати, як двічі свиснути. Копопатяться... черви... черви і є. Істинно: «Розколеться золота чаша, і розіб'ється глечик біля джерела, і зламається корба в колодязі. І тлін повернеться в землю, якою він був, і повернеться подих до бога, який його дав. Суєта суєт — усе суєта». І ще: «Згадай, що легіт — життя моє, вже не бачити щастя очам моїм! Хто бачить мене, більше мене не побачить: воззрять твої очі, а мене — нема. Рідіє хмарина, щезає вона: так і той, хто на діл зійшов, не поверне назад. В дім свій не верне він, і місце його не згада про нього... Нехай согрішив я — та чим провинився перед Тобою? Навіщо поставив мене, мов ціль для стріл, і сам для себе я став тягарем? Чому Ти не відпустиш мого гріха і не глянеш повз провину мою? Адже нині у тлін я лягаю: будеш мене шукати, а мене — нема...»

Голова його низько опустилася, і лицар з голубою стяжкою знову зняв меч.

Тепер рубатиме. Прощавайте, князю!

— Коліть, пане!

— Руба-а-ай!!!

«Чом же меч цей повис у повітрі? Чому не спаде громовицею? Карай мене, господи, я весь перед тобою, непослушне твоє сотворіння, що зневажило твою волю. Карай, нехай буду покараним, і хай діється воля твоя! Ось око моє розкрито на всі сторони світу — пусти в нього стрілу свою, хай уп'юся я кров'ю, бо така спокута моя і роптати не буду. Дерево, помираючи, і то має надію — паростки випустить, оживе в паростках. Зерно падає в землю і стає зерном. А мені в тлін одійти, одійти без надії, без сліду, мов і не було ніколи. Втопчи мене в глину, бо з глини ество моє. Дай відчути силу твою, якщо своєї мені забракло. Дай відчути гніву твого, коли свого не маю. Пошли смерть тому, хто сам не посилав її. Принеси в дар муку тому, хто її нікому не роздаровував. Бо ти справедливий і любиш свої сотворіння. Дай же впитися справедливістю! Я, виродок на оцій землі, непослушне сім'я твоє, прошу в тебе останньої ласки, щоби ближній мій не увірився в слові моїм, щоб не сказав: „Не вартий довіри він“. Я, що любив життя, а тепер молю смерті, я, що оспівував тебе, а тепер приношу тобі свою непокірну голову, — яви мені знак, що став я на шлях справедливості! Бачиш — стою перед моїм ворогом безборонний мов на долоні...»

— Руба-а-ай!!!

І лицар, заплющившись, навідріт рубає мечем у те око, в якому він наче у дзеркалі, та в цю мить налітає джура, бо терпець йому увірився, і спис його з розгону впивається, мов жало оси, а голова драконова сіпається, і меч пролітає повз око, опускається на спис і перерубує його.

Дракон важко падає, голова його гупає об землю, і чи то причулося лицарю, чи й справді долинуло: «Дякую».

Увесь натовп, який був, посипався з гори, князь, мов дитина, підстрибуючи, погнав щодуху й собі. Лицарі з'юрмилися біля голови дракона і навперебій пояснювали одне одному, як усе відбулось. Опшелешений джура весь час смикав свого пана за рукав і бубонів:

— Я не хотів... ви зволікали... а я й... списом...

— Все гаразд, — одмахувався пан Лаврін. — Може, воно й на краще.

— Ви не ображені?

— Та ні. Дай спокій.

— Не може бути! — Джура і сміявся, і плакав, усе ще не випускаючи з руки уламок списа.

Надбиг князь.

— Молодець! Я знав, що ви! Герой!

— Та це не він! — почулося несподівано.

Князь отерп.

— Не він? Я ж сам... як він мечем... А хто?

— Ось, джура. Та покажись ти!

Князь глянув на хлопця, потім на спис, що стримів з драконового ока, і все зрозумів.

2

Три дні і три ночі гуляв Люботин, славлячи героя, переможця дракона, лилося вино і пиво ріками, шипів і пінився мед, грали музики, аж їм руки німіли...

Спочатку князь не був тим дуже втішений, що здобув собі неждано такого юного зятя, та пан Лаврін зумів його переконати, розхваливши на всі заставки цноти свого вихованця. Князь заспокоївся. Князівні ж одразу припав до серця хоробрий джура, і тому з весіллям не забарилися.

Лицарі роз'їхалися, везучи на грудях на шнурку хто кіготь, а хто зуб дракона, щоб мати змогу посвідчити свою участь у тій славній битві. Лише пан Лаврін не згодився нічого собі брати на

згадку; а коли довідався, що князь збирається дракона поховати, то сам зголосився допомогти.

Дракона поховали на галявині біля пустельника. Коли вже було по всьому і вояки розійшлися, лицар спитав:

— Чому ви його поховали саме тут?

— Він сам цього забажав.

— Хто? Дракон? Ви що, з ним розмовляли?

— Уявіть собі, любий мій, розмовляв. І не раз.

І тут князь із незрозумілої спонуки узяв та й розповів усе, як було, говорив, наче хотів сповідатись, в розповіді очищаючись від содіяного, говорив, уникаючи зустрічатися поглядами, а через те й не бачив, як міняється обличчя лицаря, як пальці його стислися в п'ястуки. Воевода поривався зупинити князя, але марно. Коли князь закінчив і зиркнув на лицаря, то страх засвітився в очах його — він не впізнав лицаревого обличчя, бо те, яке побачив, було налите люттю і болем.

— Якби я міг, — процідив лицар крізь зуби, — якби я міг, то з великою насолодою розчерепив би вам оцим келепом голову. Ви мені ненависні! Ви і весь наш задріпаний Люботин! Я проклинаю вас!

Він рвучко обернувся й покинув остовпілого князя.

Того ж дня сів на коня й, ні з ким не попрощавшись, виїхав з Люботина.

Розділ VII

1

Осінь запанувала в князівстві. Вітри налинули зі сходу й принесли холод і хмари, дрібний дощ-січенець моросив безперестанку, і тривала сльота перетворила дороги в місиво.

Князь тинявся по палатах, проклинаючи дрижаки, і боровся з нудьгою. Останнім часом він уже не міг ізвладати з собою — постійно чогось бракувало, все довкола страшенно обридло і баглося чогось такого, що він і сам гаразд не усвідомлював, почував себе так, начеб нутро його вишкребли й зосталася тільки одна оболонка. Порожнеча заяла всюди, на що не глядів. Якийсь біль, незрозумілий біль проліз йому в душу і звив собі там кубло, цей біль ятрив його і душив ночами, примушував прокидатися в холодному поту, з виряченими од жаху очима. Все частіше снівся дракон. Він нічого не говорив, тільки сумно дивився, і велика сльоза бриніла у нього на віях, а в сльозі грало сонце. Нічниці

знемагали князя. У нього зникло бажання до їжі, вихудлий, із запалими щоками, неголений, з посірілим обличчям, одлякував навіть сторожу.

Раптом зрозумів, чого йому бракувало, — розмов з драконом. Не міг уже ні з ким розвіяти своєї нудьги, і спогади про ті дні, коли він, щоб добитися свого, їздив у печеру та здружувався зі змієм, не відпускали його зі свого полону, бо ось, нехотячи, прив'язався до нього.

Пращури з портретів дивилися на нього, і, здавалось, ті погляди пропікають саме серце.

Ну що ви вирячилися? Ви ж були такі самі! Не такі? Не кривили душею? Не обманювали? І не кривоприсягали? Ви — погани, що не відали святого письма, як смієте дивитись на мене осудливо? Я зробив усе, щоб врятувати Люботин!

Він вискочив з покою, вирвав з рук переляканого сторожника галябарду й кинувся до портретів. З несамовитою люттю здирав їх зі стін і топтав ногами, а коли останній образ упав на підлогу, випустив з рук галябарду, сів і розплакався, і той плач для нього був наче літній дощ після довгої посухи.

Наступного ранку... виїхав з замку.

На галявині, оточеній скелями, було тепліше, вижухла мертва трава ледь-ледь ворушилася, наче волосся якоїсь велетенської істоти. Князь постелив кожух межі двома могилами, поставив на кожній по кубку й налив.

— Давайте, хлопці, вип'ємо, їдять його мухи... Осінь... така пора, що можна звар'ювати. Ненавиджу її... Ех, не слухайте мене. Це так... до слова прийшлося... <...> Ех, що б я без вас, хлопці, робив? Такий цей Люботин, що й не поговорити ні з ким.

Пустельник кивав головою, а дракон замріяно дивився на небо, і ворушилися його крила, наче збирався злетіти.

2

І наступного дня знову приїхав князь. Цей день був препа-скудний, пронизливий холод пробирав до кісток. Але пустельник і дракон уже чекали на нього.

— Га, бісова негода! Ви не замерзнете? — спитав у пустельника, який сидів на своїй могилі в одній довгій сорочці. — Візьміть мого кожуха. Не хочете?..

Дощ лив і лив, кожух під князем хутко промокнув, і весь він скоро вже був як хлющ, вода збігала по обличчю, по бороді, проте йому було байдуже, бо сидів з друзями.

— Скоро зима. Все замете, все вибілить. І душу мою вибілить або й так залишить, якщо вона біла, га?.. Чому мовчите? Вам краще знати, чи біла в мене душа... Гей, Грицю, а втні якогось вірша, щоб аж.

І дракон почав:

В моїй душі хтось посадив осику.
На вижовклих від самоти горбах
Вона росте на чорнім полі крику
Така ж висока, як моя журба.

І бачу я в один похмурий день —
Замайоріла постать вдалині.
Невже до мене Юда йде,
Щоби повіситись в мені?

— Це ти про мене? — спитав сухо князь. — Ну, звичайно, про мене... От ти який! За що? Я ж хотів як краще. Для держави. Я врятував її...

— Якщо ви Юда, то я та осика, — зітхнув пустельник. — Я проник йому в душу і дав розум. Для чого? Невже тільки щоб загинув його була у сто кратно болючішою? Навіщо я виховував у ньому розуміння краси і добра? Навіщо зробив з нього поета? Поети так тяжко вмирають, і нема їм на цьому світі місця, бо вони нетутешні.

— І я вмер... — сказав дракон. — І ви побачили — зло не від мене.

Пустельник витер долонею мокре обличчя:

— Я казав: не від нього зло... Воно в нас самих.

— Держава спала. Я мусив її розбудити, — аж застогнав князь.

— Але розбудились-те не державу, а лихі інстинкти... — сказав пустельник. — Це ще добре, як народ на цьому й заспокоїться. А як ні?.. Що буде, коли відчує, що йому замало смерті змія, бо зло ним не вичерпалося? Що буде, коли він кинеється шукати й інші джерела зла? Чи всі вони будуть справжні?.. Одного дракона на всю державу замало. Де взяти ще стільки драконів, аби кожен з нас мав кого розіп'ясти? Де взяти стільки їд, аби мали на кого перекласти провину? Коли народ не має кого проклинати, сили його підпадають. Боже! Пошли нам драконів! Не обділи нікого, навіть юродивого! Навіть нетямущої дитини, бо й вона мусить мати свою турнію!

Вітер скавучав у печері, стогнав і заводив, ніби на похоронах. На скелі з тріскотом повалилася сосна й полетіла враз коміть

головою, упала, хруснула важко, й розлетілися скалки навсібіч. Вороняче гніздо одірвалося й покотилося до князя.

— Ось і шапка. Чудова шапка, — засміявся князь і насадив гніздо на голову. — Гей! Чого ви замовкли?! Виговорились? А що мені тепер робити?.. Поки був дракон, я мав сенс жити. Був світлий обов'язок — знищити змія. Вже тоді мене лякав кінець: ну знищу, а що далі? Зворотного шляху не було. На вагу поставлено честь держави... До того ж я був не сам. Зі мною був весь мій народ... Але, тепер, коли дракона убито, я залишився сам... І нема в мене ані ворога, ані друга. І нікому нема до мене діла. Все розповзлося по норах... А зараз мені холодно... Хо-ло-дно! І ніхто мене не зігріє!

День заходив за гори, і на галявину почали сповзатися сутінки, наче половці, припадаючи до землі, і світло відступало перед ними, спорхувало вгору й відлітало в незнану височінь. Озерце пінилося, наче відьомське, вариво, виступало з берегів, женучи на всі боки темно-жовті потоки здичавілої води. Скоро вся галявина заклекотіла і затанцювала в шаленій хлюпанині.

— Нічого, хлопці, — цокотів зубами князь, — переживем. І не таке переживали.

Вода його оточила і вирувала вже довкола ніг. Князь виліз на могилу і сів поруч пустельника...

Скоро споночило, скелі потемніли й розчинилися в загуслій темряві, а злива не вщухала, вітер, що дув з печери, лопотів чорними вітрилами дощу, збиваючи їх у тісну масу й з ляскотом кидаючи поверх потоків, дерева на скелях болісно скрикували, гепалися головами, аж гілля тріщало й обламувалося, каміння котилося згори, з вилясками шубовськало у воду, розцвиркуючи бризки й розганяючи круги хвиль. Вода підняла опалу сосну й понесла її на скелю, сосна гугупнула, аж загуділо, а потім відбилася й ще раз гугупнула, вже гупала безперестанку, і те розмірене гупання скидалося на стукіт велетенського зболілого серця.

Князь відчув, що там, де в його душі була раніша сліпуча яснота, царювала тепер темрява, як і тут, над водою... Всю ніч біснувалася слюта, всю ніч кипіла вода на галявині, мов одна роз'ятрена рана, всю ніч гупало велетенське зболіле серце і розпачливо скрипіли дерева на скелях.

А як та ніч проминула, дощ ущух і затихло все, а вгорі світанок розцвів і заблищав на воді самоцвітами, небо очистилося й осіннє сонце — бліде й змарніле — вистрілило проміння понад світом.

Але князь уже його не бачив.

Атра́мент — чорнило.

Галяба́рда (алеба́рда) — старовинна зброя — сокирка у вигляді півмісяця, насаджена на довгий держак із списом на кінці.

Герць — поєдинок.

Джу́ра — зброєносець.

Келеп — старовинна ручна зброя, що має форму молота, насадженого на довгий держак.

Кунту́ш — верхній розпашний чоловічий і жіночий одяг заможного українського і польського населення XVI–XVIII ст.

Печені́ги — тюркські племена, які у VIII–IX ст. кочували між Волгою та Уралом, а в середині IX ст. переселились у Причорноморські степи.

Піі́т — поет.

Сараці́ни — давня назва мусульманських народів (арабів, турків і т. ін.), прийнята у європейців.

Фо́ртель — витівка.

- Чи вважаєте ви доцільною самопожертву Григорія?
- Чому лицар Лаврін не зміг убити дракона? Яке ваше ставлення до цього персонажа?
- Що відчував князь, знищивши Григорія? Як склалося його подальше життя?
- Хто в повісті уособлює добро, а хто є втіленням зла? Чому?
- У чому алегоричність образів дракона Григорія, пустельника та князя?

Підсумуйте прочитане!

1. Тема твору: _____
2. Проблематика: _____
3. Основний конфлікт: _____
4. Особливості сюжету та композиції: _____
5. Жанр: _____
6. Система образів: _____
7. Основна думка твору: _____
8. Враження від твору: _____

УКРАЇНСЬКИЙ ГУМОР І САТИРА

Комічне	Вид комічного	Приклади
не — (від грец. — <i>веселий, смішний</i>) — естетична категорія, що означає смішне. Жанри творів: гумореска, усмішка, епіграма, памфлет, анекдот, коломийка, комедія, бурлеск, каламбур, інтермедія, жартівлива пісня, водевіль та ін.	Гумор — відображення смішного в життєвих ситуаціях і людських характерах	Байки Л. Глібова; С. Руданський «Співомовки»; Остап Вишня «Усмішки»; П. Глазовий, О. Чорногуз, гуморески
	Іронія — глузливо-критичне ставлення митця до предмета зображення	В. Самійленко «Ельдорадо»; Є. Гуцало «Позичений чоловік»; О. Чорногуз «Аристократ із Вапнярки»
	Сатира — гостра критика з висміюванням і гнівним засудженням вад і негативних явищ у різних ділянках індивідуального, суспільного й політичного життя	В. Самійленко «На печі»; М. Коцюбинський «Сміх»; І. Карпенко-Карий «Мартин Боруля»
	Сарказм — їдка, викривальна, особливо дошкульна насмішка, сповнена крайньої ненависті та гнівного презирства	Т. Шевченко «Кавказ»; І. Нечуй-Левицький «Афонський пройдисвіт»
Гротеск — засіб комічного, який ґрунтується на химерному поєднанні фантастичного і реального, прекрасного і потворного, трагічного і комічного, життєподібного і карикатурного	Т. Шевченко «Сон»; І. Франко «Доктор Бессервіссер»	

Валентин Чемерис

(1936–2016)

Сучасний український письменник-прозаїк. Свій творчий шлях розпочинав як сатирик-гуморист. Лауреат багатьох літературних премій, заслужений працівник культури України.

Роки життя	8 липня 1936 р. с. Заїчинці, Семенівський район, Полтавська обл. — 4 грудня 2016 р. м. Київ
-------------------	---

Освіта	Літературний інститут імені Максима Горького (Москва)
Діяльність	Працював на підприємствах Придніпров'я, у редакціях обласних газет, Дніпропетровському видавництві «Промінь». Багато років у редакції газети «Літературна Україна» був заступником головного редактора й завідуючим відділом сатири «Вишняк». 1989–1993 рр. — голова Дніпропетровської організації Спілки письменників України. 1993–1994 рр. — головний консультант Президента з питань літератури в Адміністрації Президента України. 1996–2000 рр. — секретар Національної Спілки письменників України
Основні твори	«Вибори таємного агента», «Як стати щасливим», «Ольвія», «Смерть Атея», «Трагедія гетьмана Мазепи»

Вітька + Галя, або Повість про перше кохання

ЧАСТИНА ПЕРША. ДУЕЛЬ

(Скорочено)

Стрілялись ми.

Баратинський

Ех Вітько, Вітько!..

25 липня 1964 року в селі Великі Чаплі мала відбутися незвичайна подія: о сьомій годині ранку Вітька Горобець буде стрілятися на дуелі з Петром Білим за селом, біля третього колгоспного ставка. Якраз отам, де три плакучі верби до самої води схилили свої довгі гнучкі віти, де колись Вітька потай від рибника витяг на вудку отакезного дзеркального коропа, котрого в нього потім украв кіт Васька...

Умови дуелі:

- 1) Дистанція — 12 кроків.
- 2) Зброя — вогнепальна.
- 3) Право першого пострілу — Вітька Горобець.
- 4) Секунданти: Федько Котигорошко (старший) та Юрко Гречаний.

Ой ти, перше кохання!..

Сьогодні субота. Теплий зоряний вечір. Набігавшись за день, Вітька Горобець стомлено сидить на колоді біля свого двору і неуважно слухає свого секунданта. Федько Котигорошко вже вкотре намагається оптимістично запевнити Горобця:

— Ти його з ходу клацнеш!..

— А якщо він мене?.. — Вітька задумується.

— Тоді для тебе все найгірше вже буде позаду, — зітхає в темряві секундант. — Тільки носа не вішай. Он дід Свирид каже, що двічі не вмирати, а раз — не минувати. — Секундант зневажливо спльовує і по-філософському закінчує: — Всі ми колись помremo!..

— Фе-е-дько-о-о! — зненацька лунає на вулиці. — Де ти, бісів сину? Біжи кабакової каші їсти, бо батько тобі дасть!

— Мені пора, — зводиться Федько, підтягуючи штани. — На жаль, я не можу з тобою провести останню ніч. А ти в цю ніч не спи.

— Чо-чого це? — удає спокійного Вітька.

— Так належить, — розводить Котигорошко руками. — Я читав у романах. Перед дуеллю герой мусить усю ніч ходити по хаті і думати про даму свого серця.

— Фе-е-дько-о-о! — рознеслося знову по вулиці. — Та вже каша захопонула!..

— Іду-у-у! — кричить Федько і на ходу тисне Вітьці руку. — До ранку! Нікому ні слова!..

Вітька, залишившись сам, зітхає... Може, це остання його ніч? Може, завтра лежатиме він біля ставка з простреленими грудьми і над ним у жалобі схилитимуться три плакучі верби?.. Ех, ліпше не думати таке проти ночі...

<...>

— Вітька? — чується насмішкуватий батьків голос із-за тину. — Чого ти ото проти ночі виєш?.. Ану, марш спати.

Робити було нічого, і Вітька понуро поплівся до хати. «Ех, — думав він, — яке безкультур'я! Людина, можна сказати, смерті в вічі дивиться, а їм — чого виєш?»

— Іди молока вип'єш, — зустрічає мати в сінях.

Вітька вагається: пити молоко чи не пити? А раптом це не дозволено перед дуеллю? Шкода, що Федька немає, а він усе знає. Та голод бере своє. Вітька жадібно спорожняє кухоль холодного солодкого молока з хлібом і заходить до хати. Батько вже сидить біля печі та латає чоботи. Під вусом у нього мигнула ледь помітна іронічна посмішка і зникла.

«Ладно, смійся, — думає Вітька, — побачимо, як ти завтра засмієшся, коли дізнаєшся»...

Після молока Вітьці страшенно хочеться спати, так би оце й упав. Та вчасно згадує наказ секунданта ходити всю ніч по хаті і думати про даму свого серця. Заходжується сонно крокувати з кутка в куток, натикаючись на стільці. Де вже там думати про даму свого серця, тут аби на ногах утриматись.

— Та чого це ти швендяєш по хаті, як на цвіту прибитий? — кричить батько. — Ось не метеляй та не затуляй мені лампи!..

Заходить мати.

— Вітнюнчику! — пильно дивиться на сина. — Що це з тобою? Чого ти такий зачумлений? Може, в тебе живіт закрутив, га? То я зараз піску нагрію та прикладу.

Вітька не встиг заперечити, як мати поставила діагноз:

— Точно, живіт болить. Постривай, я хутенько нагрію...

І Вітька Горобець, мужчина з життєвим стажем в чотирнадцять неповних років, мирно захропів на всю хату з піском на животі, та так, ніби не йому завтра доведеться із зброєю в руках ставати до бар'єра та цілитися в Петра Білого і ніби не йому старший секундент Федько Котигорошки, витерши рукавом під завжди мокрим носом, подасть жахливу команду: «Вогонь!..»

І натисне Вітька на гачок, і вирветься із дула вогонь...

Ех, Вітько, Вітько, гаряча твоя голова!.. І треба ж було тобі отак відчайдушно закохатися у Гальку Козачок! Опам'ятайся, Вітько, доки ще надворі ніч і доки у тебе пісок на животі, бо завтра вже буде пізно... Візьми себе в руки, ти ж справжній мужчина, Вітько!..

Ну що з того, що Галька хитро поводила тебе за носа, а тоді безжалісно відхилила твоє перше кохання, гарячіше за найгарячіший вогонь, і надала перевагу іншому? Звичайно, радіти тут немає од чого, але й відчаюватись та ставати до бар'єра — теж... І взагалі, коли ти, Вітько, встиг закохатися у Гальку? Ну, подумай, коли? Ви ж разом росли, ще й дружили в дитинстві. А може, це сталося тоді, як вона вчила тебе свистіти? О, в свисті Галька могла заткнути за пояс будь-якого чаплівського хлопця! Пам'ятаєш, якось ви йшли вулицею, а попереду вас дріботів дід Свирид і ніс двох здоровенних оселедців (у клятому сільмазі ніколи немає паперу!), а Галька заклала два пальці в рот і ніби ж легенько свиснула...

А діда Свирида так тіпонуло од того свисту, що оселедці — блись! — і шубовснули у калюжу. Що й казати, здорово вміла

свистіти Галька, як була малою! Це тепер вона соромиться і згадувати про те своє вміння, а тоді — ого-го!.. На всі Великі Чаплі лунав її свист!..

А скільки ви з Галькою та з Федьком Котигорошком, теперішнім твоїм секундантом, зробили тоді набігів на баштани та сади; скільки груш, яблук, слив, абрикос, динь та кавунів переносили ви в своїх пазухах; скільки передрали гороб'ячих та сорочачих гнізд; скільки перекупалися у ставку; скільки переходили у школу, перехапали двійок; скільки билися і скільки мирилися; скільки десятків кілометрів переганяли м'яча з ганчірок; скільки порвали штанів та спідниць; скільки позбивали колін та подряпали обличчя; скільки збудували куренів з лободи; спільна перекаталися на ковзанах і саночках; скільки переграли у війну, перемокли під дощами, перемерзли зимами; скільки перепали з дерев, і скільки перечіплялися за машинами, і скільки шофери переперічили вас шлангами; скільки шкір на вас облізло під сонцем, скільки ви мільйонів слів переказали, перекричали, переторохтіли, а ніколи ти й не думав, що в Гальку Козачок можна закохатися!

І раптом в один чудовий день ти зовсім-зовсім іншими очима глянув на свою товаришку з довгою косою. На свою біду ти побачив, що в неї гарні чорні очі-оченята, такі жваві, й такі привабливі, і такі бездонні, що прямо диво дивне, як ти міг раніше на них дивитися і не бачити їх?.. Як ти міг раніше не бачити, що в неї тоненька шия і маленькі груди, важкі коси й довгі, примхливо вигнуті брови, тоненька, немов вирізьблена, фігурка й чарівна посмішка, що вона вся струнка, весела й швидка, як вогонь на сухій соломі?

Ну, побачив, що вона гарна. Але нащо ж було так закохуватись? Щоб почалося твоє велике страждання? І до чого ж ти достраждався? До дистанції в дванадцять кроків? До команди: «Вогонь!» Ех, Вітько, Вітько, гаряча твоя голова!.. Сопеш тепер з піском на животі, а що ти завтра робитимеш?..

Спи, мужчино чотирнадцяти неповних років, а ми розкажемо людям, як довело тебе перше кохання до забороненої законом дуелі...

Творчі муки Федька Котигорошка

Лихом цивілізованого людства, на думку Вітьки Горобця, були перший зубний біль і перше безнадійне кохання за формулою: «Він її любить, вона його — хтозна!» Із зубним болем він ще якось

міг боротися: піти до фельдшера, і той таки вирве триклятого зуба. А куди поткнешся з другою хворобою, що саме прогресувала? Де, на якому клаптику землі є станція швидкої допомоги безнадійно закоханим? Принаймні у Великих Чаплях такої станції ще не було. І невідомо, чи скоро вона з'явиться. А мовчки страждати від палкого безнадійного кохання у Вітьки вже не було сили: мусив же він відкрити перед кимось свою наболілу душу, сподіваючись на пораду та бодай хоч співчуття.

І Вітька Горобець вибрав для цього Котигорошка. По-перше, вони були дуже близькі приятелі й рідко який день не зустрічались. По-друге, Федько вмів тримати язик за зубами. Друзі не схожі були один на одного. Вітька — високий, худий, з рідким білявим чубчиком — не міг і хвилини спокійно всидіти на місці. Запальний і рвучкий, він так швидко ходив, що маленький товстий і флегматичний Федько мусив бігати за ним підтюпцем. Цей дванадцятилітній опецьок (якого за смаглявість по-вуличному називали Жучком), здавалося, не ходив, а котився на своїх коротеньких ногах. По-третє, старша Федькова сестра працювала бібліотекаркою в сільському клубі, і Федько змалку мав доступ до тих книжок, яких дітям суворі педагоги не рекомендували давати. Федько вибирав книги на свій смак і ковтав їх десятками. Міг терпляче лежати на одному боці цілий день і ще терплячіше читати семисотсторінковий роман, від обсягу якого у Вітьки йшов мороз по спині. І хоч часто Федько не розумів прочитаного, але це не відбивало в нього охоти до читання. Особливо багато читав Котигорошко про кохання і вважав себе в цій ділі знавцем-теоретиком. Отож до нього за порадою і надумав звернутися Вітька.

— Ти вмієш берегти страшну таємницю? — поцікавився Горобець.

— Та я!.. — Федько підтягнув штани, бо завжди доношував батькові і завжди вони в найважливішу хвилину намагалися недоречно з'їхати вниз. — Та я клянуся!.. Авторитетно! Сирою землею і рідною матір'ю, що мовчатиму, як риба. Тьху, тьху, тьху!!! Та щоб мені з місця не встати, та щоб...

— Вірю, — обірвав Вітька потік страшної клятви і сказав з нарочито байдужим виглядом: — Так от, я покохав.

— Хі-і-і!! — аж присів здивований Федько, і його осоружні штани поїхали вниз. — Оце здорово! І насправді?

Вітька похмуро кивнув.

— До могили?

— До могили.

— Хі-і-і... А як ти покохав? Свідомо чи активно? — Федько часто вживав у розмові вичитані слова.

— Узяв і покохав. Що ж тут такого? Для мене це дуже просто.

— От здорово, — все ще не міг отямитись Федько. — А я ще й не додумався закохатися, а читати про це читав. А хто ж вона, дама твого серця?

— То не дама, а Галя Козачок.

— От диви-и-на!.. А ти ж їй хоч натякнув?

— Ще ні.

— Тю! А яка ж тобі вигода з кохання, якщо вона не знає? Треба негайно ж їй освідчитись у коханні, бо так заведено. А то висушить тебе любов, доведе до могили...

— Як же їй освідчитись? — поцікавився Вітька.

— Способи є різні: від ультиматуму до сліз.

Федько сунув палець у рот, як робив це у найважчі хвилини, і задумався. Думав він довго, а Вітька все чекав і чекав. Мовчанка затягувалась.

— Потрібна серенада! — нарешті твердо сказав Федько.

— Серена-а-да? — в першу мить аж злякався Вітька.

— Так, на даному етапі, як каже наш міліціонер, тебе врятує тільки серенада!

Вітька мовчав, бликаючи білявими віями, поворушив тубами, ніби пробував на смак, що воно за диво таке — серенада — і зрештою чесно признався:

— Але я н-не знаю, що це таке...

— О-о, серенада!! — захоплено вигукнув Федько, ніби все життя тільки те й робив, що мав справу із серенадами. — Серенада — пісня пісень закоханих! Їх у всіх іспанських романах закохані своїм дамам співають. От! А ти що — гірший?

Вітька не хотів пасти задніх.

— Тільки де я візьму її? В нашому сільмазі серенад не продають.

— Напишемо, — коротко мовив Федько. — Серенада — це вірш. Не ликом же ми шиті. Зокрема — ти. Ти й муєш створити вірша про кохання.

— Я ніколи не писав віршів! — жахнувся Горобець.

— Але ти маєш друга, котрий за тебе не те, що серенаду напише, в огонь і воду за тебе піде! — з пафосом вигукнув Федько. — Будь спокійний! Матимеш свою власну серенаду. О, ми ще втремо носа всім іспанським закоханим! — І закінчив, лягнувши Вітьку

по плечу: — Не бликай так перелякано, я тобі вірша-серенаду за годинку придумаю!

Горобець здивувався:

— Але ж я закоханий, а не ти.

Та на світі білому ще не було такої ситуації, з якої б не зумів викрутитися Федько Котигорошко.

— Ну й що ж? Поети про все пишуть. І навіть про те, чого й самі не знають. А вже з одним віршем якимсь упораюсь. Аби у вірші-серенаді «серце билосся», «кров вирувала». І щоб мені, чи пак тобі, голубе сизий, світ без неї немилими був і щоб я, чи пак ти, палав та благав її покохати тебе.

— Точно! — вигукнув вражений Вітька. — Ти грамотний. Як у душу мені заглянув.

— Дещо знаємо, — підтягнув Федько штани. — Ходімо кудись у холодок, і я тобі придумаю такий вірш, що Галя сама за тобою бігатиме.

Саме цього й хотілося Вітьці.

Котигорошко гайнув додому, схопив зошит та олівець, і приятелі подалися під грушу. Тут Федько ліг животом на траву, поклав перед собою зошит, сунув в рот олівець і задумався. Вітька не міг спокійно всидіти і, схопившись, закружляв навколо товариша, заглядаючи в зошит.

— Ну, скоро там?.. — запитав через кілька хвилин. — Чи ти заснув?

— Ти закохався, а хочеш, щоб я миттю про твоє кохання вірш сотворив? У кожного поета повинні бути творчі муки.

— Чортів Жучок! — спалахнув Вітька. — Ще й кепкує!.. Пиши, бо я не витримаю...

— Витримаєш, — заперечив Котигорошко. — І раптом проспівав: «Дорогая Галю, я тебе кохаю!»

Вітька з несподіванки аж присів.

— Здорово. А головне — точно!

Минуло ще кільканадцять нестерпних хвилин, і врешті Котигорошко прочитав такий вірш:

Дорогая Галю,
Я тебе кохаю.
Серце в грудях б'ється
І до тебе рветься.
В жилах кров вирує
І любов мою нуртує.

Світ мені не милий,
І не милі ріки.
Сам стаю я не свій,
Ти моя навіки,
Я навіки твій.

— Ну, як? — зівся Федько на ноги. — Якби я ще помучився трохи і щоб Галя мені подобалася, то я й не такий би вірш склав.

— Здорово! — радів Вітька. — Тільки чому ти написав, що мені не милі ріки?

— А з чимось же я повинен римувати слово «навіки», — пояснив Федько. — Не бійся, поети часто так роблять. От тільки треба, мабуть, поставити Галине прізвище, щоб не нарватися на якусь іншу Гальку. І в кінці ще додати: як покохаєш мене, то я носитиму тебе на руках.

— Е, ні, — запротестував Вітька. — Я не хочу.

— Бо дурний. Це тільки так говорить. Жінкам дуже подобається, коли обіцяють на руках носити. Ти зобов'язаний їй обіцяти золоті гори, а там що буде.

— Е, ні, — знову запротестував Вітька. — Брехати я не буду. Золотих гір не хочу обіцяти, бо в мене всього десять копійок. Як кохає, то хай кохає з десятима копійками.

Вітька повертів у руках аркуш паперу, знизав плечима.

— І що я мушу робити з цією серенадою?

— Тю! — здивувався Федько. — Та це ж простіше простого. Ти мусиш її проспівати. На даному етапі! І діло в шляпі, як казав наш завмаг, коли продав з-під прилавка фетрові капелюхи.

Вітька нічого не міг уторопати:

— Але де співати?

— Ясно, що біля Галиної хати. Під самісіньким вікном, щоб серенада її за саме серце взяла... І будь здоров! Це ж простіше простого.

— Ти так говориш, ніби сам щовечора тільки те й робиш, що співаєш серенади, — здивувався Вітька.

— Дещо можемо! — гордо сказав Федько. — Та ти не дрейф! Головне — почати... Як ото в опері: а-а-а... Потягнув, а далі воно тебе саме потягне й поведе.

— Куди? — оторопів Вітька.

— Ну... — на мить розгубився Федько, але швидко знайшов вихід, — туди, куди треба.

Вітька почервонів:

— Але ж я навіть співати не вмю.

— Це вже гірше, — зітхнув Федько.

Вітька потупцявся, та нараз, щось згадавши, лягнув друга по плечу:

— Брешу!.. Я можу співати: «Чижик-пижик, де ти був?»

Федько досить авторитетно зауважив:

— З таким репертуаром даму свого серця не завоюєш... Чижик-пижик... Сам ти чижик! Серенаду про любов треба співати, а не про чирика... Ти ж не милостиню просиш, а серце дами своєї завойовуєш!

— Ех!.. — вихопилось у Вітьки. — Пропала моя любов! І це все через твою серенаду! Написав таку, що й не заспіваєш!

— Та хто ж знав, що ти не тямиш співати! — виправдовувався Федько. — Тобі ведмідь на вухо наступив, а я винен.

— Знав, знав!.. — передражнив його Вітька. — Опинивсь я з твоєю серенадою, як рак на мілкому!

Федько рішуче підсмикнув штани і бадьоро сказав:

— Не падай духом. Щось зараз придумуємо. Бо що б там не було, а Галю Козачок треба вкручувати. Покоряти на даному етапі, як каже наш міліціонер...

— Вище голову, Вітько!.. Я допоможу тобі співати!

— От здорово! — Вітька на radoцях аж обняв Федька, та враз і охолов. — Слухай, Жучок, а сам ти співати вмієш?

— Ну... не вмю, — забурмотів Котигорошко. — Не пробував ще...

І, стукнувши кулаком себе в груди, вигукнув:

— Та заради тебе я готовий на все! Навчуся! Не святі горшки ліплять... Що, в мене рота немає? Та я... — Федько не на жарт розійшовся. — Коли хочеш, як Карузо, заспіваю! Авторитетно клянусь сирю землею!

— Ур-ра! — вигукнув зраділий Вітька. — Я тобі вірю! Починаймо! Сьогодні ж підемо до Галі під вікно!

— Стривай, — спинив його Котигорошко, — до співів потрібна ще й гітара, сомбреро і місячна ніч.

І куди тільки техніка дивиться!..

Перші двоє питань Федько вирішив швидко: гітару «позичив» у своєї сестри-бібліотекарки (зняв гітару з стіни, де вона висіла, і до слухного часу переховав її в клуні, засунувши в стару бочку), сомбреро... Із сомбреро вийшла невеличка затримка. Федько довго метикував, де б цю штуку знайти, або хоч щось підходяще, котре

б могло замінити сомбреро... На обережне Вітьчине: «А може, й не треба?..» Федько рішуче запротестував:

— Ще що придумав! Сомбреро — найголовніший убір закоханих! Без нього і серенада не серенада, а просто так, бренькання на гітарі. Балачки безвідповідальні і не хвилюючі! І до того ж ти мусиш покорити її за одним рипом.

— Так уже й з ходу? — засумнівався Вітька.

— А чого ж його довго воловодитися ночами та горло дерти? — щиро здивувався Федько. — Прийшов, проспівав, переміг, як казав хтось із полководців. І готово! А без сомбреро — ні-ні! Треба з'явитися до Галі у всій красі!

Заради тої краси Федько, покрутившись селом, нарешті прицілився до обійстя діда Свирида і, роблячи вигляд, що він щось загубив на вулиці, закрутився біля тину... А на городі в діда Свирида стояло опудало, а на тому опудалі був бриль. Отакезний солом'яний, з великими крисами, прямо іспанське сомбреро! Тепер таких брилів із житньої соломи ніхто вже у Великих Чаплях не плете, бо в магазині скільки хочеш капронових, та ще й з дірочками, щоб продувало вітерцем...

«А для чого якомусь там опудалу така розкішна сомбрера? — міркував Федько, присипляючи свою совість. — Страхатиме горобців і без бриля, а Вітьці на відповідальне побачення позаріз треба... Та, зрештою, я не краду бриль, а тільки позичаю...»

Перелізши через тин, Федько миттю «позичив» в опудала бриль, щасливо з ним вибрався на вулицю і покурів додому радий, що тепер уже нарешті можна починати операцію «Серенада».

Правда, потрібна була ще місячна ніч, а її вже не позичиш ні в сестри, ні в діда Свирида.

І, як на гріх, після обіду пішов дощ.

Та не просто пішов — негода, по всьому, затяглася надовго. Приятелі зустрілися з мокрими губами і зовсім кепськими настроями. Як же тепер співати, коли і в рот дощу налле!

— Не міг подождати хоч би день, — бурчав Федько на адресу дощу. — Так уже йому приспічило поливати Великі Чаплі! Таку операцію нам зірвав!

Вітька з ненавистю позирав на сльозливі хмари, котрі й не думали розходитися над Великими Чаплями, Федько сердито підсмикував мокрі штани.

— В такий відповідальний момент пішов! Не міг іншого часу вибрати!

Минув ще один день, дощ не вгамовувався. Власне, й не дощ, а мжичка... Сіє й сіє... І ні кінця їй, ні краю!

— Дідька лисого на такому дощі заспіваєш серенаду, — бурчав Федько.

Вулицею лопотіла зграйка мокрих, забрьоханих хлопчаків. Втікаючи від дощу, вони на всю вулицю виспівували:

Дощику, дощику,
Припусти!
На бабині горщики,
На дідові капуста!

— Ей, ви!! — крикнув Федько до хлоп'яків. — Я вам дам: припусти! Тут і так відповідальне побачення зривається через цю юшку.

І на третій день не вигодинилося...

А тут Федькова сестра почала бідкатися, де це, мовляв, зникла її гітара, і чомусь надто підозріло позирала на Федька, і той посилено сопів, уникаючи зустрічатися з нею поглядом... Далі — гірше... Дід Свирид, накинувши на голову й плечі мішок замість плаща, ходив по селу й питався, чи ніхто не бачив, яка це трясяця потягла з опудала бриля, котрого він виплів ще в молодечі роки, коли підбивав клинці до своєї баби Параски.

А небо і не думало розпогоджуватися.

Федько по кілька разів на день переховував бриля й гітару, боячись, щоб хто не зірвав Вітьці відповідальну серенаду. Та все бурчав:

— І куди наша техніка дивиться?.. Пора вже давно навчитися керувати дощами. От колись буде... Закохався ти, приміром, у Галю, натискуєш кнопку...

— Де кнопку? — не второпав Вітька.

— Ну... не важливо де, — відмахувався Федько. — Не перебивай. Де треба, там і поставлять кнопку. Так ось, ти натиснеш її, а тебе й питають: чого треба? А ти й кажеш: так і так... Я сьогодні хочу співати Галі Козачок серенаду, прошу прислати у Великі Чаплі пристойну місячну ніч... І все. І будь здоров — є тобі місячна ніч. Бери гітару, сомбреру і — співай.

— Коли то буде, — зітхнув Вітька, — Галя до того часу ще в когось закохається... Тоді скільки не натискуй кнопку — діла не буде!

— Да-а... Техніка в нас ще відстає, — по-діловому сказав Федько і підсмикнув штани. — Доведеться чекати в моря погоди.

Та нарешті на п'ятий день дощі вгамувалися.

Ще кілька днів чекали місячної ночі, бо Федько авторитетно заявив, що без місяця не те... Серенада, мовляв, не так бере за серце.

Довелось чекати саме тієї ночі, котра, за підрахунками Федька, повинна була взяти за живе.

Одного вечора вигулькнув молодик. Щоправда, такий собі, маленький, бліденький...

Федько довго критично його розглядав і нарешті махнув рукою:

— Підійде!..

Серенада

І ось та мить настала.

Опівночі, як уляглось село і перший сон уже господарював у Великих Чаплях, дві постаті нечутно прошмигнули вулицею і спинилися біля очеретяного тину, з-за якого визирав розквітлий бузок і сповнював все навколо звабливими пахощами. За тином біліла причілкова стіна, двоє темних вікон мирно позирали собі на вулицю, не підозрюючи ніякої халепи... Над селом влив молодик, і від дерев, тинів та хат падали довгі, чорні тіні... Тиша... Тільки чути, як десь на ставку невгамовно кумкають жаби...

— На даному етапі потрібне соловейкове тьохкання, а не жаб'яче кумкання, — резонно зауважив Федько, — але стерпимо... Ти, Вітько, не клуй тільки носом і не позіхай на всю вулицю. Ти повинен не позіхати, а від любові трепетати. — Рішуче підсмикнув штани. — Можна починати!..

— Як це п-починати? — аж заїкнувся від хвилювання Вітька.

— Не прийшли ж ми сюди всю ніч позіхати, — здивувався Федько й смачно позіхнув. — Починай, як і кожний співак починає: розкривай поширше рота.

Вітька тільки хотів було розкрити рота, як бриль діда Свирида з'їхав йому на лоба, а потім і на плечі.

— Задирай вище голову, щоб бриль не сповзав, — порадив Федько. — Трохи завеликуватий, та нічого... І гітару візьми як треба.

— Так я ж гра-грати не вмію, — в останню мить згадав Вітька.

— Бренькай, як зможеш, відступати вже нікуди, — знайшов вихід Федько. — Хто опівночі буде дослухатися, як ти граєш. Головне, аби в тебе душа співала! Аби серце грало!..

Вітька нерішуче провів рукою по струнах, ті в різнобій загри-
міли, ніби скаржились на щось...

— Давай, давай, — підбадьорював його Федько. — Та ближче до бузку підійди, а я за твоєю спиною заховаюся... Та сміливіше, сміливіше рота розкривай на даному етапі. Галя міцно спить, поки розбудиш, треба добряче погаласувати!

Вітьчина рука смикалась на струнах, але серенада, як на ту біду, геть-чисто вилетіла з голови, і він беззвучно позіхав розкритим ротом:

— Дорогая Галю, я тебе кохаю... — з-за спини підказував Федько. — Та чи тобі мову відібрало? Співай швидше, бо так ми всю ніч тут проволочимось!

Вітька зажмурився і — наче з мосту у воду стрибав — щодуху загорлав:

Дорогая Галю,
Я тебе кохаю.
Серце в грудях б'ється
І до тебе рветься...

— Тю, тю! — злякано закричав позад нього Федько. — Соловейком треба заливатися, а ти ревеш, як бугай Кордебалет!

Соловейком Вітька заливатися не міг, а тому й далі кричав під тином скільки було сили:

В жилах кров вирує
І любов мою нуртує...

— Ніжніше, задушевніше, на даному етапі, — корегував Федько спів свого друга. — Ти ж не граків лякаєш на городі, щоб кукурудзиння не висмикували, а даму свого серця із хати викликаєш!

Вітя спробував було ніжніше, але вийшло голосніше.

Тим часом десь закудкудахкали кури, злякано гавкнув собака... Та Вітька, увійшовши в раж, нічого не чув, а горлав далі свою серенаду. Зненацька рипнули двері і на ганок хтось вийшов.

— Галя вибігла... — прошепотів Федько. — Таки взяло... Тепер не підкачай... Піддай сердечного жару... Щоб вона, як лід на сонці, розтала...

Вітька, сам себе оглушуючи, піддав жару:

Світ мені не милий,
І не милі ріки.
Сам стаю я не свій,
Ти моя навіки,
Я навіки твій...

Раптом почувся хриплий крик:

— І яка вона трясця виє серед ночі під хатою?! А бодай йому позакладало!! Сірко, Сірко, та хоч гавкни, іророва душа! Я в хаті не знайду місця, а він у будці хропе! А ті виють під бузком, як на погібиль!..

— Тю! Та це ж баба Хівря! — злякано крикнув Федько. — Ми переплутали хати й бабі серенаду співали! Тікаймо!..

Г-гав!!

Прожогом кинувся собака і зайшовся таким несамовитим гарчанням, що Вітьку й Федька наче вітром здуло. Вони тільки полопотіли холошами... Аж біля Фединої хати отямилась і довго відхекувались та прислухались до собачого гавкоту, що здійснюється в селі...

— І треба ж було... — бідкався Федько. — Галя живе через три хати від баби Хіврі. І як ми переплутали двори. Пропала серенада ні за цапову душу!

— Це ти винен! — накинувся на нього Вітька. — Не роздивився як слід... Починай, починай! Рота роззявляй... От і роззявив... Для баби Хіврі!

— Що з воза впало, те пропало, — махнув Федько рукою. — Добре, хоч гітари не загубили... Жаль, звичайно, серенади, та, як каже голова колгоспу, на помилках ми всі вчимося. — І, смачно позіхнувши, додав: — Ходімо спати, а завтра щось придумаємо. Кажуть, ранок вечора мудріший... — І тут його наче струмом ударило: — Стривай, Вітько! Ідея! Для чого нам горло дерти, співаючи серенади, та ще під тином у баби Хіврі? Давай відішлемо поштою вірш у газету, його надрукують — от Галя й дізнається, що ти її кохаєш! Га? Здорово?

Так і домовились.

«Шановний товаришу Горобець!»

З того часу, як творчі муки Федька Котигорошка полинули до Києва, Вітька не знаходив собі місця. Чи надрукує газета їхній вірш? І Вітька не пропускав жодного номера, жадібно гор-

тав сторінки, до болю в очах вдивлявся в рядки... Батько тільки плечима знизував, не розуміючи цього раптового потягу сина до друкованого слова.

— Та чи вони сплять там у своїй газеті?.. Дочекаються, що Галя покохає когось іншого!.. — скаржився він Котигорошкові. А той тільки руками розводив.

Одного ранку приятелі вирішили піти на пошту і запитати, чи немає їм листа. Йшли мовчки, думали про одне й те не як важко бути закоханим. Раптом Вітька оторопіло застиг на місці: з бічної вулички, широко усміхаючись, прямо на них ішла Галя Козачок. Ні, вона не йшла, а наче аж пливла, ледь торкаючись землі стрункими ногами в білих черевичках та гордо несучи маленьку голівку з товстою косою. Через плече висіла сумка з газетами, журналами, листами — під час літніх канікул вона працювала листоношою.

Федько миттю сховався за Вітьчину спину, а звідти прошепотів:

— Оце влипли!..

— Привіт, орел! — дзвінко крикнула Галя і вдарила оторопілого Вітьку Горобця журналом по спині.

Вітька розгублено мовчав. Як на біду, всі думки повилітали з голови. Ой любов, що ти тільки не робиш з нещасним хлопцем!.. Ну чого ж ти так жорстоко позбавила його дару мови? Адже він вродився балакучий, як сорока, може годинами безугавно тріскотіти. А тут стовбичить, немов хтось зашив йому губи. Вітько, не стій стовпом, говори, говори, говори.

Чортів Вітька, мовчить! Мовчить та червоніє так зрадливо, що навіть білявий чубчик і той робиться червовим...

Ех, Вітько, Вітько, якби ти так не розгублювався, то побачив би, що й Галя якось змінюється, зустрівши тебе. Чомусь підозріло робиться веселою, а щоки у неї ледь-ледь рожевіють. І оченята спалахують якимось сяйвом. І ніяковів...

Ну, говори, говори що-небудь, чортів Вітька! То перше слово важко витягти з себе, а далі піде легше. Ну, тягни те слово, тягни пошвидше, білявий хлопчику!..

Ех, любов, мучителько людська! І до чого ж ти тільки довела балакучого і бойового хлопця? На яку ж ти муку поставила його стовпом посеред дороги і, немов віником, підмела у голові, не лишивши жодної думки, жодного слова...

— Ти, напевне, не виспався, — пирхнула Галя, — та дорогою досипляєш?.. А де ж це твій Жучок?..

Федько ображено засопів за Вітьчиною спиною.

— А, й ти тут?.. — сплеснула Галя руками (о, ті прекрасні дівочі руки!). — Пробач, Федюшо. А чого це твій орел сьогодні на мокру курку схожий? Стоїть, як стовпчик. Може, він аршин проковтнув?..

— А Вітька закохався! — Федько незчувся, як зірвалися в нього необачні слова. Прикусив, було, язика, та вже пізно: слово, як відомо, не горобець...

— Цить, Жучок нещасний! — нарешті таки заговорив Вітька. — Хто тебе просив за мене розписуватися?..

І тої ж хвилини Вітька зірвався з місця і чкурнув, тільки курява піднялася.

— Ех, життя наше... — зітхнув Федько і, похнюпивши голову, поплився й собі додому.

Галя трохи постояла на місці, роздумливо мнучи газету, а потім наздогнала Федька і заторохтіла, ласкаво зазираючи йому у вічі:

— Федюшко, дорогенький, не сердься на мене. Скажи, в кого Вітька закоханий? Я тобі щось подарую... Ну, скажи, Федюшо...

Мовчить Федько та сопе.

— Халви куплю! — у відчаї запропонувала дівчина. — Солодкої халви, ти ж любиш халву, правда?..

— Ти хочеш, щоб я за солодку халву сказав, що Вітька в тебе закоханий? — закопирив Федько губу і підтягнув штани. — Я свого друга навіть за тонну халви не видам. І не проси!..

І гордий Федько потрюхикав далі, радіючи, що встояв перед атакою, не спокусився халвою, яку понад усе любив. Не встиг він гаразд насолодитися своєю перемогою, волею і мужністю, як Галя вдруге наздогнала його. Але цього разу її гарне личко аж пашіло жаром.

— Ти знову із своєю халвою? — розсердився Федько. — Мене на солодкому не проведеш.

— Ой, я забула за лист! — Галя уникала дивитися на Федька, не піднімала очей, щоб не видати себе. — Тут лист прийшов... Вітьці... Візьми передай... Ти молодець, Федюшо, а халви я тобі куплю!

І, тицьнувши Федьку голубого конверта, Галя не пішла, а полетіла, ледь торкаючись землі білосніжними черевичками.

— То халва, то лист, — здвигнув Федько плечима та нараз, глянувши на адресу, ойкнув.

— Вітько-о-о! — закричав на всю вулицю. І покотився, вимахуючи листом. — З редакції-і-і лист!..

Вітька кулею вилетів з хати на той крик і помчав навстріч. Удвох розірвали конверта.

— «Шановний товаришу Горобець!» — жадібно читав Вітька. — Ого!

— Е-е, мабуть, не буде діла, — почухався Федько. — Бо коли ховали колгоспного бухгалтера, то голова колгоспу теж над ямою отак починав: «Шановний товаришу Даценко!»

— Цить, Жучок! — тупнув Вітька і читав далі. — «Ознайомились з вашим віршем „Як я Галю Козачок здорово кохаю“. На жаль, твір не підходить нам по темі». — Тобто як це не підходить?

— А це їм, мабуть, Галька не підходить, — висловив Федько припущення. — Знала б вона, якого листа мені давала!

— «Дивно, що ви, живучи в селі, — читав далі Вітька, — не бачите, що зараз весна і довгоносики знищують посіви цукрових буряків. А замість боротьби з довгоносиками Ви пишете вірші про кохання.

Напишіть нам краще актуальну байку й засобами сатири затавруйте в ній довгоносики. Це буде якраз по сезону». — Ні-і-чого не розумію, — здвигнув Вітька плечима.

— А це вони хочуть, щоб ми їм наловили довгоносики, затаврували їх, тобто одірвали їм голови, і одіслали безголових до газети.

— Хай самі ловлять і таврують!..

— А що там ще за мудрі поради?

— «Вивчайте класиків. З повагою. Літкон-сульта-ант...» І якийсь підпис. А хто такі класики? Їх обов'язково закохані повинні вивчати? І заодно й довгоносики ловити?

Цього вже не знав і Федько.

— Біс його розбере, чого їм треба на даному етапі, як каже наш міліціонер, — зітхнув він. — Чи довгоносики таврувати, чи класиків вивчати? Казав тобі, що як ховали бухгалтера, то голова колгоспу теж над ямою починав: «Шановний товаришу Даценко!» — і, звично підсмикнувши осоружні штани, недбало закінчив: — Добре, що хоч не радив йому вивчати класиків!..

<...>

- Чому Вітька Горобець бився на дуелі з Петром Білим?
- Як Вітька намагався завоювати Галину прихильність?
- Хто був його вірним помічником у цій справі?
- Чому в газеті відмовилися надрукувати вірш про кохання? Що вони порадили хлопцеві?

Федько готує агресію

Минув ще один день безнадійного Вітьчиного кохання.

Галя Козачок пташкою пурхала по Чаплях, розносячи пошту, і не відала й не гадала, яку тільки диверсію готував для неї тихий та непомітний Федько Котигорошко, той вольовий Федько, котрого вона так марно намагалася спокусити солодкою халвою і котрий все-таки проговорився, у кого закоханий Вітька.

А розпочалася та диверсія з такої от філософської дискусії.

— Під лежачий камінь і вода не тече. Треба вже від слів активно переходити до діла, як каже голова колгоспу. Давай атакуємо Гальку з усіх боків, вкрутимо її добряче й підсунемо ультиматум! Будь спокійний, вона викине білий прапор.

— Чи ми її вкрутимо, це ще бабуся надвоє ворожила, — зітхнув Вітька, — а що вона нас укрутила, то це точно.

— Ех, ти, панікер! Та коли ми будемо так падати духом, то нам забезпечена самотня й одинока старість! — докоряв «диверсант». — Та якби ти тільки чув, як вона вчора допитувалася, в кого ти закохався! Цілу тонну халви мені обіцяла! Та я витримав, хай вона помучиться та посумує, а потім ми її одним ударом — бах! — і перемога. Я сьогодні цілу ніч не спав та в поті чола писав до неї любовне посланіє. Звичайно, від твого імені.

— І написав? — стрепенувся Вітька. — Ану, читай!

Федько мовчки витяг із пазухи аркуш паперу, відкашлявся, надав своєму обличчю урочистого вигляду і почав:

— «Дамі серця могого. Найпрекраснішій серед найпрекрасніших Галі Козачок од Вітьки Горобця любовне посланіє.

О Богине!.. Доношу до Вашого відома, о найпрекрасніша серед усіх Дів вашого району, що я безтямно і до смерті закохався у Ваш образ і гину без Вас, як гине мандрівник у пустелі без краплини живлющої й зцілющої водички...» — Ну, як? — не втерпів Федько. — Дух забиває?

— Забиває, — згодився Вітька. — У мене аж в очах потемніло. Але чому Галя найпрекрасніша лише в районі? Став у межах усієї області.

— Добре, звеличу її в масштабах усієї землі! — охоче погодився Федько. — Мені це нічого не коштує. Слухай далі. «О чарівнице! О, де Ви взяли чар і причарували мене навіки й полонили мене до могили?.. О мадонно!.. Ваші очі сяють для мене, як дві зорі серед мороку ночі, а Ваші губи — морські корали, а Ваші дрібні зубки — як два разки дорогого намиста, а шия у Вас лебедина,

стан Ваш гнучкий, як тополя, мова — як спів струмочка весняного, як спів соловейка на вранішній зорі, а посмішка Ваша — як теє яснее сонце!

О Богине!.. Беручи до уваги моє палке й гаряче кохання до Вашої особи, прохаю Вас, розтопіть своєю посмішкою кригу моєї самотності, зігрійте моє одиноке серденько...»

— Подожди, подожди! — перелякано замахав Вітька руками. — Бо в мене голова йде обертом.

— Потерпи, вже не так багато, — заспокоїв Федько. — Я теж мало не очманів, як писав. «Як сонце, з'явилися Ви на моєму горизонті і своїм життєдайним промінням осяяли моє самотне життя. Тож, беручи до уваги, що я не можу без Вас і дня прожити, закликаю Вас активно відгукнутися на щирий зойк мого палкого серденька і взяти найактивнішу участь в коханні, любити мене до смерті й призначити рандеву».

— А де призначити — тут чи на тому світі? — не зрозумів вкрай спантелечений Вітька. — Я хочу, щоб тільки тут.

— Це й мається на увазі, — задоволено посміхнувся Федько. — А взагалі яке враження?

Вітька довго стояв, як прибитий, безпомічно кліпаючи білими віями.

— Сильно! — врешті сказав він. — Хоч я нічого й не втямив.

— Головне, що дух забиває! — захоплено вигукнув Федько. — Від такого послання й цариця впала б за мертво, не те що Галька.

— Покладаюсь на тебе. Але гляди, якщо з Галею що трапиться, то головою відповідатимеш! І листа віднесеш сам, прямісінько їй у руки, — сказав Вітька. — А я не піду.

— Гаразд, — погодився Федько. — Підкладу вже їй бомбу і візьму перший удар на себе. — Він поклав листа за пазуху, підв'язав потугіше штани й витер під носом: — Жди мене або живого, або з перебитими ногами. Коли ж зовсім не повернуся, не поминай лихом!

— Раз мати родила! — відповів Вітька. — Я тебе не забуду, мій вірний друже.

Діалог про підготовку до штурму

— Ну?.. Що?.. Та не тягни... Віддав?..

— Віддав... Хе-хе-хе...

— Прочитала?

— Прочитала.

— І що?.. Та не тягни, Жучок!

— Ну, прочитала, а я стою. І вона стоїть. І дивиться...

— На кого дивиться?

— Та на мене ж.

— А чого це вона на тебе дивилася?

— А я хіба знаю? Стоїть і дивиться, наче хто її по голові стукнув. Та все лоба тре, мов до пам'яті приходить. І дивиться на мене.

— Ну, подивилася, а далі що?

— І далі дивиться і мовчить.

— Та що ти за цяця, щоб вона на тебе довго дивилася?.. Диво яке?

— А я хіба винен? А вже потім як опам'яталася, то як засміється!.. Трохи не впала. А я стою й чую, що в мене ось-ось штани зсунуться...

— Та провались ти з своїми штаньми!.. Ну посміялась, а далі що? Плакала?

— А далі каже: «Передай Вітьці Горобцю, щоб він сьогодні о п'ятій годині наніс мені візит».

— Який це візит? Він важкий? Я донесу?

— Підеш і без візиту. Чого це ти будеш надриватися. Радій, що вона тобі рандеву назначає. До тебе дійшло?

— Ур-р-ра!!! Ой, ти молодець, Федько!

— Тепер все залежить від тебе. Зумієш їй вкрутити, вона викине білий прапор.

— А що ж робити, щоб вкрутити?

— Пхі... Це я тебе навчу. Значить, так. Сядете ви на лавочці і будете дивитися на місяць, а ти на додачу ще й зітхатимеш.

— Як?

— Ну, так, ніби ти помирати зібрався і ніби все життя для тебе одне пхі! Втямив? Так у книжках зітхають.

— І поки зітхати?

— Поки витримаєш... А ти думав, легко бути закоханим? Тут ще помучитися треба. А коли побачиш, що вона до тебе хилиться або покладе голову на плече, то називай її «зіронько», «сонечко моє яснее», «ясочко», ну і так далі.

— А якщо не любить?

— Якщо не любить?.. Гм... Тоді кажи так: «У-у, зміюко лукавая!» — і в очі заглядай, коли будеш казати.

— Зміюко лукавая?

— Та ні, це коли «зіронька» чи «сонечко». А коли назвеш зміюкою, то одразу ж тікай, щоб, бува, не навернула чим. Бо жінки — вони такі, на все здатні...

— Я готовий до всього!

Коли б автор писав ліричну повість про перше кохання, то він так би закінчив цей розділ: «О, де взяти слів і як тими словами передати ту бурю, той тайфун, що здійнявся в душі Вітьки Горобця! Подумати тільки, Галя Козачок призначила йому перше побачення! Перше побачення першого кохання! О, де взяти слів! О, як тими словами про це на папері розказати? Раз-бо в світі буває перше кохання і перше побачення! Неймовірна подія в чотирнадцятилітньому житті Вітьки Горобця! Невже муки безнадійного кохання зникли так швидко і так швидко з'явиться щастя?.. Та кричати про це треба, на сьоме небо треба дертися пошвидше і звідти переможно оглядати усю матінку Землю:

— А що, бачили? Недарма Федько всю ніч готував свою «бомбу»!..

Кажуть, що на перше побачення закохані мчать з такою радістю, яка по силі вибуху еквівалентна добрій сотні тонн тротилу. Може, й так, а тільки Вітька Горобець більше розгубився й злякався, аніж зрадів. Куди й поділася його хоробрість. Одне діло самому тихенько кохати, а друге, коли вона каже «приходь». Ось тут Вітька й злякався, ніби відчував, що це кохання приведе його до команди: «Вогонь!»

На Голгофу!

І пішов Вітька Горобець на перше побачення до Галі Козачок, як на страту. Ой, та й довга ж дорога! Ну, візьми себе, Вітько, в руки. Всі ми, смертні, пройшли й пройдемо по цій дорозі. Одні раніше, другі пізніше, одні сміливо, другі — ледве ноги тягнучи. В одних ця дорога з гороб'ячий скік, а в других тягнеться через багато земель, і вони блукають по ній десятки років. Але йдуть. Іди й ти, білявий хлопчику! Що вдієш, вся чоловіча половина роду людського приречена пройти по цій дорозі. Тож будь мужчиною, Вітько, не треба так хвилюватися й губитися! Звичайно, тут ще бабуся надвоє ворожила, не знаєш, що тебе чекає — чи голгофа з хрестом, чи едем з райськими садами...

Ну, сміливіше, Вітько! Оглянься, в цю гамлетівську для тебе хвилину — «бути чи не бути» — за тобою покірно котиться вірний Федько.

Він також намагається підняти твій настрій.

— Ві-і-тько, ну хіба так можна? — докоряє він, йдучи слідом. — У тебе такий вигляд, як у Саливона, коли його з мішком дерті спіймали. А ти ж несеш візит дамі свого серця!..

— Вертайся! — не обертаючись, каже Вітька. — Далі я сам піду. Що буде, те й буде.

— Та я ще хоч трішечки...

— Кажу, вертайся!..

— Ну, гляди ж, Вітько! Повертайся з щитом або на щиті!

Сів Федько край дороги, підпер голову руками і, дивлячись услід Вітьці, важко зітхнув: ой, прийдеться ж колись і йому йти по цій дорозі на свою голгофу чи у свій едем!.. І в Федька аж похололо всередині. «Яка тільки доля нещасна в мужчин» — сумно думає він, — і чого дівчата не йдуть до нас самі?..»

Кажуть, що на перше побачення летять на крилах кохання, і ще кажуть, що в ту ніч тьохкають соловейки і звабливо сяє красень місяць. Може, воно й так. А тільки Вітька не летів, а ледве ноги тягнув, бо, видно, зовсім відмовили йому крила. Ніби ж і сміливий хлопець, а так розгубився! І, як на гріх, жодний соловей не тьохкав. Лише на телефонному стовпі сиділа стара скуйовджена ворона з двома пір'їнами у хвості й так недоречно каркала, як недоречно каркають всі ворони на світі.

Вулиця довга, пряма, і там, у кінці, Галина хата з голубими півниками на причілку. Вітька притишує ходу, щоб хоч трохи відтягти вирішальну хвилину, як раптом хата з голубими півниками сама починає рухатися йому навстріч.

Ні, немає вже назад путі, тільки вперед!

Хата з голубими півниками наближається все швидше, швидше. Ось уже пропливають кущі бузку, посаджені колись руками Галі, ось уже пливають різьблені ворота, ось уже пливе хвіртка... Ну, сапни повітря, хлопчику, і заходь. Дивись, для тебе відчинена хвіртка. Ну, сміливіше!..

Та ноги несуть його далі...

Він уже минає хвіртку, як раптом дзвінке, веселе:

— О! Вже й на нашій вулиці орли літають!..

І на воротах — Галя. Ні, не Галя, а ясне сонце. І Вітька в першу мить зажмурюється од дівочої посмішки.

— Добровечір! — гойдається Галя на воротах. — Дозвольте поцікавитися, куди це ви путь-доріженьку тримаєте і які думи оповили ваше ясне чоло?

— Та-а... — зам'явся Вітька. — Я... е-е... прогулююся. Свіжим повітрям дихаю.

— А я й не знала, що біля мого двору таке свіженьке повітрячко!

О Галько! Та хоч не вбивай хлопця так одразу і так наповал! Ну, дай же йому опам'ятатися, пожалій його.

— Залітай, орлику! — ще ширше відчиняє Галя хвіртку. — А я думала, що ти замість себе Федька пришлеш.

Тягнувши ноги, Вітька заходить у двір. Нічого поки що не бачить.

— Дихай, орлику, свіженьким повітрям, — ласкаво запрошує Галя. — У дворі воно ще свіжіше. Тільки не стій так рівно, а то мені аж страшно стає. Сідай.

Вітька сідає на лавочку і все ж залишається рівним і високим. Галя теж присідає на краєчок. Перше хвилювання потроху зникає. До хлопця знову повертається здатність мислити, говорити.

— Яка сьогодні гарна була погода, — нарешті каже він.

— Авжеж, гарна, — згоджується дівчина. — Як у холодку лежати, то навіть дуже гарненько, а я поки пошту рознесла, думала, згорю на сонці.

І тут тільки Вітька помічає, що в дворі повно квітів, різнобарвних, запашних. Тут айстри, жовті гвоздики, висока рожа, чорнобривці, нагідки, черевички, майори; нічні фіалки вже починають несміло розкривати свої ніжні пелюстки...

— Ти лю-любиш квіти? — чомусь шепотом питає хлопець.

— Лю-люблю, — також пошепки відповідає дівчина.

Вітька скошує очі і бачить близько себе тоненьку дівочу шию з маленькою синьою жилкою. Та жилка швидко-швидко пульсує. Потім його погляд надібує традиційні дівочі ямочки на рожевих засмаглих щоках з ледь помітним ніжним пушком біля вух, ще вище Вітька бачить тонку брову, мов крило чарівної птиці...

Галя нараз повертає до Вітьки обличчя з очима, повними сміху і ще чогось невлучного, од чого радісно стискається серце, з напіввідкритим маленьким ротом — і хлопець мало не задихається... Яка ж вона гарна!.. Куди він раніше дивився, куди?.. О сліпець!.. О великий сліпець!.. І добре, що хоч вчасно прозрів!

«Пора вже зітхати», — спохвачується хлопець і, набравши побільше повітря в легені, натужно зітхає. Потім скося дивиться на дівчину. Подіяло чи ні? Та Галя щось продовжує розповідати про свою пошту. Тоді Вітька вдруге зітхає, ще натужніше, але Галя, як і раніше, не помічав. А вже за третім разом Вітька передав куті меду й гикнув.

— Ти, мабуть, вдавився? — сполошилася Галя. — Одразу б і сказав, а то так страшно зітхаєш. Давай я стукну по спині.

І Галя заходилася тарабанити хлопця кулачками по спині, і це ніби зовсім пробудило його.

— Галю!.. — наважився він і, глянувши в її чорні бездонні очі, у яких спалахнули вечірні зірничі, полетів немов у космічну глибіню. — Галю...

— Що, хлопчику? — Галя покуйовдила його білявий чубчик. — Скажи Федьку, щоб більше не писав таких посланій, я все-таки ще хочу жити.

— Галю... Я... — Вітька наважився і взяв її за руку. — Я...

Дівчина ніби й чекала цього.

— Ой, забула! — схопилася. — Мені ж треба повну діжечку води натягати. Ой, дасть мені мама, як прийде. Може, ти хоч відеречко витягнеш, орлику?..

— Та я! — зривається на ноги Вітька. — Для тебе хоч цілий океан!

— Мені не океан, а діжечку, Вітюнчик.

Так і сказала: Вітюнчик. Та хто ж на Вітьчиному місці після такого слова не буде носити воду? Та після такого слова можна всі океани долонями вихлюпати! Вітька хапає відро і мчить до колодязя.

— Діжечка біля сараю, Вітюнчик! — кричить навздогін Галя. — Щоб повну натягав, а я скоро повернуся!..

Діжечка виявилася здоровенною бочкою, відер на тридцять, але що вона означає в порівнянні з словом «Вітюнчик»? І Вітька заходився з такою енергією і таким запалом носити відра, що й землі під ногами не чув. Правда, після десятого відра запал трохи пригас, і хлопець, сівши передихнути, з жалем подумав: чого було не запросити на таке рандеву й Федька. І тільки подумав, а Федько вже із-за воріт виглядає і пошепки запитує:

— Ну, як?

Удвох робота пішла значно жвавіше. Федько витягував відра високим скрипучим журавлем, удвох виважували його на зруб, Вітька виливав у «діжечку». Так витарабанили і вилили ще п'ятнадцять відер води.

— Я й не підозрював, що кохання таке важке, — зітхав Федько, тягнучи двадцяте відро.

Через годину, коли приятелі, стомлені, мокрі, із стогоном доливали останнє, тридцять третє відро, у двір впурхнула Галя і весело заторохтіла:

— Ой, спасибі вам, хлопчики! Приходьте ще й завтра на рандеву, я буду рада-радісінька!..

Федько скоса поглянув на діжку й здригнувся.

Спали хлопці, як мертві. Вітька всю ніч бурмотів: «Тягни, тягни, Федько, та не хлюпайся!..»

О зміюко лукавая!!!

Другого вечора Вітька рубав дрова у Галі Козачок. А що він мав робити, коли, прийшовши на своє друге побачення, застав дівчину за прозаїчним рубанням дров. Не міг же він сидіти склавши руки і спостерігати збоку, доки Галя впорається з цим нежіночим ділом?

— Спасибі тобі, Вітюнчик! — заторохтіла, даючи хлопцеві сокиру. — А я думала, що замучусь з клятими дровами. Ти справжній мужчина, Вітюнчик!

І Вітька Горобець в одну секунду злетів на сьоме небо і затанцював там од радощів! Подумати тільки! Галя назвала його справжнім мужчиною! Та хіба хто відмовиться рубати дрова, почувши оці слова?

Галя, як і першого вечора, кудись зникла. Та Вітька того не помітив. Він рубав дрова, рубав натхненно, наче пісню співав. Сокира так і гуляла в руках, як іграшка, Дзвеніла і, здавалося, теж співала.

Незчувся, як у двір зайшов Федько з кувалдою і двома клинами в руках.

— Як ти здогадався взяти? — здивувався Вітька.

— Бачив учора, що в неї дрова не рубані, — коротко відповів той.

Робота закипіла. Вітька наколював чурбаки, ставив клин, і хлопці по черзі гупали кувалдою так, що чурбаки із дзвоном розліталися по всьому дворищу.

— Га-ах! — кричав Федько, опускаючи кувалду. — Кохання — штука серйозна!

— Ге-ех! — підтримував його Вітька. — Вчися, колись і тобі доведеться. Ніде ти не дінешся!

Ось тут і сталося...

Федько саме підняв над головою кувалду, щоб добре розмахнутися. Вітька сидів і тримав клина. Удар затулювався.

— Та бий, чи ти заснув? — крикнув Вітька.

Удару не було.

Вітька звів голову і здивовано кліпнув очима. Федько стояв, як дерев'яний, високо над головою тримаючи кувалду, і дивився

кудись убік. Вражений Вітька встав, глянув і собі... Остовпів. Закам'янів на місці. Занімів! Спершу не повірив власним очам. Городом йшла Галя, його Галя із сином чаплівського фінагента Петром Білим! Вона весело сміялася до нього, і Петро теж сміявся. Отой завжди прилизаний, напахчений одеколоном мамин синок, Петро Білий. Отой Петро Білий, ябеда і боягуз, хвастун і брехун, якого Вітька терпіти не міг. І до нього так привітно посміхалася Галя, його перша любов...

Вітька ворухнув похолоділими губами і не спромігся й слова сказати. Федько все ще непорушно стояв і високо над головою тримав кувалду. Був схожий на скульптуру молотобійця в Парку культури і відпочинку. Його погляд наче приріс до того городу. І в ту ж мить Вітька відчув, як сповзає із сьомого неба на грішну землю...

— О зміюко лукавая!! — нарешті повернув язиком в пересохлому роті.

Від його голосу й Федько очунявся, кувалда тихо вислизнула з рук, грюкнулася додолу. Проте ще якусь мить тримав руки над головою, а потім повільно опустив їх. Повернув до Вітьки посіріле обличчя:

— Ба-бачив?.. — запитав заїкаючись. — Ба-бачив, я-ак ду-дурнів у-учать?.. Нам со-сокиру у руки да-дала, а сама з Пе-петром Бі-білим... За-закривай кра-крамничку та буд-демо змоту-у-ватися зві-звідси...

— У-у-у, змія!!! — важко дихав побілілий Вітька. — Отак зрадити? Отак обмануть? Отак круг пальця обвести? Як сліпе кошеня... А я ще воду носив, дрова рубав!..

А Федько вже отямився і стояв на диво спокійний.

— У житті, Вітько, як на довгій ниві, — підсмикнув штани. — Може ще й таке трапитися, бо жінки, вони на все здатні.

Федько знову був Федьком: флегматичним, спокійним, добродушним і вайлуватим. Підхопив кувалду та клини, ще раз глянув на город.

— Ну, ходімо, поки нам нової роботи не знайшли. На помилках, як каже голова колгоспу, ми всі вчимося.

Вітька вискочив з двору, наче окропом ошпарений. Тепер він уже спізнав усього: перше кохання, перше побачення і першу зраду.

— Це ще пхі! — філософствував Федько, несучи кувалду й клини. — А згадай козака Чаплю. Цей ще більше постраждав, бідолаха, через жінок...

Що мав на увазі Федько Котигорошко, згадуючи козака Чаплю, ми зараз повідаємо. Кажуть, що на місці нинішніх Чапель був колись хутір запорозького козака Данила. Добрий був козак Данило: не боявся ні меча, ні дикого коня, ні косоокого яничара! І не знав би й горя веселий козак Данило, якби не його осоружний ніс, довгий та гострий, наче дзьоб. Хто наділив козака таким недотепним носом, ніхто не знав, а тільки прозвали Данила через той ніс Чаплею. Спершу хоробрий козак Чапля не горював ні від носа, ні од прізвиська. Коли він налітав із Сагайдачним на Кафу громити яничар, то довгий і недоречний ніс аж ніяк йому не заважав. Та й самі яничари звертали увагу лише на його шаблюку.

І все було б добре, якби Чапля, на свою біду, не закохався у дочку шинкарки, красуню Оксану. Сунувся хоробрий козак Чапля до красуні, а та в крик:

— Ой леле!.. Такий ніс на свято ріс, а ти його, козаче, в будень носиш!

Чапля погорював трохи, визнав за краще вдарити з тилу та атакувати шинкарку, щоб з її допомогою вкоськати непокірну Оксану. Але виявилось, що штурмувати Кафу було легше. Правда, шинкарка спершу мовби й не заперечувала проти сватання Чаплі, а лише сказала:

— Ніби й не поганий ти козак, Даниле, і хутір добрий маєш з усією живністю, а хто тебе знає, що в тебе на мислі? Поживемо — побачимо, що ти за їден, а тоді вже й віддам Оксану.

Повеселілий Чапля захотів показати себе з усіх боків. Знав, що шинкарка понад усе цінила тих козаків, котрі днювали й ночували в її шинку. Отож Чапля й унадився в шинок. І чим більше він пив з приятелями і чим більші компанії з собою водив, тим привітнішою до нього робилася шинкарка. І коли за літо Чапля таїш завоював її симпатії, то виявилось, що свататися до Оксани уже не було рації: хутір поплив, за борги прямисінько шинкарці в руки. І назвала вона той хутір Чаплі, на згадку про довгоносого невдаху, і віддала його своїй Оксані в придане, коди та одружувалася з молодим сотником...

— Он як воно, Вітько, було! — торохтів дорогою Федько. — Хутір пропав за цю любов, козака жінки вкрутили! А ми ж тільки дрова рубали їй, і вкрутити нас, самокритично кажучи, нічого не коштувало! Ех, нещасливе наше село на кохання з самого початку.

— Уб'ю! — раптом стис Вітька кулаки.

— Кого? — повернувся до нього Федько. — Коли Галю, то дарма. Чи ж винувата дівчина, що ми з тобою такі капловухі вродилися? Петро й води не носив, і дров не рубав, а бач, одразу ж у город! А ми кувалдами гепали. Ні, коли бить, то, по-моєму, треба Петра. І побити добряче, щоб не посмів до Галі і в двір заходити. Може, ще і вдасться його відігнати. Бо жінки, як казав дядько Гаврило, визнають того, хто їх вкрутить.

— Я готовий! — сказав Вітька, засуваючи рукави. — Я йому покажу Галю! Він мене запам'ятає!

— Підожди, не гарячися, тут треба добре обміркувати. Можна Петра застукати в темному місці і...

— Я не злодій, щоб кидатися до нього вночі, — перебив його Вітька. — Якщо битися, то вдень і по-чесному. Що козак Чапля зробив своєму супернику-сотнику?

— А що б же? — здвигнув Федько плечима. — Не цілувався ж. На герць його викликав. І билися вони на шаблюках!

— Оце по-чесному і по-козацькому! — загорівся Вітька. — Я теж Петра викличу на герць.

— Тобто на дуель? — задумався Федько. — Я читав, як на дуелі б'ються, і знаю правила. Оце буде по-благородному. А коли хочеш і зовсім бути благородним», то бери мене своїм секундантом.

— А зброя де?

— Ну, шаблюк ми не дістанемо, а самопалів можна. Я ще підчитаю в Пушкіна про дуель, і Петрові боком вилізе Галя Козачок!..

От вам і все!

...А в автора опустилися руки.

Все!

Автор чесно виконав свій обов'язок і, як умів, розповів про те, як перше кохання Віті Горобця привело його, Вітю Горобця, до першої і, гадаємо, останньої дуелі.

Пора вставати, Вітю. Твій час настав.

А ти все ще спиш із гарячим піском на животі, закоханий мій мужчино чотирнадцяти неповних років.

Ти спиш останній раз перед дуеллю, спиш і...

І сниться тобі похоронна процесія, і духовий колгоспний оркестр, спалахуючи проти сонця міддю, грає траурний марш... Все село проводить тебе, Вітя Горобець, в останню твою путь!

Плаче за труною Галя, побивається: ой, на кого ж ти, мовляв, мене покидаєш?..

«Не знаю», — гірко думає Вітя і кріпиться з останніх сил, щоб і собі не розплакатися. Не гоже покійнику на своїх похоронах плакати.

Всі плачуть... Федя плаче і навіть Грицько Причепка на даному етапі рукавом сльози витирає.

А голова колгоспу, схилившись над тобою, сумно каже:

— Шановний товаришу Горобець! Радимо вам спати спокійно і вивчати у сні класиків!

І тебе опускають у яму.

— Н-не-е хо-о-очу-у-у!!! — зненацька кричиш ти.

— То вставай, як не хочеш! Чого ти репетуєш, як тітка Марфа, коли в неї гроші на базарі витягли, — хтось каже голосом Федька Котигорошка. — А потім вона прийшла додому і знайшла гроші в себе під подушкою, в панчосі...

— Е-е... Г-га-а?! — Вітька закричав і схопився. — Що?

— Чого ти як самашедший кричиш? — Федько аж відскочив. — Вставай, пора вже...

— Що?.. Га?.. — важко дихав Вітька. — Мене вже убили?

— Ще ні, — утішає Федько і, підтягнувши штани, оптимістично закінчує, — але можуть... В тебе все, як кажуть, ще попереду... Отож протри очі і ходімо на поле бою. — Подумавши, радить: — Коли будеш через поріг переступати, високо піднімай ноги, щоб, бува, не спіткнувся... Є така прикмета: хто спіткнеться перед дуеллю, того неодмінно вгепують!

Вітька не хоче, щоб його вгепали, тому, високо піднімаючи ноги, старанно переступає через поріг і жмуриться від ласкавого вранішнього сонця.

— Який гарний ранок, — зітхає він.

— Як завжди перед смертю... — по-філософському каже Федько. — Трохи не забудь... Виходячи з хати, не озирайся, бо потім не повернешся назад... Носа не вішай і йди з гордо піднятою головою. Коли раптом що... ну, вгепують тебе, всі будуть казати, що він ішов з гордо піднятою головою в свою останню, так сказати, путь!

І вони пішли. На поле бою.

Вітька Горобець крокує попереду, як і годиться, з гордо піднятою головою, Федько Котигорошко, підтримуючи в пазусі самопал, котиться за ним слідом і важко зітхає. Вітька на ходу роздивляється село і теж зітхає. Гарне ж яке рідне село! Все в яворах. А на левадах — верби. Сади вишневі, яблуневі всюди... Сорока десь безтурботно скрекоче, граки галасують... То там, то тут по-

важні, солідні лелеки на хатах стоять і гречно, з гідністю на світ білий дивляться... Надивляється Вітька, може, більше він і не побачить уже Великих Чапель?

Федько позад нього шморгає носом.

— Ти чого? — не обертаючись, питає Вітька.

— Жа-жалко... — пхикає Федько. — А раптом тебе вгепав Петько? Він такий, що на все здатний.

— Будь мужчиною, — радить Вітька. — Якщо і загину, так на полі бою, як і подобає справжнім мужчинам!

— Я збережу про тебе світлу па-пам'ять у серці, — Федько витирає сльози і вмить стає по-діловому зібраним. — Значить, так... Давай швидше, бо Петька ще подумає, що ми злякалися...

Друзі надають ходу.

— Ех, і буде ж зараз стрілянина! — Федько аж руки від задоволення потер, радий, що така важлива подія, як дуель, не обійдеться без його, Фединої, участі. — Недарма ж я всю ніч самопала готував! — Сплювує і авторитетно заявляє: — Баб-бахне, будь здоров! Або Петьку, або тобі добряче перепаде!.. Поживемо, як кажуть, побачимо.

Вітька без особливого ентузіазму додає:

— Поживемо — побачимо, кого бабахне.

Дуель

25 липня 1964 року.

Сім годин ранку.

Самопали вже заряджені.

Секунданти уточнюють останні деталі дуелі.

Дуелянти похмуро стоять біля своїх бар'ерів на березі ставка і стараються не дивитися один на одного. Їх розділяють дванадцять кроків. Дванадцять кроків життя і смерті. Навіть галасливі сороки затихли на вербах і зацікавлено спостерігають, що ж діється біля ставка. Цього разу агресії на їхні гнізда ніби ніхто не замишляє.

— Увага! — урочисто вигукує Федько і рвучко підсмикує штани. — Через дві хвилини ви будете стрілятися за Галю Козачок! Перший постріл по своєму супернику Петру Білому зробить Вітька Горобець...

— Ти не заговорюйся! — перебиває Вітька свого секунданта. — Він для мене не суперник. Він просто нечесна людина, і все!

— Ще б пак! — закопилує Петро товсту рожеву губу і презирливо сплювує. — Наче я винуватий, що ти гепав кувалдою!

— Замовкни! — потрясає Вітька самопалом і від ненависті аж танцює. — Ти зараз одержиш все, що хотів!..

— Противники, не дратуйтеся, бо вам ще треба стрілятися, — заспокоює старший секундант. — Дотримуйтеся правил дуелі. Я пропоную вам в цю останню, так сказати, історичну хвилину помиритися.

— Пішов ти к чорту з своїм мирінням! — вигукує Вітька. — Я першим покохав Галю, і вона перша звернула на мене увагу. І якщо Петро хоче миритися, то хай відмовиться од Галі!

— Ніколи в світі! — чвиркає Петро і береться руками в боки.

— Не забувай, що я перший стріляю! Я тобі покажу, як до чужих дівчат приставати!

Секунданти роздали супротивникам по коробці сірників.

— Дуелянти-и-и!! — на високій ноті затяг Федько. — До бою приготуйся!

Дуелянти звели самопали й націлили один на одного... Ще мить — і...

— Юрку! — звернувся Федько до Петрового секунданта. — Ану, відійди подалі од Петра, щоб, бува, й тебе не садонуло!..

Побілілий Юрко, хлопчина років дванадцяти, Петрів сусід, котрий, власне, й пішов у секунданти тому, що був винен Петру п'ятнадцять копійок, позеленів, позадкував, а тоді, щось дико крикнувши, чимдуж кинувся тікати до села, тільки штани залопотіли. Ніхто й слова не встиг сказати, як його вже не було.

— Такий прудкий довго житиме, — похитав головою Федько.

— Стійте! — раптом закричав Петро і теж почав зеленіти. — А хіба ви на-наспра-а-вді?.. Хі-хіба це не гра?

— А-а, ти думаєш, що я гратися з тобою прийшов? — пирхнув Вітька, витягуючи з коробки сірника. — Думаєш, комедію буду розігрувати? Стій!..

— Вогонь! — крикнув Федько і, впавши на землю, обхопив голову руками.

Че-е-ерк!..

Тріснув сірник, спалахнув. Вогник обхопив жовтяву порошину на запалі Вітьчиного самопалу. Ще секунда — спалахне запал і тоді...

Вітька звів голову, глянув на Петра і... нікого не побачив. Петро нісся до села в хмарі куряви точнісінько так, як писав колись Лермонтов:

Гарун бежал быстрее лани,
Быстрей, чем заяц от орла,
Бежал он в страхе с поля брани...

— Боягуз! — застогнав Вітька і в ту ж секунду відчув, як його руку з силою рвонуло вгору... Ні, самопал не стрільнув, він вибухнув, наче бомба, вибухнув гулко, і клуб чорного кіптявого диму з вогнем вдарив Вітьці в обличчя. Щось з силою дзизнуло його по зубах...

Коли Вітька розплющив очі, розірваний, чорний од порошу самопал лежав долі і все ще димів. Гостро пахтіло порохом. Обличчя пашіло жаром, а на зубах щось тріщало. Вітька сплюнув — і до ніг випав почорнілий од порошу зуб...

— На кий чорт здалася така дуель? — здвигнув він плечима. — Всі повтікали, а я собі зуб вигатив.

— Уже? — схопився з піску Федько. — Тобі голови не відірвало? Ану, покажи... Ой-ой, який же ти чорнющий, як у сажі...

Федько покрутив Вітьчину голову і, переконавшись, що вона на місці, захоплено вигукнув:

— Ну й бабахнуло ж добряче!.. Мабуть, і в селі чули.

— Чому самопал розірвало? — накинувся Вітька на свого секунданта.

— Н-не знаю, — почервонів Федько. — Просто так...

— Не бреші! Ти насипав порошу більше, ніж треба.

— Ну, дві мірки всипав, — похнюпився Федько. — Я хотів, щоб ти переміг. А воно...

— А воно так нечесно, — спльовував Вітька і порох, і кров. — Могло ж усі зуби повибивати.

— А де ж Петро? — озирнувся Федько. — Уже в раю?

— Боягуз він нікчемний, а не Петро! Хвастун заячий! Та зроду-віку не повірю, щоб Галя його покохала!

— Але ж ми бачили їх разом? — розгублено кліпав Федько.

— Тут щось не те. Галя не могла покохати такого боягуза! — азартно доводив Вітька і відчував, що від цього йому трохи легшає.

— Вітько!!! — жажнувся Федько. — Тікай!..

Вітька рвучко оглянувся. До місця дуелі біг чаплівський міліціонер Грицько Причепка, котрий мав вуличне прізвисько Даний Етап, і немилосердно сюрчав. Цього вже не було передбачено умовами дуелі.

— Федько!.. Бігом! Щоб твоєї й ноги тут не було!

— А ти?

— Мені однаково...

— Я теж не тікатиму. Це неблагородно...

Проте прожогом кинувся на другий край ставка, де були густі зарослі молодого вербняка.

— Стій-ій!!! — загаласував Причепка. — Стій, на даному етапі, бо стрілятиму!..

Щоб дати змогу секундантові втекти, Вітька повільно побіг у протилежний бік, перечебився, впав. Доки він зводився, підбіг захаканий Причепка і схопив його за руку.

— Та не сюрчїть так дуже, — набурмосився Вітька, — бо мені аж у п'яти шпигає.

— Я ось тебе сюркну по потилиці! — важко хекав Причепка. — Що це твориться?.. До чого ми... дожилися... на даному етапі?.. У Чаплях дуель. Заборонена ще при царю дуель! Із-за якогось... дівчиська... Два дурні, не досягши паспортного віку!..

— А ви не смійте згадувати Галя! — наїжачився Вітька. — З мене питаєте, я головний зачинщик!

— Спитаємо, голубе, питаємо! — запевнив Причепка. — Подумати тільки! Вони стрілилися! І де? У Чаплях! У моїй дільниці, де навіть самогонників нема! Та це ж, на даному етапі, добре, що зубом відбувся. А коли б голову... одірвало? Як би я мав реагувати? На даному етапі? Скласти акт про дуель? Прикласти до нього твою дурну голову? Як речовий наочний доказ? Дивіться, мовляв, до чого Причепка дослужився? За двадцять років! Бездоганної служби! В рядах міліції! На даному етапі!

— Ну, ведіть уже, чи що, — буркнув Вітька. — Бо мені набридло вже стояти... на даному етапі.

— Постойш, не до молоді тебе конвоюватиму. Значить, так. Ти арештований. За користування забороненою дуелею. Мусиш іти рівно, на даному етапі. Крок вліво, крок вправо — вважається втечею. В такому випадку я змушений буду застосувати зброю. Ясно? — і Причепка красномовно лягнув себе по кобурі.

— Ясно, — похнюпився Вітька.

— Кроком руш, дуелянт!..

Арешт

Широкі дубові двері, оббиті хрест-навхрест металевими шпугами, розчинилися з противнющим скреготінням. Вітька переступив поріг. Двері з тим же скреготінням зачинилися. Бранець

постояв кілька хвилин, звикаючи до темряви, а тоді, нагледівши в кутку солому, присів, задоволено простягнувши ноги. Від пострілу, арешту крутилася голова, болів вибитий зуб, і що найгірше — настрої був нікудишній.

«Ось і скінчилося моє кохання, — з гіркою думав Вітька. — Тепер запрут мене в тюрму — і будь здоров!»

Двері знову заскрипіли і впустили... Петра Білого, Вітьчин суперник стояв і безпорадно кліпав очима, звикаючи до темряви.

— Що, й тебе спіймали? — озвався Вітька.

— Я сам прийшов.

— Ти ж і боягуз!.. Аж противно...

— Я не боягуз, я з повинною прийшов. А повинну голову не січуть. Це все ти винуватий, — Петро схлипував. — Ти перший викликав мене на дуель і стріляв ти...

— А чого ж ти погодився?

— Так я думав, що це гра якась.

— Було б не лізти до чужої дівчини.

— Та я Гальки й бачити не хочу!

— Ах ти ж боягуз нещасний! Мало того, що з дуелі втік, так ще й дівчину ганьбиш? — схопився Вітька із стисненими кулаками. — Говори, чого ти з нею в кукурудзу ходив?

— Полов...

— Що-що?

— Кажу, що полов кукурудзу, — витирав сльози Петро. — Я тільки хотів позагравати з Галею, а вона мені сапу в руки — і в кукурудзу. Ну й довелося виполоти...

Вітька від несподіванки впав на солому і розреготався на весь сарай:

— Ха-ха-ха!.. Кукурудзу полов! Ха-ха-ха!..

— А ти дрова рубав.

— Це хоч чоловіче діло. Ха-ха! А ти полільніцею був! От. Галя здорово тебе провчила, щоб не ліз куди не слід. І виполов?

— Виполов. Вона прийшла й каже: «Дякую. Тепер ти можеш іти додому». Ну, я й пішов.

— Ти, Петре, дурний, як сто пудів диму! Чого ж ти не сказав цього? Так ми б і не билися. А тепер...

Знову заскрипіли двері. Зайшов Причепка. Двері залишив відчиненими. Сам сів на стільці біля виходу.

— Ну, як справи, дуелянти, на даному етапі? — весело запитав він, оглядаючи хлопців. — Я бачу, один уже сміється. Це добре. Хоча гріхи ваші тяжкі... Ну й жара сьогодні... Ху!..

Причепу розстебнув пояс з кобурою і поклав її біля стільця, потім скинув сорочку і повісив на цвях. Лишився в одній майці, полегшено зітхнув:

— У-уф-ф-ф! Аж легше стало. Ну й клята жара. А тут ще й ви, дуелянти. Розмордувало вас, на даному етапі, у таку спеку!

Причепу (в майці зовсім не схожий на грізного міліціонера) пошкріб волохаті груди, позіхнув, зручно вмовстився на стільці.

— Ось що, шановні. Приконвоював я вас, на даному етапі, не для того, щоб в жмурки з вами в оцім сараї гратися. Хоча й жара, дідько її бери, а доведеться мені прочитати вам лекцію на тему: «Що таке єсть заборонена законом дуель, що таке єсть кохання і що таке єсть дурні». Регламент, на даному етапі, дві години. Для виступу в дебатах — 15 хвилин. Заперечень не буде?

— Не буде, — пирхнув Вітька, бо йому починав подобатися Причепу. — На виступ у дебатах можна вже записуватися?

— Грицько Семенович? — пролунало знадвору. — Вас можна?

— Не дадуть, на даному етапі, й лекцію прочитати, — звівся Причепу. — А ви готуйтеся до бурних дебатів, — і вийшов, щільно причинивши за собою двері.

Вітька неухважно глянув услід Причепі і від несподіванки аж свиснув... Біля стільця лежав пояс з кобурою...

У Вітьки ростуть крила

Одним стрибком Вітька опинився біля стільця і тремтячими руками схопив кобурку.

— Значить, так, — звернувся він до посірілого Петра. — Я зараз прочитаю Причепі лекцію на тему: «Що таке зброя і як нею користуються». Витягну револьвер, зводжу курок і стаю біля дверей. Причепу, нічого не підозріваючи, відкривав і...

— Стрілятимеш? — аж позеленів Петро і почав гикати: — И-ик!..

— Та слухай, боязлива твоя душа! Я вискакую і наставляю на Причепу револьвер: «Стій! Руки вгору!» Даний Етап їх піднімає... Я йому кричу: «Кроком руш до сарая! Крок вліво, крок вправо вважається втечею, і я змушений буду застосувати зброю...»

Петро тихо охнув і, немилосердно гикаючи, поповз до соломи і став поспішно зариватися.

— Ех, ти! — сплюнув Вітька і рішуче розстебнув кобурку.

І — відсахнувся. Якби з кобури з сичанням виповзла гадюка, Вітька так не розгубився б, як розгубився, побачивши в грізній кобури грізного сержанта Причепі... кусень хліба і два помідори.

Достиглі, соковиті помідори книші. Вітька нічого не міг втямити. Як? У кобури кусень хліба з помідорами? Та що ж це, зрештою, — кобура для револьвера чи господарська сумка?

— Н-н-ну, що та-там? — з-під соломи озвався Петро. — И-и-ик!..

— Нічого, — спокійно озвався Вітька. — Револьвер, виявляється, дуже смачний, особливо з помідором.

Петро недовірливо виглянув із соломи.

— Вилазь уже, дам і тобі.

Вітька розділив порівну хліб, помідори і мовчки протягнув Петрові. Невдалі дуелянти в одну хвилину впоралися з хлібом, і Вітька лише сумно зітхнув:

— Шкода, що в нього така мала кобура.

Зненацька за глухою стіною сарая почувся сердитий крик Причепі і розпачливий вереск Федька Котигорошка. Там щось вовтузилося, а потім стихло.

Вітька здвигнув плечима. По хвилі зарипіли двері, і Причепу увів за вухо в сарай Федька з лопатою в руках. Вільною рукою Федько розмазував по обличчю сльози і шморгав носом.

— Ось вони, твої дуелянти, — бушував Причепу, — яких ти хотів, на даному етапі, виручити при допомозі підкопу! Тепер повний ансамбль. Для тебе, Федько, на даному етапі, доведеться прочитати лекцію на тему: «Що таке підкопи з метою звільнення арештованих і як вони розцінюються згідно карного кодексу». Іч, який, сарай підкопувати!.. Я тебе підкопаю, на даному етапі!

— А нащо ж ви заперли Вітьку? — насупився Федько і на всяк випадок сховався за Вітьчину спину. — І прокопав би дірку, якби вас не понесло за сарай... Так, ніби іншого місця для цього немає...

— Ти мені ще будеш указувати? Куди мені бігати, на даному етапі? — посварився Причепу, і тут його погляд упав на розстебнуту кобурку. — Хлопці, хто лазив... до кобури?.. Де ви діли...

— Ми ваш «револьвер» з'їли, — пирхнув Вітька. — Шкода, що мала кобура... На даному етапі.

— Отакої!.. — розгубився Причепу. — А що ж я обідатиму?

І в цю мить щось ніби спалахнуло. Ніби сонце вкотилося до сарая. На порозі з'явилася Галя Козачок.

— Вітуньчику?! Ти живий?! — крикнула вона радісно.

І сталося те, чого ніколи-ніколи не забуде Вітька Горобець. Скільки житиме, що не пошле йому доля, які випробування не трапляться на його шляху, а ніколи-ніколи не забуде Вітька Горобець, як Галині руки, наче крила, здійнялися вгору, впали йому

на плечі, і Галя рвучко притягла його до себе і припала губами до його обпеченої щоки.

— Ну й дурний же ти, ну й дурненький, Вітько! — не то плакала, не то сміялася дівчина в оторопілого хлопця на грудях. — Ой, та який же ти замурзаний, дуелянтику мій!.. Ходімо, ходімо, тут колодязь у дворі, вмиєшся, дурненький Вітюньчику!

І, сміючись, Галя потягла все ще оторопілого Вітьку за руку з сарая. Причепи, Федько та Петро мовчки переглянулися.

— Лекція відміняється, — першим порушив мовчанку Причепи. — На даному етапі, прибав новий лектор...

Федько встав і, повертаючись до Петра, сказав:

— Отаке воно життя!.. Хто за дівчатами не стріляє, той і не виграє... Ну, Петре, зроби, на даному етапі, дяді міліціонеру ручкою і біжи собі додому.

І, підсмикнувши штани, Федько покотився з сарая, не забувши прихопити з собою свою лопату. Біля колодязя він усівся на камінь валун, підпер голову руками і зачудовано спостерігав, як Галя метушилася біля Вітьки, як вона щось весело щебетала йому, сміялася і хлюпала на Вітьку чистою холодною водою.

Вітька радісно вмивався і відчував, як од тої чистої води, яку зливала йому Галя, у нього за спиною все ростуть і ростуть крила; може, ще маленькі-маленькі, може, ще не міцні, може, ще невірні, але росли ті крила, од яких людина стала крилатою.

- Що довелося робити закоханому на прохання дівчини?
- Якими були наслідки дуелі?
- Що дізнався Вітька від Петра Білого?
- Як змінилося ставлення Галі до хлопця після дуелі?

ЧАСТИНА ДРУГА. ГОЛУБА КУНИЦЯ

Коли любиш — так женись,
а не любиш — відступись.

*Народне прислів'я, яке любив
повторювати Федько Котигорошко*

Чаплівський цирульник

<...>

...Федько Котигорошко безцеремонно покрутив сюди-туди Вітьчину голову і з притиском запитав:

— І ти з цією розкішною копицею сіна ще збираєшся на побачення? Ти — самобивця!..

Оскільки власник «копиці» не мав чого відповісти на своє виправдання, то Федько з філософським спокоєм виніс йому смертний вирок:

— На даному етапі, як каже наш незабутній міліціонер, тобі доведеться сходити до діда Левонтія!

До семи годин вечора, на коли було призначено побачення, залишилося ще дві години, як захеканий Вітька влетів до хати цирульника й притьмом випалив:

— Ой, підстрижіть, діду, під бокс та пошвидше, бо часу в мене обмаль!.. Здрастуйте!..

Вайлуватий, давно не стрижений цирульник, бликнув на збурженого клієнта єдиним і до того ж сонним оком:

— Я на Херсонщині і не таких баранів стриг, та й ті вволили чекати, — буркнув невдоволено. — Гони три гривеники і тягни стілець до вікна, де світло. Та сиди мені спокійно й не совайся, бо обчирю не там, де треба. Будеш тоді районному прокуророві голову морочити. Знаю вас, вдячності не діждешся. Он Семену Тригубу, як він женився, по сліпоті своїй оселедця зробив замість польки, так крику на весь район було! Невдячний народ! Горлопанить! Ніби вуха йому відшматував. Подумаєш, з оселедцем женитися не захотів! Ну й не женися! Так ти її, видно, любиш. А я з ентузіазмом стриг.

І з цими словами Левонтієва машинка з таким ентузіазмом вп'ялася у Вітьчину потилицю, що хлопець, холонучи, зрозумів: заради сьогоднішнього побачення йому доведеться пережити якщо й не пекельні, то досить-таки пристойні муки.

<...>

А стрілки невловимо повзли і повзли до цифри «сім». Може, Галя вже чекає його на леваді? При згадці про дівчину у Вітьки трохи відлягло від серця. Ще б пак! Перший-бо раз у житті йтиме він з дівчиною в кіно, та ще й на вечірній сеанс, як справжній мужчина.

Вже кілька тижнів минуло з часу тої злополучної дуелі, а Вітька все ще ніяк не міг заспокоїтися. Про дуель дізналося всьє село — старі й малі довго потішалися над дуелянтами й вигадували різні комічні історії. Вітька ладен був тоді світ за очі втекти...

Врятували чаплівські дівчата. Вони гуртом витягну Вітьку Горобця на високий та почесний п'єдестал «справжнього чаплівського мужчины» і ставили в приклад усім хлопцям.

— Ах, не говоріть, ми, звичайно, проти дуелей... — грайливо щebetали. — Але по-справжньому може кохати у Великих Чаплях, либонь, один Вітька Горобець!..

На безмежне міліцейське щастя Грицька Причепи, ніхто з чаплівських парубків не відважився взяти приклад з Вітьки Горобця. І той продовжував самотньо стояти на величному п'єдесталі. Справжній мужчина (бодай і в масштабах одних лише Великих Чапель!) — це щось та значило!

Вибравши вільну від слави хвилину, Вітька запросив Галю Козачок у кіно. І (о радість!) дівчина, ледь зарожевівши, погодилася. Шаріючи, опустила над темними бездонними озерцями очей пухнасті вії. Вони злегка тріпотіли, бентежно й призывно...

<...>

Скільки буде двічі по два?

Ручний годинник у Вітьки Горобця, звісно, ще не водився. Біжачи на побачення, він, за порадою Котигорошка, прихопив хатній будильник. І хоча він був дещо завеликий — кишеня відстовбурчувалася, — але, як гаряче запевняв Котигорошко, це суцця дрібниця. Головне, що Вітька завжди скаже точний час, коли про те раптом запитає Галя Козачок.

А поки що будильником користується сам Горобець: раз по раз заклопотано зиркає на нього. Сім годин... П'ятнадцять хвилин на восьму... Галі не видно. Невже не прийде? Але ж обіцяла. І начебто з радістю. Чи, може, тільки так здалося?..

Вітька все кружляє й кружляє між вербами. На ньому нові (сині в смужечку) штани й жовті рипучі черевики. Рукава білої сорочки по-парубочому закачані по лікті. На голові — бокс (таки домучив клятий Левонтій!), білявий чубчик непокірно стовбурчиться.

Хлопець мріє про ту щасливу мить, як між вербами з'явиться Галя. От якби їй хто-небудь погрожував. Ну, звичайно, не смертельно, а так, в міру, щоб Вітька міг себе як слід показати. Приміром, сікається до дівчини злющий собака. Вітька відважно йде на того злюку грудьми й рятує кохану... Собака? Теж знайшов небезпеку. Та Галю всі чаплівські собаки знають як облуплену, бо в кожний двір пошту розносять!

Горобець підбирає небезпеку більш серйозну. Хлопцеві так хочеться утнути щось героїчне, щось таке лицарське. Безперечно, на очах у дівчини. Щоб побачила, який він сміливий та відважний. От якби на леваду вискочив лев... О!.. Лев — підходящий

об'єкт для Вітьчиного лицарства. Кинувся б тоді хлопець на царя звірів, мов той витязь у тигровій шкурі... Або на леваду вибігає чорна пантера. Або ведмідь, наприклад. Чи, на гірший випадок, снігова людина... А що?

За хвилину на мирній леваді клекотіли жахливі битви. На Галю зграями кидались леви, підступно повзли чорні пантери, рикали тигри, важкою ступою сунули африканські слони, звивалися бразильські пітони, скрадалися дивізії кашцеїв, ескадрильями налітали баби-яги, повзли семиголові гідри; на беззахисну дівочу голову, до всього, обрушувалися урагани й тайфуни, під ногами в неї провалювалася земля, а в небо шугали вулкани, і, користуючись бідною, з ножами в зубах повзли ще й пірати!

Левада гуркотіла, ревла, вила, гула, стугоніла, тріщала, тряслася... Непереможний Вітька Горобець, мов той демон, носився в скаженій круговерті й виносив Галю на руках... Виносив трохи злякану, але цілу-цілісіньку.

— Добрий вечір, орлику!..

Горобець здригнувся і застиг. У вухах ще ревіло побоїще, перед очима маячили леви, тигри, пантери, кашцеї, пірати, слони, і він ледве розгледів за ними Галю. Вона підходила до нього, струнка й висока, в білому-білому платті, зашаріла від швидкої ходи, а очі сяяли ніяково й радо.

— Здрастуй, Галю, — опам'ятався нарешті хлопець.

— Пробач, я трішки затрималась. Заледве встигла рознести сьогоднішню пошту. Стільки листів та газет!..

Ходили поміж вербами, і Вітька розгублено мовчав, бо не знав, як поводитись і що говорити. Галя, схиливши голову набік, задумливо перебирала в руках квіти.

— Кажуть, дощ буде... — нарешті видавив з себе хлопець і тут же покартав себе: «Теля! Не міг нічого кращого придумати. Теж мені бюро погоди. І квітів не здогадався принести. Осел! Справжнісінький осел!»

Дівчина ледь помітно посміхнулася, промовчала. З її тонких, рухливих пальців сипались на біле плаття червоні пелюстки півоній...

<...>

— Вітю! — раптом озвалася дівчина тоненьким голоском. — А скільки буде двічі по два?

Вітька від здивування трохи не спіткнувся.

— Двічі по два? — кліпав білявими віями, і його голубі очі аж потемніли від подиву. — Та чотири. Чого це ти питаєш про це?

— Щоб почути твій голосок, — відповіла дівчина та й затулила сміхотливі вологі губи пломениючими півоніями...

«Казбек»

І тоді Вітька заговорив.

Заторохтів швидко, запально, гаряче, ковтаючи слова і стріляючи ними з кулеметною швидкістю...

З його уст так і сипались десятки історій, одна однієї цікавіша, одна однієї неймовірніша...

І все торохтів, торохтів, торохтів...

Але це — в думках. А вголос, як не силкувався, а все ще не міг нічого путнього видавити з себе.

Йшли вузькою звивистою вуличкою, що вела з левади у центр села до клубу...

А поки що хлопець елегантним жестом (принаймні так йому здалося) витяг з кишені коробку «Казбеку». Він не курих і терпіти не міг їдконого тютюнового диму. Але всезнаючий Федько авторитетно заявив, що всі закохані неодмінно смалять цигарку за цигаркою у всіх романах, повістях, кінофільмах, бо диміння — то ознака благородного хвилювання. Вітька Горобець змушений був погодитися і потягти в батька коробку «Казбеку».

Подавивши в собі огиду до тютюну, запалив цигарку, затагнувся і хрипло закашляв.

— Вітю! — здивувалась Галя. — Ти куриш?..

— Тягну, — відповів недбало і прикусив губи, бо кашель так і рвався з грудей.

— По-моему, не ти її, а вона тебе тягне, — заперечливо похитала головою Галя.

Вітька знову затагнувся і забухикав ще дужче, а в горлі ніби пройшовся хто рашпілем.

«Як закохані цю гидоту смалять? — кусав губи, аби хоч трохи стримати кашель. — Якщо ще раз потягну, то, мабуть, впаду серед вулиці».

Та більше тягти не відважився. Тихцем за спиною викинув недокурну цигарку і сапнув свіжого повітря. Трохи полегло.

Та не зробив після того й десяти кроків, як позаду почувся відчайдушний жіночий вереск:

— Рятуйте!!! Якась тряся підпала!!!

Вітька сполошено оглянувся. Біля двору бігала язиката Пріська Деркач, прозвана в селі за довгий язик Тиліхвоном, і, б'ючи об поли руками, щодуху лементувала:

— Пужар!.. Горю!.. Тушіть!..

А над сухим очеретяним тином вився голубий димок і вже вибивалися вгору червонясті язички.

Роздумувати було ніколи.

— Я — зараз! — крикнув Вітька до Галі й метнувся у Прісьчин двір. — Відро у вас є?.. Вода?..

— Пужар!.. Горю!.. Тушіть!.. — не чуючи й не бачачи нічого, галасувала Пріська.

— Відро, кажу, у вас є? — закричав Вітька. — Та не робіть, бабо, паніки, бо й хата згорить.

Доки знайшов відро та витяг з колодязя, над тинном витанцьовувало полум'я. А на селі вже гудів гул, хряпали двері, дзенькали відра, і по сухих грудкуватих дорогах панічно торохтіли підводи.

— Пужар!.. Горю!.. Тушіть!.. — не змовкала Пріська, і її лемент долітав до найвіддаленіших закутків, будоражачи все село.

Пожежу загасили швидко. Тину згоріло мало, щось метрів з півтора, а решту рятівники в поспіху розтягли й розкидали по вулиці і навіть ринули було валяти тин у Прісьчиної сусідки.

Коли все притухло і лемент вщух, а дядьки й тітки галасливо вмивалися біля колодязя, примчала пожежка. Дужі хлопці-молдці, аби не везти води назад, облили на всякий випадок Прісьчину хату і задоволені поїхали догравати у доміно.

Тільки тоді Галя розшукала у натовпі Вітьку.

— Ой, який же ти замурзаний! — сплеснула руками. — І уха у сажі, герою ти мій сміливий, орлику відважний! Ти, мов той лев, накинувся на вогонь.

«Ех, — тяжко думав хлопець. — Раз трапилось показати себе, та й те, коли сам підпалив бабі Прісьці тин. Треба ж було кинути цигарку. Чого доброго, міг півсела з димом пустити...»

І везе ж ото людям!

Коли зайшли до клубу, докручувалася добра половина фільму. Довго в п'ятні шукали вільного місця. Вітька, водячи Галю за руку, волів, щоб те місце не скоро віднайшлося. На екрані щось тріщало, ревло, стріляло й кричало, а Вітька все водив і водив за собою Галю, міцно стискуючи маленьку руку. Його штовхали: «Куди прешся на голови?!» А хлопець нічого не бачив і не чув, тягаючи за собою покірну дівчину, доки їх силоміць не посадили.

Аж тоді передихнув і глянув на екран. Безстрашний лицар, молодий і дужий, ефектним випадом шпаги проколював

бородатого жахливого пірата. Потім він спустився в трюм і невдовзі виніс на палубу юну красуню принцесу, полонянку морських розбійників.

Ніжно голубіло море, тріпотіли білі паруси, поволеньки танув у голубизні порохований дим. Навколо валялися порубані пірати, а юна принцеса ніжно обнімала за шию хороброго лицаря і дивилася на нього, як віруючий дивиться на божий лик: захоплено, віддано.

«І везе ж ото людям!.. — мучився Вітька, заздрячи кінолицарю. — А тут ні одного тобі пірата, немов крізь землю провалилися...»

Губи лицаря-визволителя жадібно потяглися до трепетних уст принцеси. Ось-ось вони мали злитися в довгому щасливому поцілунку. Галя соромливо опустила голову, ніяково зиркнула на екран з-під пухнастих вій: і хотілося дивитись, і соромилась...

Вся зала припинила в очікуванні того поцілунку.

І раптом у Вітьчиній кишені голосно задеренчав будильник.

— Цить!.. — зашипів зніяковілий хлопець і поспіхом стис спітнілою рукою кишеню, немов хотів заткнути будильнику невчасно розкритого рота. Але той, дригаючись у руці, все деренчав і деренчав, ніби хто проколював його шпагою.

Поцілунок був зірваний. Натомість, певно, від голосного деренькотіння на екрані заворушився один з недобитих розбійників... у залі знявся репет обурення:

— Хто там дзвонить?!

— Заткніть йому горлянку, бо всі пірати повстають!!!

Будильник, розкрутивши всю пружину, нарешті стомлено затих з почуттям чесно виконаного обов'язку. Герої нарешті поцілувалися. Але ефект був уже не той, і враження було зіпсоване. Це відчули, очевидно, і самі герої, бо чомусь зробилися в'ялими й байдужими, а на екрані поспішно вискочив «Кінець».

Ой співали цвіркуни, заливалися...

Вони йшли, побравшись за руки, а куди — і самі не знали. Простували просто так, як просто так ходять ночами закохані. Їм було добре гуляти вдвох під рясними зорями, добре було триматися за руки й слухати невидимих цвіркунів. В серпневій темряві, теплій і лагідній, мільярди цих «невгамовних рицарів ночі» творили найсвітлішу симфонію літа. Невидимі музики були всюди, під кожною травинкою, і здивована, оглушена ніч аж розколювалася від їхньої нестримної дзвінкої радості.

І сталося чудо: якийсь особливо меткий і голосистий цвіркун заспівав у Галиних косах. Він співав, заливався, він тріщав, кричав у дівочому волоссі, і Галя стояла зачарована, приголомшена, боячись ворухнутися, навіть кліпнути віями, притискала руки до грудей, аби стримати серце, аби воно билось не так бентежно й лунко, аби не сполошило цвіркуна.

І Вітька застиг зачарований, трепетний і теж боявся дихнути й жмурився, боячись радісними блискучими очима стривожити співака. Відчув себе найщасливішою людиною. Розумів, що не кінолицарю треба заздрити, а хай той лицар заздрить йому, Вітьці Горобцю, бо не в його принцеси, а в Галі Козачок заливається цвіркун, і не принцеса, а Галя — найчарівніша дівчина в світі.

Од радості й щастя, що переповнювали його вщерть, хлопець стиха дзвенів юним сміхом.

— Я й не знала, що ти так гарно смієшся, — шепотіла дівчина.

А Вітька відповідав їй, що він найщасливіший у світі, бо найкраща дівчина планети Земля йде поруч з ним.

З луків пахли зів'ялі, звечора скошені трави, з полів тягло запахом хліба й стерні. Незчулися, як дійшли до ставка. На березі таємничо шуміли верби й осоки, сховавшись червонястий мідний місяць, а другий плив у ставку. Десь скидалися сонні коропи і чути було, як крапала червоняста від місяця вода.

Стояли на тому місці, де зовсім недавно відбулася дуель і де гримів постріл кохання.

Вітька спрагло зазирає у темні дівочі очі, мов у пречисту криницю, і бачив у них і червонястий місяць, і білі зорі, і себе, і навіть бачив, як скидалися у ставку сонні коропи, а з них тихо крапали червонясті краплі... Незчувся, як припав губами до напіввідкритих, бентежно-тремтливих, але відчайдушно покірних вогників-губ...

І здригнулась планета Земля...

Коли з клітки вискакує лев

Все відбулося так.

І ніч була збентежена, і планета не спала, і тополі стартували у небо, і рясний зорепад феєрверком вітає чистоту першого поцілунку.

Все було саме так.

Щоправда, в ту мить, як здригнулась планета і народився перший поцілунок, біля ставу пролунало здивоване і вражене:

— Хі-і! Оце так Ві-і-тька-а! Ну й дає!..

І вдруге здригнулась планета Земля, а разом з нею й закохані. І відскочили одне від одного так стрімко і так рвучко, немовби їм під ноги впала й люто засичала індійська кобра. І від того стрибка враз зацікавили цвіркуни, а червонястий місяць, злетівши вгору, побілів з переляку і все навколо засяло-засвітилося білим дивом-видивом.

Кобри ніде не було, а метрів за десять од закоханих, залитий місячним сльвом, стояв та привітно й добродушно всміхався... Федько Котигорошко. В першу мить Вітька хотів було розкричатися і кинутися на приятеля з кулаками та, глянувши на його безгрішну і сяючу посмішку, стримався.

— Ти чого тут? — сердито запитав. — Хто тебе просив?

— Та так, прогулююсь, — відповів Федько з таким незалежним виглядом, немов тільки й робив, що гуляв ночами біля ставка. — Проходжу мимо, дай, думаю, подивлюся, як воно тут уночі: романтично чи прозаїчно?

Галя весело сміялась, а Вітька сердито супився і щось бурмотів собі під ніс швидко, запально.

— Ну чого ти белькочеш, як дідів Свиридів індик? — добродушно запитав його Федько. — Так, ніби мені не можна чудової літньої ночі провітритися біля ставка. Ще Гоголь сказав, що я не знаю української ночі...

Лише тепер Вітька побачив, що мирний і добродушний Федько мав незвичайний вигляд: за поясом у нього стирчала сокира, в одній руці він тримав вила-трійчата, а в другій — великий кухонний ніж.

— Федюшенько, ну куди це ти так екіпірувався? — сплеснула Галя руками, і луна ляснула над ставом. — Чи не пірати часом замишляють набіг на Великі Чаплі?

— Кажу, прогулююсь, — неохоче почав Федько, але не стримався і випалив: — О восьмій вечора передавали по радіо, що з пересувного звіринця в Одесі вискочив лев і його вже три дні не можуть спіймати. Вам ясно ситуацію?

— Так де ж та Одеса, а де Чаплі? — засміялася Галя. — Тисяча кілометрів.

— Еге, — недовіркою відповів Федько. — Говори, теревень! Хто знає, що стукне звіряці в голову. Візьме та й прибіжить у Великі Чаплі, злющий та голоднючий, а вас тут безвідповідально носить ночами біля ставка — не вчує, як і лев з'явиться. Ні, ви вже собі цілуйтеся, а я постою на варті. Закохані, відомо, нічого не бачать і не чують...

З цими словами Федько всівся під вербою.

Вдруге поцілувати Галю Вітька вже не відважувався. Кляв працівників звіринця, що так необачно проморгали в Одесі лева.

Довелося під охороною Котигорошка повертатися в село.
<...>

Народні прислів'я про кохання

В ніч на 25 серпня 1964 року доля Галі Козачок була вирішена. Хоча вранці дівчина, наче й не було нічого, з'явилася на пошті, а по обіді з товстою сумкою на боці вже снувала по вулицях і дворах, і хоч була вона весела й привітна, доля її, повторюємо, була вирішена. Недарма Федько, обіклавшись книжками й зошитами, просидів усю ніч в сараї, багатозначно сказавши перед цим на Галину адресу: «Ну, постривай, ти в мене дострибаєшся!» На ранок генеральний план наступу на Галину незалежність і волю було вироблено в цілому, а за деталями Федько помчав до Вітьки Горобця.

Той ще мирно спав, і Федько стягнув його за ноги.

— Вставай, бо маю важливу справу, — термосив його за плечі. — Так можна все своє щастя проспати.

— Ми... — забурмотів Вітька і ледве розплющив очі. — Ну чого ти причепився до мене ні світ ні зоря? Знову в Одесі тигряку випустили?

— Слухай уважно, — по-змовницьки зашепотів Федько. — Я перечитав усі народні прислів'я про кохання і ось: «Любов сильніше смерті».

— Ну вірно, — позіхнув Вітька, тручи очі. — Тільки чого ти мене розбудив? Для чого мені твої прислів'я?

— А як же ти будеш любити Галю, не знаючи скарбів народної мудрості? — захвилювався Котигорошко. — От, приміром, стоятимеш з Галею і — зітхай. А зітхнеш — одразу ж і народну мудрість: «Хто кохає, той за тим і зітхає». Або погляне на тебе Галя, а ти їй знову народну перлину: «Як гляне — серце в'яне». Але це ще не все. Я таке вчитав у народній мудрості, що ти ахнеш і за голову візьмешся!

Вітька насторожився:

— Ну, що там ще?

Федько урочисто витер під носом, підсмикнув штани і випалив одним духом:

— Ти повинен з Галею одружитися!

— Що ти сказав? — стрепенувся Вітька.

— Не я сказав, а народна мудрість, — поправив Федько. — Слухай уважно: «Коли любиш — так женись, а не любиш — відступись!»

Вітька був приголомшений, вкрай здивований і вражений. Навіть його білявий чубчик настовбурчився здивовано і вражено.

— Ого! — врешті вигукнув Горобець. — Виходить, я можу одружуватися?

— Не можеш, а зобов'язаний! — впевнено відповів Котигорошко. — Народна мудрість з цього приводу ясно говорить: любиш — женись, а не любиш — відступись. Що ж тут неясного? Як не любиш і не хочеш женитися, дай, мовляв, другому дорогу. Не сиди, як собака на сні: сам не гам і другому не дам.

— Я Галі нікому не віддам!

— Ну от! — розцвів Федько. — Ти її любиш — ти й мусиш на ній женитися. А то Галя хтозна-що про тебе подумає. Любить, навіть поцілував раз, а женитися не хоче. Ні, треба негайно брати хлібину і йти свататися.

Вітька увібрав голову в плечі і злякано глянув на Федька:

— А гарбузяки вони того... не піднесуть? У них уродили...

— Та що ж вони — дурні? — аж обурився Федько. — Можна подумати, що ми йдемо до них грошей позичати. Ти скажи, був я у тебе секундантом?

— Був.

— От. А сватом і сам бог велів мені бути. Іншого виходу в тебе немає, хоч і вми тут. З коханням не жартують, ще древні мудреці казали.

— Так я ж з Галею ще про це не говорив, — завагався було Вітька.

Але Федько швидко розвіяв його сумніви.

— Але ж ти її вже раз поцілував? Я навіть свідком був. І потім — в кіно водив. Хіба цього не досить? Потім, сват для чого, по-твоему? І потім... Та що й говорити! Я так зроблю, що Галя й писнути не встигне, як буде засватана. О! А там уже, як голова колгоспу казав: хоч і буде каяття, та не буде вороття. Бо коли засватана, то хоч-не-хоч, а заміж іди. Народна мудрість з цього приводу ясно говорить: засватана — як продана!..

— Хай буде по-твоему, — згодився Вітька.

— О, це інша річ! — повеселів Федько. — Чую голос справжнього чоловіка Великих Чапель. І доки ти не передумав, — біжу в сільмаг за хлібиною, потім ще раз перечитаю, що там свати про куніцю співають...

Турецький охотник

І сталося диво дивне у чотирнадцяте літо Галі Козачок року 1964, дня двадцять п'ятого, місяця серпня.

Прикотився в дівочу хату маленький і товстенький весільний сват з білою хлібиною в руках, купленою в сільмазі за двадцять дві копійки, та й став на порозі. О, скільки сватів отак перестояли, скільки гарбузів на дурничку переносили і скількома рушниками були перев'язані та скількома чарками призапрошені! Тож сміливіше, хлопче, не ти перший, не ти останній з славного-преславного племені сватів. Починай, Федько, все одно автор не має часу читати лекцію «Сватання і роль сватів в історії людства». Хай уже іншим разом, а ти починай!..

— Здрастуйте... — тріпнув Федько чорним чубчиком.

Соломія Кіндратівна, Галина мати, низенька рухлива жінка років сорока, кинула на прибулого веселим чистим оком і співуче, м'яко відповіла:

— Здрастуйте, добрий чоловіче.

Гість відразу ж її поправив:

— А я вам не добрий чоловік.

— Ова!.. — сплеснула мати повними руками. — А хто ж ти, коли не добрий чоловік? Прямо не відаю, чи й до столу запрошувати.

— А-а, Федько! — відклала Галя книжку. — Проходь, чого ж ти стоїш, хати нам не засидиш.

— А я вам і не Федько, — насупився гість, переступаючи з ноги на ногу. Проте до столу пройшов і зупинився, як вкопаний. — Не Федько я...

— А хто ж ти такий? — Соломія Кіндратівна вдала, ніби не впізнає хлопця, котрого минулого літа застукала під грушею з повного пазухою речових доказів.

— Охотник я турецький, — буркнув Федько. — Так, ніби по мені не видно...

— О-о, здалеку пташка до нашої стріхи прилетіла! — похитала головою мати. — А я думаю, де ж я тебе раніше бачила?.. А воно в Турції. Правду кажуть, гора з горою не сходиться, а людина... То куди ж оце, охотничку, путі тримаєте?

— За голубою куніцею йду!

— Ох ти ж, боже мій! — охнула мати, опускаючись на лавку. — Невже ото з Турції аж у Чаплі за голубою куніцею?

— За нею, — кивнув Федько головою. — Я, значить, із землі турецької. Випала у нас пороша. Пішов я, значить, шукати звіриноного сліду. От іду та й іду собі, сліду катма, коли це навстріч мені князь. «Ей ти, охотник, — каже він, — поможи мені, бо не сплю, й не їм, і спокою не маю. Трапилась мені голуба куниця — красна дівця. Пособи мені спіймати тую куницю. Десять городів тобі дам, тридев'ять кладів золота».

— Багатий, — прокоментувала Соломія Кіндратівна. — Та хоч би ж слово своє стримав. Бо й мідяка в нього потім не випросиш.

— Пішов я по сліду, — торохтів Федько, входячи в роль і нічого не бачачи й не чуючи навколо себе. — По всіх городах був, у Туреччині всі усюди виходив, усі царства облазив — ніде не видно голубої куниці. — Федько розвів руками і тяжко зітхнув. — Немає, мов крізь землю вона провалилась! Дери його батько, як дід Свирид каже. Кажу князю: «Треба іншу куницю шукати». А князь і слухати не хоче. «Мені, — каже, — тільки Галю Козачок, бо іншої куниці й даром не хочу». Пішов я, значить, вдруге по сліду та й напав. У ваш двір слід мене привів, у вашій хаті голуба куниця сховалась. І кажу я вам: віддайте за нашого князя та вашу голубу куницю!

Сват змовк, стомлено сопучи та спідлоба чорними очима поблискуючи.

— Вік живи — вік учись, — по хвилі озвалася Соломія Кіндратівна. — Скільки живу, а й не відала, що в моїй хаті та голуба куниця знаходиться.

— Та он же вона перед вами, — ткнув Федько пальцем в розгублену й зніяковілу Галю і на всякий випадок уточнив: — Дочка ваша.

Галя так знітилась, що не знала, що й діяти. Жарт це чи серйозно?.. Ах, яка там серйозність, звичайно, жарт. Але чому при матері? А втім, коли Вітька відважився з-за неї на дуель іти (їй і досі задрять усі чаплівські дівчата), то чому б і не пожартувати з сватанням? А гарно виспівує цей Федько. Що він язикатий — знала, але щоб так складно небилиці плести... А щоки горять... Ах, які капосні щоки, так і горять, горять... Ну й утнув же Федько!..

— То що ж ти відповіси, голуба кунице? — звернулася до неї мати. Запитувала серйозно, навіть суворо. Але Галя бачила в глибині її променистих очей, що пірнули в сітку зморщок, нестримний сміх. — Чому мовчиш? Було б раніше сліду не лишати, а тепер треба щось турецькому охотнику відповідати. Людина до нас аж з Турції йшла. Не близький світ.

— Облиш свої витівки, Федько! — випалила дівчина і почервоніла так, що, здавалося, ще мить — і згорить на очах у турецького охотника...

— В Турцію дорога далека, то білий хліб не завадить, — розсудила мати. — А що ж це ви, охотнику, забули сказати про вашого князя? Чи, може, він такий незугарний, що вам ім'я називати його ніяково? То ми йому од воріт поворот.

— Та це Вітька Горобець! — відповів Федько. — Він, правда, не князь, але хлопець — о! То віддасте за нього свою куницю?

— Як вам, свате-охотнику, і сказати? — задумалась мати. — Не хочеться аж у Турцію свою дочку віддавати. Далеко дуже.

Федько заспокоїв:

— У вік техніки живете. Реактивні он літають.

— Квитки дорого, — стояла на своєму Соломія Кіндратівна. — І потім, шановний старосто, застукали ви нас зненацька. Тому вибачайте, але не можемо у вас білий хліб узяти і вас рушником пов'язати.

— Та що ж тут голову ламати?.. — нервував сват. — Все й так ясно. Я ж не корову у вас купую. Народна мудрість ясно з цього приводу говорить: любиш — так женись!..

Мати спершу ніби й погодилась.

— Воно-то й так... Але народна мудрість говорить: поспішиш — людей насмішиш. А ви самі бачите, як розгубилась наша куниця. Дайте нам часу гарненько обдумати ваші слова.

— І довго ж ви будете думати? — Котигорошко невдоволено засопів. — Чи ви думаєте, що мені так легко аж з Турції до вас бігати?

— Та років так через десяток і прибіжить.

— Тю! Та за десять років вони можуть і розлюбитися, — вигукнув Федько...

Виряджаючи свата, Соломія Кіндратівна в сінях щось насипала йому в кишеню.

— Від куниці, — шепнула, покуйовдивши сватів чубчик. — Заходь, Федюшо, не гордися.

І довго з сінешнього порога проводжала його затуманеними очима та все шепотіла:

— Думала, дитина... А вона вже куниця...

«Вітька + Галя»

Стояли під явором, похнюпивши голови, мов ті полководці, котрі щойно програли важливу битву.

— Все? — безнадійно перепитав Вітька і пересмикнув гостри-ми плечима. — Та не тягни, Жучок!..

— На даному етапі — все, — безнадійно розвів Федько ру-ками. — Але будь мужчиною, Вітько. Ну, розумію, фіаско... Та Наполеону гірше прийшлося під Ватерлоо, і то витримав. Або згадай Байду. Турки його гаком за ребро чіпляли. Або візьми...

Вітька зітхнув: історія була поганим бальзамом для нього.

— І не зітхай так, — уболівав Федько. — Моя бабуся каже: півсвіту скаче, а пів — плаче. Що поробиш, ми потрапили у ту половину, що хникає. Але в нас не все ще втрачено. Ми й через десять років своє візьмемо. А що таке десять років? Пхі — і все, коли брати в історичному масштабі.

— Добре, що хоч гарбуза не піднесли.

— Еге! А гарбузового насіння для чогось насипали повну ки-шеню, — і Федько витяг жменю пузатеньких смажених кабач-ків. — Пригощайся, іншого виходу в нас немає.

— А що де означає? — насторожився Вітька. — Коли гарбуз — зрозуміло, а гарбузове насіння?..

— Я теж всю дорогу ламав над цим голову.

— І що?

— У світовій літературі, на жаль, не згадується про подібні випадки, — сумно зітхнув Федько. — В історії теж... В енцикло-педії — мовчання. Але мені здається, гарбузового насіння мені для того насипали, щоб ми з тобою полузали і гарненько подума-ли. Кажу тобі, не вішай носа. Наполеону під Ватерлоо, зрештою, і кабачків ніхто не давав.

Сват з молодим лузали й думали. Кабачки були смачні. Без-перечно, Федько має рацію. Наполеону під Ватерлоо було гірше. Отже, носа нічого вішати. Та, власне, йому й не відмовили прямо, а попрохали зачекати. Десять років — час величеський, але що вдієш. Треба зачекати. Справжня любов все життя чекає.

— Еге! — раптом сказав Котигорошко, уважно розглядаючи явір. — Еге! — повторив він, мацаючи кору.

І з цими словами витяг з кишені складений ножичок.

— Ти що надумав? — стривожився Вітька.

— Те, що закохані роблять, — спокійно відповів Котигорошко і видряпав на корі «Вітька + Галя». — От, — задоволено мовив, впоравшись із своїм ділом. — Для історії. Так би мовити, для майбутніх поколінь. Хай читають. Хай заздять. А то тільки й знають: «Ромео + Джульєтта».

— Для чого ти псуєш дерево? — образився Вітька.

Але Федько діловито перебив:

— А ти хочеш ніякого сліду в історії не лишити? Ні, так не годиться. Хай усі знають: «Вітька + Галя». Хто після цього посміє до Галі підсокириватися? Галі ми зайвий раз доведемо, що вона всього лише твій плюс і ніякого самостійного значення не має. «Вітька + Галя», або повість про перше кохання. От!

Федько, незважаючи на поразку, був явно не в міру балакучий, сповнений енергії. Він би й на небі написав оте «Вітька + Галя», та шкода, що не має підходящої драбини.

— Чого тобі сумувати? Сказано, «Вітька + Галя» — і ніде твоя куниця від тебе не дінеться! — А потім подумав і закінчив: — Як не будеш, звичайно, гав ловити!..

Гарячий пісок — ліки універсальні

І сниться Вітьці Горобцю дивний сон.

Біжить куниця — голубі іскри розсипає.

Біжить степами, ярами, лісами, а він — за нею. А голубі іскри так і сиплються, і куниця аж спалахує дивним голубим сяйвом. А він — за нею.

День біжить...

Два біжить...

Три біжить...

І вже на десятій день здоганяє голубу куницю. Ось-ось схопить її... І тільки руки простягнув, а тут хтось як крикне:

— А куди ж ти ото руками?! Іч, який швидкий!..

— Я десятій день уже біжу! — кричить Вітька.

— А десять років ти б не хотів за куницею бігти?

— І побіжу! — вперто кричить Вітька. — Хоч і двадцять років!

А позаду пихтить Федько і хникає:

— Вітько-о, я закохався...

Вітька застиг, як укопаний:

— І ти, Брут?.. І в кого?..

— Не знаю... — Федько задумливо гризе насіння гарбузове. — Ще не знаю у кого, але відчуваю, що закохався.

— Щось мені душно, — каже Вітька.

...Уві сні він так голосно кричав і так безладно розмахував руками, що зовсім сполошив матір.

— Мабуть, у нього гарячка, — швидко встановила діагноз. — І добігається ж, вітрогон!..

А ліки у матері були універсальні, од усіх хвороб гамузом, будь то біль у животі чи перше невдале сватання: гарячий пісок.

Нагріла його швиденько, в торбинку засипала — і синів на живіт поклала, по доброті своїй не відаючи, що синів ще десять років бігти степами, бігти ярами, бігти лісами за голубою-голубою куницею...

Чи здожене він колись голубу куницю?.. Поживемо — побачимо. Все можливо на білому світі, на даному етапі, то чого ж його носа вішати, як сказали б у подібному випадку Федько Котигорошко та Грицько Причепи.

Пісок, особливо коли він гарячий, — теж річ корисна.

Спи, Вітько, справжній мужчино Великих Чапель, спи з піском на животі, набирайся сил. І не сумуй. Мав рацію Федько: ти ж не Ромео. І твоя Джульєтта мирно спить у цю ніч і, мабуть, як і ти, з нетерпінням чекає, доки сплинуть десять років. І вона буде прибігати у твої сни голубою куницею, швидкою, як вітер, і бентежною, як прекрасна казка.

Довгонісик — комаха родини жуків із довгими хоботками; небезпечний шкідник рослин.

Секундант — свідок і посередник, який супроводжує кожного з учасників дуелі.

Сільмаг — скорочення: сільський магазин.

Сомбрéро — іспанський крилатий капелюх, поширений у країнах Латинської Америки.

Фіáско — невдача, провал.

Фінагéнт — скорочення: фінансовий агент — агент, що займається фінансовими питаннями.

Флегматічний — який характеризується повільністю, спокоєм, урівноваженістю, слабким виявленням емоцій.

Яничáр — у султанській Туреччині — солдат регулярної піхоти, створеної в XIV ст. з військовополонених, а також християн, обернених у мусульманство.

- У які гумористичні ситуації потрапляв Вітька під час побачення?
- На який крок наважується хлопець?
- Що відповіла «сватові» Федькові Галина мати — Соломія Кіндратівна?
- Як сприйняв звістку Вітька і що він вирішив?
- Чого навчає твір «Вітька + Галя, або Півість про перше кохання»?

Підсумуйте прочитане!

1. Тема твору: _____
2. Проблематика: _____
3. Основний конфлікт: _____
4. Особливості сюжету та композиції: _____
5. Жанр: _____
6. Система образів: _____
7. Основна думка твору: _____
8. Враження від твору: _____

Список використаної літератури

1. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. — К. : Академія, 2007.
2. Закувала зозуленька : Антологія української народної поетичної творчості / Упоряд. Н. Шумада. — К. : Веселка, 1989.
3. Українські думи та історичні пісні. — Донецьк : БАО, 2008.
4. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : У 12 тт. / Редкол. : М. Г. Жулинський та ін. — К. : Наук. думка, 2001.
5. Українка Леся : Вибране. — Харків : Школа, 2008.
6. Сосюра В. Розстріляне безсмертя : Вірші та поеми. — К. : Укр. письменник, 2001.
7. Антологія української поезії ХХ століття. — К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2016.
8. Малкович І. Із янголом на плечі. — К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 1997.
9. Карпенко-Карий І. П'єси. — Харків : Школа, 2006.
10. Коцюбинський М. Дорогою ціною. — К. : НКП, 2006.
11. Довженко О. Воля до життя. Незабутне. Ніч перед боєм. — Харків : Фоліо, 2015.
12. Бічужа Н. Шпага Славка Беркути. — Львів : ВСЛ, 2010.
13. Дрозд В. Ірій : Повість, оповідання. — Харків : Фоліо, 2008.
14. Винничук Ю. Місце для дракона. — Харків : Фоліо, 2015.
15. Чемерис В. На порядку денному. — К. : Дніпро, 1978.

Зміст

Передмова	3
 УСНА НАРОДНА ТВОРЧИСТЬ	
Українські історичні пісні	5
Зажурилась Україна	6
Та, ой, як крикнув же козак Сірко	6
Ой Морозе, Морозенку	7
Максим козак Залізняк	8
Чи не той то Хміль (<i>Пісня про Богдана Хмельницького</i>).....	8
За Сибіром сонце сходить (<i>Пісня про Устима Кармалюка</i>) ..	10
Пісні Марусі Чурай	11
Засвіт встали козаченьки	12
Віють вітри, віють буйні	13
Ой не ходи, Грицю... ..	13
Українські народні думи	14
Маруся Богуславка	15
 СВІТ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ	
Тарас Шевченко	18
Думи мої, думи мої.....	19
Леся Українка	25
Давня весна	26
Давня казка	27
Володимир Сосюра	53
Любіть Україну!.....	54
Осінь	55
Васильки	56
Василь Голобородько	57

З дитинства: дощ	58
Наша мова	59
Теплі слова	59
Володимир Підпалій	60
...Бачиш: між трав зелених...	61
Зимовий етюд	62

ІЗ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ (КІНЦЯ ХХ — ПОЧАТКУ ХХІ СТ.)

Василь Герасим'юк	63
Чоловічий танець	63
Іван Малкович	65
Із янголом на плечі	65
З нічних молитов	66
Анатолій Мойсієнко	67
Ігор Павлюк	68
Дівчинка	69
Асоціації	70
Вертатись пізно	70
Галина ґирпа	72
Мій ангел такий маленький...	72

НАЦІОНАЛЬНА ДРАМА

Іван Карпенко-Карий	75
Сто тисяч	76

З УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ

Михайло Коцюбинський	119
Дорогою ціною (<i>Скорочено</i>)	120

Олександр Довженко	165
Ніч перед боєм (<i>Скорочено</i>)	166
Ніна Бічуя	176
Шпага Славка Беркути (<i>Скорочено</i>)	177
Володимир Дрозд	244
Білий кінь Шептало	245
Юрій Винничук	255
Місце для дракона (<i>Повість-казка</i>)	255

УКРАЇНСЬКИЙ ГУМОР І САТИРА

Валентин Чемерис	301
Вітька + Галя, або Повість про перше кохання	302
Список використаної літератури	356

Навчальна література

Черсунова Наталя Іллівна

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

8 КЛАС

ХРЕСТОМАТІЯ

Науковий редактор *О. В. Єременко*
Відповідальний редактор *Л. С. Подолянець*
Редактор *В. М. Немашкало*
Коректор *В. М. Немашкало*
Комп'ютерне макетування *С. П. Горбенко*

Формат 60×90 1/16.
Ум. друк. арк. 31. Обл.-вид. арк. 21,8.
Тираж 2018 пр. Зам. № 14-08-1106.

Видавець і виготовлювач
Товариство з обмеженою відповідальністю «Побутелектротехніка»
61024, м. Харків, вул. Ольмінського, буд. 17

Свідоцтво «Про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції»
Серія ДК № 4526 від 18.04.2013 р.

Редакційний відділ:
тел./факс: (057) 392-09-46
e-mail: izdat@bet.kh.ua

**Із питань придбання навчально-
методичної літератури звертатися:**
тел./факс: (044) 456-27-17,
(044) 379-10-54